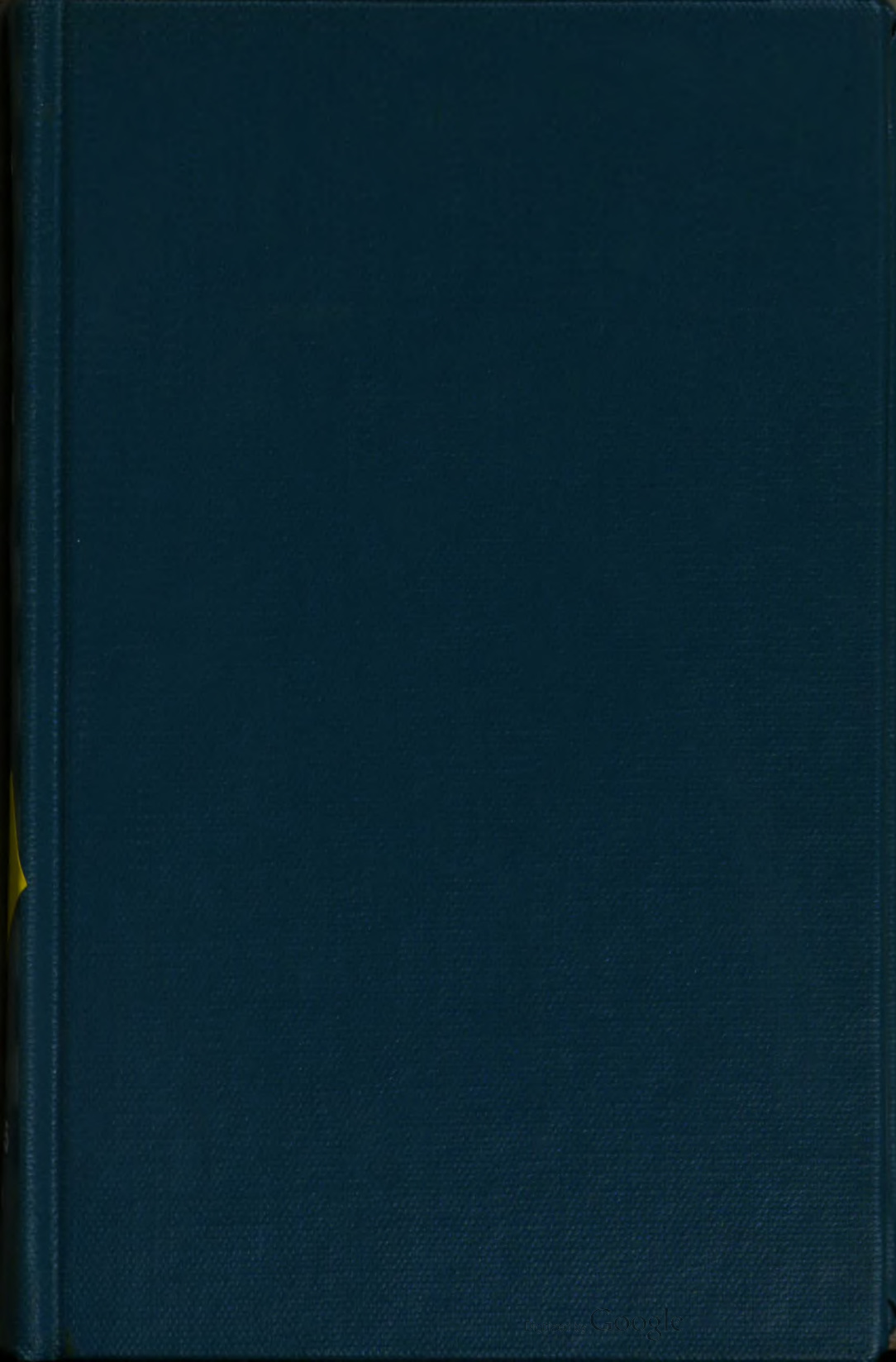

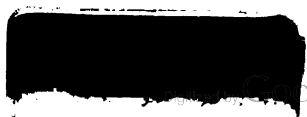

*The
University
of Iowa
Libraries*

PG3948

M84K5

1880

LES CHEVAUX SE BATTENT QUAND IL N'Y A PAS DE FOIN DANS LE RATELIER

ROMAN POPULAIRE

PAR

P. MIRNY & I. BILIK

ХИБА РЕВУТЬ ВОЛИ,
ЯК ЈАСЛА ПОВНІ?

РОМАН

З НАРОДНЬОГО ЖИТТЯ

П. МИРНОГО та І. ВІЛИКА

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-EDITEUR

1880

Khība revut' voli
ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ,

jak jasla povni
ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

РОМАН

З НАРОДНЬОГО ЖИТЬТЯ

P. Mirnogo i Bilika
П. МИРНОГО ТА І. БЛИКА.

PG 3948

M 84 K 5

ЧАСТИНА ПЕРША.

I.

Полюва парівна.

На дворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулось, розпустилось, зацвіло пишним цвітом. — Ясне сонце, тепле і приязне, шче не встигло наложити пальучих слідів на земљу: як на великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — шчо безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелені килим, аж сміється у очіх. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як ростоиле золото, льється на земљу блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля; під хвилею сніє хліборобська доля... Буяє вона в гору; зеленіє, як рута... Легенький вітрець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку; живить, освіжає кожну рослину... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чути тільки шелест жита, травиці... А з-гори лине жајворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигає в повітрі... Пере-

риває його перепел'ячий крик, зірвавшись в-гору; заглушає докучне сьурчан'я трав'яних коників, що як не розірвуться — і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, шчирість, любов до всього... Гарно тобі, льубо, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажан'ями... Хочеться самому жити і любити; бажаєш кожному щаст'я. Не даром в таку годину — аби неділя, або яке св'ято — хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися!

Оттакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, — тим шляхом, що, звившись гадьую, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, — ішов молодий чоловік. „Не багатого роду!“ казала проста свита, накинута на-опашки. — „Та чепурної вдачі,“ — одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана, сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехильваючись на-бакір, натякала про парубоцьку вдачу...

Ішов справді парубок. На перший погляд — йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малоса бути вусам; — на мов стесаній борідці де-где поп'ялось тонке, як павутин'я, волос'ячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгобразе — козаче; ні високого, ні низького зросту, — тільки плечі широкі, та груди високі... Оце і уся врода. Таких парубків часто і густо можна зостріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в цього не аби-яке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилась якась не звичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав на вкруги своїми блискучими очима; иноді

зупинявсья і довго розглядавав зелене нив'я. То знову їшов; то знов становивсья де-небудь на згірку — і знов оглядавав поле. Ось, переїшов і драніі місточок посеред лук, на низені, на бальці. Під ним шче не висохли весняні кальужі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано і вечір. От, опинивсь на невеличкім горбку по той бік місточка; став, обернувсья лицем до його; глянув на рудку; перевів погляд на країнє жито. „Одже тут крашчі хліба, ніж під селом,“—подумав сам собі: „тут, мабуть, сильнішчіі дошч проїшов...“ Знов повернувсья,—і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок—і пішов поміж зеленими житами. Ось, підїшов до однієїі ниви, нахиливсья, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву,—і лице засвітилось одрадою: „От де моја праця, — не мов казали його очі, — не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!...“ Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другій бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою—і промовив в голос: „Бач... на нашому полі жито крашче, ніж у дьядька Кабанця: моје таке густе та гонке, а в його—ледве од землі одлізло,—низеньке, жовте, засмоктане...“

Не вспів доказати останнього слова,—чує: недалеко, за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторожив уха; слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходивсья на всі боки:—то розлягавсья в високім просторі; то славсья по землі, по зелених житах; то замеравав оддалеки на полях розлогих; то вливавсья в душу якимсь несвідомим шчастьям...

Парубок стојав, як зачарований. Јому здалосья — він з роду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очі засвітилась одрада; лице пројаснилось, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось, не мов хто доторкнувсья до його.

„Хто б це?“ подумав він,—та і пішов на голос.

Не встиг ступить десяти ступнів, як піснѣ стихла —тільки одна луна її брєніла шче над головою у його. Шче ступінь, шче... зашелестіло жито, заколихалось, не мов у йому щось борсалось, билось... Шче хвилина —і з жита заманѣчила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепелка, зніалась—і помчалась впововш ниви. Низенька, чорнява, закрічана польовими квітками, вона і трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротніх дівчат. Маленька, кругленька, швидка і жвава, одѣгнена в зелене убраннѣ, між високим зеленим житом,—вона здавалась русалкою...

Парубок спершу, мабуть таки, чи і не прийняв її за ту польову царівну, бо стоїав, як укупаниї, розтїагши і без того довгобразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи, і собі стала. Озернулась; глянула на його веселими очима; усміхнулась свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядів парубок.—Чорне кучеряве волоссьє, закрічане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного, хмельу спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні,—здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивались над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама—невеличка, метка і жвава, з веселою на вид усмішкою, вона так і вабила до себе. Зелена бажова керсетка, з червоними мушками; червона в букетах спідниця; на шиї дорогі каралі, хрести, золоті дукати—усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стоїала навпроти парубка, як намальована,—наче манила його своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласково одказав він.

— Хиба се твій хліб?

— Не чиї же... А шчо?...

— Цур тобі, як мене зљакав!... та і замовкла.

Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? трохи згодом питає він, ковтаючи слова.—Де ти взьалася? звідкіля сюди приїшла?...

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос: очі в неї заискрили, заграли...

— На ві-шчо тобі? — прьадучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти приїшла сюди, на чуже поле? — каже він. Хто ти така? — чого тобі тут треба?... Чутно — аж дух спіра йому в грудіх од кожного слова.

— Не ск-а-ж-у? — одмовила вона на-ростьаг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухні, білі руки по під ліктями. — А приїшла сюди, бо недалечко живу... А ти хто?

— Сюди їди! каже він, усміхаючись і разом запрохуючи очима. — Посідаємо тут... побалакаємо... ја тобі і розкажу, — хто ја.

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася, та і помчалася буїними житами... Далі — вискочила на зелену луку, шчо красовалася польовими квітками; потім — повернула круто на-ліво, почесала ја-риноју; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озернулася; осміхнулася; махнула правоју рукоју: „сюди, мов!“ — та наче мана јака, спустилася в низ — і скрилася за гороју.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться в слід її шче дивнішчими очима — мов би перегльанув через гору!... У вухах його шче вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та

причуда, маньачила її постать метка, жвава; йому усміхалось її личко біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою керсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива... „Що це?—думав він. — Чи справді, чи ввижається?... І відкіля б це?... чи не москалівна? так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм.. мов-бачця, на хуторах нікого такого і немає... Хіба Хоменкова? — так же не близький світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже і не попівна: попівну я знаю — попівна не така, та і не піде за п'ять верстов од села... Чија б же це?...”

Не розв'язавшись з такою думкою, він виїшов на згірок — подивитись, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не видно, — тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь, білили чепурні хаточки. Парубок постоїв на згірку; помилювався красою околиці; задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх; перебірав у пам'яті їх дочок, — та плутаючись в догадках, і повернув назад, — до дому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може шче і тихшою, — та все думав, та думав... А в серці — почував він — прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов і легко, і сумно і весело, і хочеться співати і хочеться плакати... Сльози не льються, а голос рветься; несподіваний сум обнімає голову; думка думку гонить; нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за manoю... А перед очима — зелена керсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... Аж морозом синнуло його по за спиною... „Оце так!!“ промовив він у голос. „Чи не здурів бува ја, чи не збожеволів?... Дома худоба не напо-

вана, а ја блукају тут — і думати забув!“ Та підвівши голову, чим дуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкиї шлях. За хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі—тік; за током — огород; а все кругом обнесено низенькою ліскою. З разу видно було, шчо то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тьажка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неї ходили хазяїські руки; двір виметениї, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощчані-хрешчаті.

Недалечко від хатнього порогу стояла не молода вже молодиця, бідненько зодьагнена, — і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей. На томість, з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка і кабанчик — і даваї похапцем хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця спершу одгонила непроханих гостей криком: „арьа, гладкі! арьа!“ потім того, плескала в долоні — і штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, шчо з такими ненажерами нічого не вдієш ні криком, ні легенькою бією, — вона висмикнула з мітли держально і стала потьагати „ненаситну прожирь“ і вздовш і впоперек, — аж поки хруснуло держально... „От, прокльаті, каторжні!.... через них держально знівичила....“ На весь толос гукала молодиця — і кинула в свиноту надтріснутим держальном.

Саме на цей крик у двір повертав парубок. Не вспів він шче гаразд і воріт причинити за собою, — як уже на його напустилась розсержена молодиця.

— І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? — докоряла вона. — Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

— Ја, мамо, на полі був.... до јарини довідувався, одказав він.

Мати пильно подивилася јому в вічі, наче вивірала

— чи правда тому? Та син уже повернувся і пішов прямио до загороди.

— Не гаїсь ж, жени корову напувати, бо треба шче колись її і доїти! з докором гукнула мати вже з сінешних дверей.

Син не чув того докору. Він випустив з загороди корову, одвізав од ясел кобилу, — погнав до водопою. Хутко погнав, хутко і назад вернувся. Позаганьав у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать... Він мершчію кинув у ясла оберемок... йому здалося, шчо з-під трави заблигчали, мов дві углини, двоє чорних очей... „Згинь ти, марьuko!“ скрикнув він, випростуючи з трави руки. „От, приченилася!“

Швиденько заченив загороду, пішов у хату.

Повечеряли мовчки. Польгали спати.

— Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? — пита він, трохи згодом.

— У якого москаля, сину?

— Шчо живе коло нашого поля хутором?

— Не знају, моја дитино. Знају, шчо була, — та, казали, либонь умерла. А шчо там?

— Та ја так питају... нічого.

Розмова увірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не їде йому в голову. Душно йому, млосно, пече по-під боками, а в-вічьчю — вона, та і вона. „Пропати ти, навіженна!“ шепче він. Перевернувся з боку на бік, натьаг на голову рьаднину, — не спитьсьа, та і годі... „Ні, вже не швидко ти діждеш, шчоб ја пішов на поле!“

II.

Двужон.

Літ за двадцять до крѣпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступав якийсь несвідомий захожий. Видно — з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибічані, підсукані аж до колін; за спиною верьовкою на-вхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці перекинута торба — мабуть з харчю, та пара шкапових чобіт. На взір — чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, усі починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остьюковата, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов захожий тихо, нога за ногою, і роздивлявся на всі боки. Сказати б: з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи.

Дішовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став. „Оце ж, мов бачся, і Окунева хата!“ каже він сам до себе.

На той час з низеньких хатніх дверей вишов молодий парубок.

— Здоров був! — обізвався до його захожий.

— Здоров.

— Чи це Окунь живе?

— Який Окунь?

— Карпо Окунь, стариї дід.

— Ні: це Лимарь, а не Окунь.

— А де ж Окунь?

— Та який Окунь?

— Дід стариї, що з бородою ходив.

На їх розмову нахопилася з за хати старенька

жінка. Видно, поралась коло городини, — бо очіпок подавсья трохи на бік, лице в поту, руки в землі.

— Та кого ти, чоловіче, питаєш?

— Окуньа Карпа.

— Е—е—е... його вже давно і сліду нема... Знала ја того Окуньа, знала... Вже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж на ві-що він?

— Та треба... Так умер, кажете?

— Умер, умер.

— А хто ж після його zostавсья?

— Та хто ж після його zostавсья?! — каже жінка, задумавшись... Зосталасья Ганна небога, шчо виїшла за Соломенка. Та і та вже вмерла. Оце ми в неї і дворище купили. Та шче zostавсья Грицько — був йому якийсь далекий родич... торік його у некрути взяли. Та, здається, вже і немає нікого такого...

— Так... А волость же ваша далеко?

— Волость? — глянула жінка на його, і, перекода трохи, одказала: — на тім боці села. От як підеш сієју вулицеју, та і виїдеш прьамісінько. Спершу будуть гамазеї, а там — зараз і волость.

— Ну, спасибі вам. Прощайте.

— Шчасливо.

Пішов собі чоловік тију тропоју, шчо розказала жінка. А жінка і парубок шче довго стојали — дивились у слід, аж поки не скривсья захожиј з очей у кривій улиці.

— Ти не питав, Грицьку, — тоді жінка до парубка: — хто він такиј? на ві-що йому Окунь?

— Ні, не питав.

— Гляди, лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всьакої рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобу бува пришов і сеј?!.....

— Бог його зна.

— Треба б дознатись, Грицьку. — Чи не збігав би

ти, слідом за ним, у волость, та розслухався б: шчо воно за чоловік.

— Добре, мамо, — каже парубук. І обоје пішли в хату.

Жінка справді догадалася, на ві-шчо захожому здав-сяа мертвиј Карпо Окунь. Тој, шчо роспитував, објавив-сяа в волості небожем Окуньа—Остапом Хрушчем, шчо літ, може, пјатнадцять, як пішов на Дін. Уже јого ј з ревизіјі викинули, не тільки з думки. Тільки старі льуде памјатали шче — коли бородатиј та біліј Окунь вирьажав на Дін до дьадька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся, ј просивсяа в пі-шчанську громаду.

— Чого ти з-відтіля вернувся? пита јого голова: — хіба там не добре стало жити?

— Та трудно вже ј там, — кланьајучись, каже Остап. Не ті тепер порьадки пішли: багато вже ј там нашого брата... пропадаје...

— А тут хіба крашче? пита писарь.

— Та все ж бачте—рідна сторона.

— Якже ми тепер тебе пријмемо, шчо в тебе ні виду ніякого, нічого? знову голова.

— Та в мене ось је стариј пашпорт. — Та витьагши з гамана шматок засмальцьованого папіру, з обтіпан-ними крајами, ј подав голові.

Подививсяа тој на папір, розправив, прочитав — і знову зложив.

— Шчо ж з сього?! каже. — Чому хоч ти не обзи-вавсьа, як ревизіја писалась?

— А бог јого знаје — чому... Не знав.

— Відколи пашпорта не переміньвав!! Не випускајучи з рук паперу, дивувавсьа голова.

— Та там мене ј по цьому всьуди пријмали.

— Гм... Шчо ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? пита голова писарьа.

— А шчо? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то може і діло буде, — одказав писарь. А то, як бродягу якого, шче в тьурьму запруть.

— Зділайте милость, каже, кланяјучись, Остап, — уже поклопочітьсья! Я вже вам, коли так не мају чого дати, то хоч одслужу за те.

Писарь тільки покрутив свого рудого вуса, та разом з голбовоју і пішли в волость.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такиј з його косарь: такиј жвавиј, такиј робочиј — не втомниј! Усьому лад даје, усім перед веде — отаманује. А через місяць йому објавлено, шчо тепер він піпчанськиј громаданин — козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестивсья Остап, як почув це. Та в осени прьамісінько і почвалав у город најматись. Не довго і місця шукав: зараз жид здебенив його, та і заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа, і хліб жидівськиј, і плата добра, та і од проїзжих перенада. — Послужив він рік, а на другиј уже ґрунт і хату купив. Як раз на край села, на белебні, стояла собі одсторонь чијась сирітська пустака: не обмазана, не вкрита, город не обгороджениј; звісно — сирітське, та шче і за селом.

Купив Остап хату, та, не довго думавши, і шле старостів до Мотрі Жуківни — бідної, некрасивої дівчини, уже таки і літньоїї, шчо жила в сусідах, у двох з староју матірју.

— А шчо ж, Мотре, каже јїј мати: — іди! Хоч хата своја буде, хоч не тиньатимешсья на старість, як от ја, стара...

— Та чи јти, то і јти! одказује дочка. І так натерпілись усього.

Обмінили хліб, а в неділю і весілля заграли.

Як уступила Мотря в своју хату, то не мов знову на світ народиласья. Ченурить јїї, прибіра. Діждали

весни, — огород одкопала, скопала, засадила; хату ви-мазала, оббілила; приспу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом — льубо глянути, і огородина зеленіє...

Та і тільки ж то, шчо огородина своја, а більше землі — ні ступня. Приходилося у чужих льудей ко-сити, хліб заробляти, спини не розгинаючи, спочивку не знаючи... Оже як не працьувала Мотр'я з Остапом та з Оришкою — старою своєю матір'ю, а все бідно жили. Иноді зімою ні з чого було і галушок зварити, — приходилось сухим хлібом давитись...

Остап — спершу був повеселів: такий балакучий, та-кий шчирий, — Мотр'ю жалує, коло тещі ласкавий; а далі — все хмурнішав, та і хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба обнімати його голову... Ходить, бувало, в осени, або зімою, по двору, опустить на груди голову, та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; минає і другий; а вони всі троєко (дітей не було) — похмурі, невеселі... Немає долі, — немає радості! Льагла зіма. Падав дрібний сніг, як бува в холод; буїний вітер крутив заметами і вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Піч уже спустилась на землю. Мотр'я і Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику не ясно блимав каганець — от-от збравсь погаснути. Вони пр'яли мовчки; кожна про себе думала якусь т'яжку думку. Остап лежав на печі.. Тихо, — тільки веретена сьурчать...

О-ох! — важко зітхнув Остап. — Обрядло вже мені по цих краях горьувати, — промовив він, наче сам до себе. — Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то і вас переведу...

— А як же не наїдеш? — на це йому опасливо Мотр'я. — Літо втратиш... а ја одними руками шчо тут зароблю?... додала вона журливо, і скривилась.

— Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком

настагагајетесь на зіму... А ја, коли шчо, то там і зазімују. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадивсьа Остап з жінкоју та з тешчеју, узяв пашпорт, пішов собі. Мотрѣа з староју матірју zostались сами собі на хазяјстві.

Вирѣадили Остапа на Дін у великиј піст, а так — к зеленіј неділі — приходить з Дону бумага: чи је, мов, у вас такиј і такиј козак Остап Хрущ? і де він у вас узявсьа? Шчо тут він прозивавсьа не Хрущ, а Притика... шчо він кинув у нас жінку і троје дітеј, пропадав був — не знать де — три роки, без малого... А ось тепер у пашпорті він уже Хрущем пишетьсьа, та шче і жонатим... Шчо се воно за знак? з јакојі це речі така плутаницѣа?

Так оце запитувала јакась Донська станицѣа у Пісчанськојі волості... Ј задала ж роботу волосним оцѣа несподівана бумага!

Јак прочитала јіјі козацька старшина, то голову ј руки опустила.

— Оце так! скрикнули в один голос голова ј писарѣ. Буде ж тепер від окружного... І јак таки повірити такому волоцѣузі?! Пријшов—чорт јого зна ј відки; сказавсь—біс јого зна ким; а ми—на тобі, та цить! вѣзали, та ј лапки поклали... Окунів небіж, та ј Окунів,—нестеменно Окунів... Чому не приѣхати?... Аж воно он јакиј небіж!!

— Еге ж... Не даром ја казав,—вибріхувавсь писарѣ: підождемо трохи, роспитајемось... Не послухали?...

— Шчо ж тепереньки робити? мов не чув, питаје голова в писарѣа.

Тої мовчав, потупивши в земљу очі. Видно було— щось пригадував.

— Не дурно мені сьу ніч чорна собака снилася, похвалився голова.

— Жінка одгадувала: напасть... Так воно і є!

— А мені руда свинья, увернув писарь.

Порадившись, мершчій послали за Мотреју дес'ятника. Мотря приїшла.

— Чи не розказував тобі чоловік чого про Дін?— стріли їїї волосні.

— Ні, не розказував, одказала Мотря, здивувавшись такому питаньнью. А шчо там? Хіба яка чутка приїшла?... запитала вона зльаканим голосом.

Так і так, кажуть; таке і таке диво...

Як почула таке Мотря, то і лиця на її не стало: поблідла, як крейда; затрьаслась, як лист на осичині; хотіла щось сказати, та не вимовила і слова, тільки раз-поз-раз тьажко зітхала, і якось чудно дивилась мутними очима...

— Чого ти здихаєш? гримнув на неї голова. У чоловіка навчилася?... Тої теж, як приїшов, то такого Лазаря скорчив... Прокляті! Через вас на Сибір шче підеш...

Мотря нічого не одказала, тільки жалібно дивилася. Коли б хто заглянув тоді в їїї душу:—шчо там робилосся! Як би зазернув у серце:—шчо в йому поверталосся!

— Іди собі! гукнув голова, бачучи, шчо в неї і річ відтвало.

Мотря повернулася, виїшла. Ішла по вулиці,—не бачила світа перед собою; приїшла до дому,—як п'яна, мов чмелена...

— Шчо там, дочко? стріла їїї мати. Чого тебе кликали?

Пошовкло в матері у віччью, заколихався світ, пішло все ходором... Не пам'ятала вона, як опустилася

на лаву,—так не роздбагнена, не розбута, і впала опу-
коју. Сльози, як горох, полилися з очей.

— Чого ти, дочко? Чи, не приводь господи?... Ориш-
ка не доказала. У неї в думці пробігла смерть Оста-
пова.

Мотр'я не озивалася; плакала мовчки. Оришка пиль-
но дивилася на неї. Серце почуло якесь лихо; перед
очима вже стояла біда... В Оришки затінались чельу-
сти; забігала по виду мишка...

— Та кажи!... чого ти плачеш? аж скрикнула вона.

Мотр'я утерла рукавом сльози і простогнала... А да-
лі натужилася, і схлипаючи, перериваючи слова, стала
казати: „О-о, боже мій!... не дурно він все сумній був...
мовчав... журився... та все через сон про Дін викри-
кував... про Хівр'ю, та Грицька... не дурно ж це воно!..
Ой, пропала ж моја головонька біднаја!!

— Що ж там таке? кажи вже, не мороч моєї
голови! Про яку се ти Хівр'ю плешчеш?

— Про жінку того сучого сина, шчоб йому... ні до-
бра, ні жититья!...

— Кого?

— Остапа...

— Чи ти не збожеволіла, дочко?

— По неволі збожеволієш, коли таке...

— Мотре! не тумань ти голови моєї: розкажи по
людські, — шчо там таке?

— Отої волоц'уга, блуд'ага... покинув на Дону
жінку з дітьми... приплівся сюди на мою голову...
Господи! і за шчо ти мене отак караєш на сім світі?—
скрикнула Мотр'я, і залилася сльозами.

Тепер тільки Оришка розібрала своє лихо. Образа,
гора т'яжкої образи — дочки; людські поговори та
сміхи, — все разом піднялось у голові матері, наля-
гало її на старе серце важким жалем... Вона гляннула
ще раз на Мотр'ю; поступилася назад; простогнала;
сіла мовчки на під, узявшись холодними руками за

крайню дошку, щоб не впасти. Старе тіло тремтіло, колихалось, стара голова не здержувалась на в'язіх — хилилась на груди. Оришка болізно піднімала її, і тьажко стогнала... Мотря не переставала плакати. Гірки її плач, стогнаньня Оришки зливались в купу, носились по хаті, слались по білих стінах. І темніли вони дльа дочки і дльа матері; здавалась темною хата, і світ, що вривавсь у вікна, чорнів у віччю в них... І стояла в темноті тій шче темніша доля їх — чорна, темна, страшна, з худим зіденим нуждою, лицем, з злими од голоду очима...

Таке лихо скоїлось перед обідом. Страва давно стояла в печі: шче як у волюсть ішла Мотря, то заснула, що б упрівала. Тепер ніхто і не згадав про неї. Горе без страви нагодувало обох. Ніхто з них не кидавсь до печі. Обидві навіть забули про обід.

Так день настав; так і минув. Одходьачи на спокій, сонце обдало земљу блискучим промінням; земља на прощаньня усміхнулася — і потемніла. Спустилася ніч; викликала собі на втіху зорі; викотивсь зза гаю місяць — і став оглядати околицю... Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплої ночі, — не спав тільки один соловеїко, виспівуючи в зеленім садочку свою лубу пісню, — та не спало шче лихо в Оришчинім та в Мотринім серці... Завело і воно свою пісню — гірку, журливу, безнадійну... І не розходилась та пісня по світу, не окликалась луною в лузі, як соловеїкова; а, як важкий камінь, нальгала на душу, морочила голову цілим роєм темних гадок, пекла серце нерозважною тугою... Мотря і Оришка не спали, не плакали, — тільки то одна, то друга зітхала... І відкіля це лихо взялось? і чого воно до них приченилось?... чим була Мотря Останові?... чим вона тепер осталась?... Мотря і Оришка роздумували, розгадували... Жінка жонатого чоловіка?... покритка-дівка?... Ні жінка, ні дівка, а замужня вдова... Гріх перед богом, —

чим його замолити? Сором перед людьми, — чим його змити?... А шче ж, і каратись за це приїдеться — хоч не на сім; то на тім світі... Непевниї тої Остап, — він щось лихе, страшно... Страх справді, після таких думок, закрадавсья їм в душу — і вони обидві тихо молилисья.

Як не мучились вони цілу ту ніч, шчо вже не думали, а все таки не видумали нічого дльа себе утішного.

Не вигадали поради ї волосні. Судили, рьадили — та окружному; а окружниї — та губернаторові. Пішли писати та одписувати...

Пезабаром најіхало в село чиновного пансьтва. Питають-роспитують; пишуть-записують. Натерпіласьа страху Мотрьа од тих хитрих спросів та переспросів; набралась Оришка горьа, гльадьучи на свою дитину.

А в селі — тільки ї мови, тільки ї речі, шчо про Хрушча. Наче все на світі дльа Пісок провалилосья, один Хрушч зоставсьа, а через Хрушча — ї Мотрьа... Хто їїї з роду не знав, — став допитуватись: де вона ї шчо вона. Не можна Мотрі нікуди очеї показати, шчо б на неї пальцями не тикали. Виїде Мотрьа на улицьу, — малі діти слідком за неїу; пораяється Мотрьа на в городі, — бачить: дві жінки стоять коло тину, дивлятьсьа на неї ї перешінтуютьсьа. Стали їїї сусіди обходити, а зострівшись сторонитись. Немає Мотрі спокоїу ї у церкві: і там їїї не спускають з очеї.

— Ото... ото вона! низенька чорнява... чорним платком голова повязана, — чує Мотрьа позад себе в бабинці.

— Ота чорнява, шчо христиться?

— Еге ж, еге... Ото вона сама... за жонатого заміж пішла.

Чуже Мотр'я, та боїтьсьа озернутись: її чогось соромно, страшно. Вона впаде на вколюшки, прикинне головою до помосту, — шепче молитву шчиру, просить у бога ласки, одмольує свій гріх — і разом сльози ковтає.

Тоді тільки льуде трохи забули про Хруща, як жнива настали. Свої клопоти, працьа, утома трохи заціпили язики льудські.

Коли це — перед другою Пречистою, ведуть Хруща у ланцюгах через Піски. Як зачули льуде, та за малим не все село вибігло з хат, мов на ведмед'я дивитись. „Хрущ... Хрущ іде!... Хрущ... Хруща ведуть!...“ викрикують з усіх боків по селу. І біжить на Хруща дивитись старе і мале.

Повели Хруща у Гетманське; засадили в тюрму за залізні штиби; давај випитувати та роспитувати. Підн'ялисьа знову спроси та переспроси... Зовсім загубила спокій Мотр'я: водьать її то в город, то з города... А тут — друге лихо: Мотр'я погула — щось заворушилось під серцем...

Помітили льуде — та як у дзвони задзвонили:

— Чи чули?... питає молодицьа другу, стрівши на улиці. — Заваготніла...

— Чула, серденько, чула... І скажіть: од такого!!

— Це вже видно не перед добром, моја матінко!... Чи не кінець бува і віку швидко буде.... Там: торік, хвостата зор'я світила; а це знов пројава якась вирескалась...

— І ја кажу: не перед добром таке на світі коїтьсьа!

Та як підуть отак цокотати, — не переслухаєш.

А під недільу або св'ято, зберетьсьа де небудь чоловіків куна, надійдуть жінки, парубки, дівчата — на збираютьсьа чимала јурба льудеј, та і давај перетерати на зубах у сотиј раз того чудного Хруща.

Аж ось — не знать звідкіль узбаласьа на селі чутка, що він ні Хрущ, ні Притика, а прямісенько таки

Іван Вареник — кренак пана Польського, шчо панував у Пісках.

Така чутка збила з пантелику судових і громаду. Шчо з ним робити? Як тепер його судити? Кинулись до пана, — пан одсахнувся: робіть, мов, з ним, шчо хочете, як знаєте... Тоді громада розвізала діло. Як голили хлопців у москалі: „У некрути його!... лоб йому! лоб!...“ закричала громада. Поїхав голова у Гетманське; пішов, куди треба; одніс, шчо годилось — і „переверт-ня“ прямио з тюрми повели до пријому. Заголивши лоб, перевернули його шче в четверте — і став він з Вареника Хрущовим. Не забаром його кудись погнали, — та більш він ні вертався, ні озивався.

Отдали Вареника в москалі перед Покровоју. А так, перед пушченьням, породила Мотрѣ сина, — та шче ј породила не аби-јак. Роди були тѣжко трудні: потугувала ними Мотрѣ два дні ј дві ночі, не своїм голосом викрикујучи... Шчо вже не робила „довгонјата“ баба-новитуха, — ні шчо не помагало. Ледве Мотрѣ на тој світ не переставилась. Уже ј не кричала ј не стогнала — лежала мертвоју колодоју... Аж на третій день „господь јјі помилував“: серед тихого плачу Оришчиного, почувся голосній дитячий крик...

— Јенерал!...—зрадівши, скрикнула „довгонјата баба“.

Оришка підняла руку, перехрестилась.... Мотрѣ важко зітхнула, опамјаталась. Хату обняла тиха одрада.

Јак же почули лѣуде про такі роди, — знову загомоніли. Пішло знов по селу шушуканьня, глум, таємні страхи... Діјшло до того, шчо ніхто вже Вареника не вважав і за чоловіка, а так таки за самісінького куцого... Дехто помітив і невеличкі рѣзки на голові в його, јак стригли в пријомі. А Кирило Кнур — недалечкій сѣіда —

Христом-богом кльавсьа, шчо як купались з Останом укупі, то і хвостика бачив... Не при хаті згадујучи — куциј, та і годі!

А тут шче дитинка знајшласьа, та шче при *таких* родах.

— Шчось воно таки не певне, моја матінко!... цоко-чуть жіпки, похитујучи головами.

І не одна і не дві нарошне забігало в хату до Мотрі — дивльачись — чи немаје на јому яких ознаків? Одна јакось забачила на лівім колінці невеличку родимку... „Оце ж воно і је!“ подумала, та мершчїј з хати.

— А шчо?? стрїва јїјі кума.

— Тож воно, кумонько, саме!... каже кума, перехрестившись. Незабаром ціле село слезбозовало про ту пляму. Усі в один голос: „чортенъа“, та і годі!

Пришлось кумів брати, — ніхто не хоче. Шчо тут робити? Вже три дні, як дитина не хрещчена... Не дај, боже, јакого случају — і вмере, не введене в закон!...

Кинулась Оришка по сусідах... Всьак дякује, сторонитьсьа... Ходить вона по хаті — сама не своја: світить сідим волосом, ломить сухі руки... Мотрі вже і не хвалитьсьа: вона і без того ледве дише.

На тој час лучились в селі перехожі москалі. Оришка до них: „москалики-лебедики, охристім дитьа!“ Купила москальам кварту горілки. Тоді один јакось згодивсьа. Москаль за кума, сама Оришка за куму.

Понесли до батьушки. А пан-отець і собі: „Јак јого такого виродка в хрест уводити?“

„Боже мїј!.. шчо јого робити на світі?“ плаче Оришка, — та до попаді: „Матушка!... ја вам сього і того... ја вам моток прьяжі напьяду, — умовте пан-отця!...“

Попадаъа зглянулась. Охрестив дитину батьушка: назвав Нечипором.

III.

Дитячі літа.

Ще судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку, не бачила дівкоју, жінкоју; не сподівалася замужньоју вдовоју... Не тільки їїї саму, а і їїї матір стару, стали цуратися льуде. Навіть те місце, де вони жили, зробилося jakimсь страшним; — стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змії у димарь літає: якийсь захожнї чоловік застав його в хаті, та на силу з душеју вирвавсьа... Певне місце! Бувало, в ночі ніхто не проїде поз їх хату, не перехрестившись; а дітям — то і у день забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, неогорожена, неоконана — так рівець невеличкій проконаний, та і годі... Јде скотина, — нема перепону, — через ґрядки так і чеше; собаки так і ґніздятьсьа: — кубла повибивали... Пустирь пустирем! — Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женивсьа, то вона, мов, і бадьориласьа; а як піднїбалась лиха година, що замчала не не тільки лад у хаті, а і самого Остапа, — то і хата осунулась... Стріха місцями повиґнївала, покрівля дегде провалиласьа, вікна побиті: — замість шибок, ганчірки світять: ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала.... Пуствоју аж воньає! І в середині не крашче. Стіни чорні, аж цвільльу взьалисьа од води, що дощі поналивали крізь лиху осельу; черевата піч потріскалась, — димїла, курїла; замість лав, якісь кривоногі ослінчики — і сісти на них страшно; стіл ходором ходить; піл — на пїадь дошка од дошки: Мотрьа під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказана, злидні невилазні!

Не одрадне життя Мотрине. Не веселим оком дивилася ї її стара мати на ту оселю, на лихій тої захист... Вони б його кинули, як би було де притулитися. Та де його при нестачах, при убожестві?! Коли на роботу боїлися приймати Мотрі...

Літом Мотр'я стає жати. У Пісках ніхто не приймав, — бо помітили, що в кого Мотр'я жне — вся нива закрутнями унизана. В сусідньому селі Баїраках Мотр'я хліб заробляла, — на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотр'я, те за зиму ї проживуть, ... коли ще ї ставало! А було так, що під рибка соли, ні пилинки борошна... Де вже думати про одяжину!! Що дівуїючи, придбала Мотр'я, то все позношувала: — саме гноття та рем'я висіло... Як заробить конопель, — то ї добре. Помочить їх, висушить, витіпа; кістриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двоє, оснує, витче, так і сорочка је, вибје, — спідницю пошиє, юнку... У вибічаному ї у св'ято ходила. Другі в плахах та запасах, голови шовковими платками повив'язують, а Мотр'я з вибічаної юнки та спідниці не вилазила. Біленької хусткою зав'язеться, та ї шмарує... Ото будденне ї празникове! А що старе, драге, — позшиває, позаштопує, матері старе тіло прикриє, дитині — штанці, куцину... Шужда! На зиму на всіх одна юнка була. Піде куди Мотр'я, — сиди, мати, з хлопчиком дома — і не рипає! Шити треба матері, — сиди, Мотре, ... бо ї чоботи одні! Так на перемінку в одному ї ходили. Робота не страшна, як сила је. Мотр'я день і ніч в роботі, та в роботі; літом — на полі, зимою — дома. А Оришка — стара вже — не здужала; — тільки ї того, що доглядає дитини... Як літком немає Мотрі дома, — баба зварить йому їстки, догляне, ї нагодує, ї спати положить, котка співає...

Аї дитина ж то виїшла — на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчувате, тихе. Другі діти жваві — як дзикта крутить-

сья, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! — Як стріла пуститься... Чіпка, як його звали — не такиї, ні! Оце, було, Мотр'я чи Оришка скаже: „Подай, Чіпко, води! або — ножа, або — веретено!...“ То він і почне: „А де ж воно лежить, чи стоїть?“ Отак розпитає, повагом устане, повагом піде, підніме, і повагом подасть... Мотр'я за це не любила Чіпки. — „Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащю! — жаліється Оришці: „йому як шчо робити, то треба за тиждень загадувати, шчо б роздумавсья...“ А іноді було і буханця уліпнiti Чіпці в спину, шчо б довго „не роздумував“... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всьу хату... Же, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила і жаловала! І цьацьок йому надає, і играшок яких там — полив'яного півника, свистілочку, а їсти — сама не доїсть — йому зоставляє...

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить, було, з двору на вигін, та пр'ямо до дівчор так і чеше. Так же і дівчор його не приймає. Зараз почнуть з його глузувати, шчинати, а іноді поб'ють, та і проженуть... Не дурно пани своїм родом величаються. На селі теж роспитують — хто якого роду... Тільки те не однаково, шчо в г'рроді питають: чим тої рід уславивсья — чи давністью, чи бо'ями, чи послугами? А село знає одну славу—честь. Тим на селі і питають: чи „чесного“ роду? А тоді вже братаються... Чіпка був — „виродок...“ Як же Чіпку прин'яти дітям до играшки?! Хиба, шчо б поглумитись...

— Виродок іде! кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголови, шершавенькиї хлопчик.

— Запорток! підхопить другиї... Ходім до його!

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волоссья. Окрутнетьсья Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчини очі, та не добрі і діти, шчо довели до того.

Понурно ї гостро дивитьсѣ на них Чіпка. А ті — за боки берутьсѣ зо сміху...

— Чіпко! де ти взявсѣ? смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців.

Мовчить Чіпка, — сопе.

— Ти з яйця вилупивсѣ?! знову другий...

Усі зареготалисѣ. Чіпка похнюпить голову, потупить в землѣ очі, корписає нігтем під нігтем.

— Ні!... мене бабусѣ на вгороді піймала... в бур'яні,—одмовляє понуро—та все корписає під нігтем...

Регіт — аж вигін розлагаєтьсѣ...

— Так ти, Чіпко, з бур'яну взявсѣ?...

— Ні...

— А де ж твої батько, коли ти не з бур'яну?

— Не знају.

— То то ї є... ти баїстрѣук!...

— Брешеш!... зиркнув, як тої вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Ја... Чіпка.

— Ти — Чепіга, а не Чіпка! крикне хто з середини — і вскубне Чіпку...

— Чого ти скубешсѣ? з плачем вимовляє Чіпка. — Постій, ја бабусі скажу, — вона тобі дасть!

— Бојусь ја твоєї бабусі, — куди ж пак! одказує хлопець, та ї знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертаєтьсѣ Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочутьсѣ та за чуприну смічуть — аж поки не розплачетьсѣ Чіпка. Тоді візьмуть, та ї проженуть його геть.

Іде Чіпка до дому, — іде, та ї плаче.

— Чого ти, Чіпко, плачеш? стріва Оришка.

Чіпка жалієтьсѣ; плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти.

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моја дитино! Бач, які то лихі діти: бјуть тебе, малого, зобікајуть... Не ходи!...

Утишеться трохи Чінка, сяде на колінах у баби, або приляже головою. Що б забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку, або про горобця-доброго молодця. Чінка слухає і дума: „І чого отої дід з бабою плаче? чого таї курочка кудкудаче?... І чому тій билині зразу не поколихати горобця-доброго молодця?!...“

Дуже любив Чінка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила не малу роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоня рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме і так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... „А добре б — дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля до дому? яку пісню співає пташка в лузі?... І чого — одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці — тільки цвірінькають?!... І про що то розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками?!...“

— Чи воли, бабусю, говорять?... питає Чінка в Оришки.

— Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

— Як же вони говорять? Про що вони говорять?... допитується.

І розказує баба, як уміє, про все те Чінці. „Скот, мов, як реве, ідучи до дому, то то він радіє, що скоро дома буде, спочине... А, може, голодний, то поїсть, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам господь дав; одній сказав гарно щебетати, а другій — ні. От — соловейко — як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...“ Та і зачне розказувати, як одна мати та прокльала своїх дітей — сина і дочку, —

щчо вбили її мужа-ужа... Синок каже: — „не вбивай, сестро!“ А сестра не послухала — вбила. За те мати ї прокльала їх. Синові ж каже: — „Лети ти, сину, сірим соловејком, та щчебечи лъудім і пізно ї раненько: щчо б тебе лъуде слухали—ї не наслухались!“ — „А ти, каже, дочко, стань жалкоју кропивоју: щчо б тебе лъуде проклинали, щчо б тебе з городів викидали!“ — От, син полетів соловејком, а дочка стала кропивоју... То то: як соловејко щчебече, то увесь мир його слуха — так гарно! А кропиву завжди виривають, як погане зільтя, —щчо б і городини не глушило, ї лъудеї не жалило!“

Такі казочки бабусини, при самотньому житті, одсторь од товариства, пластом ложились на дитьачій розум, гонили в голові думку за думкоју, гадку за гадкоју... Глибоко западали вони в його гарьаче серце, а в душі підїмали хвилю гороју — з самого споду до верху... Як рії тої, гули в дитьачій голівонці; як заверьха, крутились, вихорились... Од билінки перелїтали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка — поки не засьагали всього світа! І здававсь він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травицьа, і навіть каміньня — все те мало свїї говір, своју мову, — тільки вимовляло якось инакше... А колись усе те було — лъуде, і все балакало одніјеју мовоју... А тепер — ніяк і довідатись, щчо то за розмова!! А через вішчо?... Через лъудеї... Все то винні лъуде! То вони так наробили. Вони і в травиці, і в пташкн, і в худоби — одїбрали лъудську мову! Вони лъудеї своїх рідних — повернули в усе те .. І за лъудеї жалкував Чіпка на лъудеї. Здавались вони йому лихими, недобрими... І прокидалась невеличка злість у його невеличкому серці, росла, виростала — і сторонивсь він лъудеї далі та далі... Таї лъуде його не жалували.

— Бабусю! питає раз Оришки. Чи в мене батько був?

— Був, сину.

— Де ж він тепер?

— У москалі пішов.

— Бач, а хлопці казали, шчо в мене батька не було...
бајстрьук! — кажуть.

— То — дурні хлопці!

— А хйба шчо?... Шчо то воно — недобре шчо?

— Стариј, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови...
То тільки злі діти так кажуть...

— Ја не буду злиј, бабусю!... одказује Чіпка — та ј задумається.

Трохи перегоды знову питає: — А чого ж мій батько пішов у москалі? на ві-шчо він покинув матір?

— Људе оддали.

— За ві-шчо ж вони оддали його?

— Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер шче не годиться тобі розказувати.

— Чому, бабусю?

— Так. Малиј шче ти дуже...

Така розмова велась у них не врьади-годи. Чіпку ж заціпало, все торкало. Він про все баби роснитүвав. Баба росказувала. Їј льубо було одкривати світ його очім, — утішно думати: з јакоју натоптаноју головоју виросте јїї онуча.

Шчедроју рукоју перекладала баба з својей старојі в молоду Чіпчину голову усе, шчо заховала јїї шестидесятилітња памјать. А Чіпка не брав, — гарбав усе те!

Оце було літком. як зајде вже сонце ј спуститься ввечір на земљу, вијде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті дучино), простеле рьадно перед порогом; дожидајуть Мотрі з роботи. Оришка сваде, а Чіпка — коли сидить, коли

лежить... Та отак собі і давај розмовляти... Чіпка більше слухав, — іноді і засне, слухаючи бабиної мови, шчо як струмень тихо журчала... А іноді і сам розгичебеться... Уже і ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заискрили... Задивився Чіпка на небо.

— Шчо то, бабусю? указује на зорі.

— То? — Зорі.

— Шчо ж то за зорі?

— То—јанголи дивляться! У кожного је свій јанголь: то то він і пильнује за душею, стереже її, шчо б, бува, шчо лихе не спіткало. Ото ж — як зірочка покотиться, — то душа переставиться... Душа переставиться, — і зірочка покотиться, — счезне...

— І моја там, бабусю, је зірочка? І ваша? І мамина?

— І твоја је, і моја, і мамина.

— А де ж моја, бабусю? пита Чіпка, положивши голову на бабини ноги, і не спускаючи очей з цілого роју зірок, шчо, здавалосья, ворушилися на темно-синьому небі.

— Бог його знаје, сину! Чоловікові туди не досягнути... То божє діло, то він і знаје...

— А і бог там?...

— Там, сину...

— А шчо то за бог, бабусю?

— Бог?... Бог — батько. Він усе держить на світі: усяку комашину, усяку скотину і усяку лудину... Він за всім ходить, до всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, шчо сатана вмішається в його святе діло, — почне світом каламутити, то і шле святого Ілію на вогняній колісниці вбити сатану... Ото як Ілія котить, то грім гремить; а як стрільне вогняноюю стрілою — то блискавка заблпче... Отакіж то бог! Він страшніј за дльа злого, а дльа доброго—і він добріј. Бог — батько... на світі нас держить, і хлібом годује...

Загадається Чіпка. І встаје перед його очима розгні-

ваний бог, обгорнувшись чорними хмарами... і гукає на Ілію — карати злого. Котить Ілія — небо і земля двигтять, як од вітру перина, од його бігу... Ось шваркнуло... вогняна стріла рознахує небо... Страх обіме Чінку! На дворі зовсім темно; місяць не видно; біліє, миготить чумацький шлях через небо; блищать, миготять зорі... Тулиться Чінка до баби та стиха шепче: „Я, бабусю, добрий... Я злого не робитиму, то і бог мене не поб'є... А отих дітей, що мене били та проганяли — тих бог поб'є, бо вони злі!... Я буду добрий, бабусю...“

Замок Чінка — дух притаїв: думає про Ілію страшного, про бога доброго... Трохи згодом, питає баби:

— Ви казали, бабусю, що бог нас хлібом годує?

— Він, дитино, — він нас годує...

— А чого ж мама хліб заробляє, — ось досі з роботи нема... Каже, як би не робила, то нічого б було їсти?...

— Дурний ти, хлопче! каже баба. — Чоловік на те і уродився, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще льуде в раї жили, то нічого не робили, — як святі були... Там, кажуть, було всякої всячини — і їсти, і пити! От вони ходили собі, та їли... А сатана і заздрів на їх щастя, — та давай підбивати, щоб согрішили... Вони і переступили слово боже... Тоді ото господь вигнав їх з раю огняною різкою — і раї зачинив, і сказав робити самим на себе... Ото ж з того часу і почали льуде робити. А то — нічого не робили, — як святі були!

— І на віщо ті льуде согрішили, бабусю?.... От би тепер і мама дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумає, їв-би!

— На те божя воля, мої дитино!...

Не дурно Чінка жалкував про хліб: він був у них, як розважених... Одними руками що заробиш? Тільки

шчо з голоду не мерли... Сказано — убожество! Раз була чудасія зза того хліба.

Мотрѣа була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на те Чіпка розвередувавсьа: — „їсти, таї їсти, бабо!“ в одну шкуру: „їсти!“ Взѣала Оришка окраєць хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі. „Не бери ж цього, наказує Чіпці, бо он-дивись: дивитьсьа бозѣа! Приїде мати, питає, — хто хліб поїв? — То бозѣа вкаже пальцем, — мати ї вибѣе... Гляди ж, не бери!“ Та ї пішла собі. — Сів Чіпка серед хати; дивитьсьа на образ — очеї не спускає; — їсть. Звів тої шматочок, шчо баба дала, — шче їсти хочетьсьа! Хліб на столі лежить, — кортить його. Гляне в куток: — бозѣа дивитьсьа! От, став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ — все дивитьсьа... Посилає руку, не спускає очеї; — здаєтьсьа йому, шчо ї бозѣа глядить на його, — хоче посваритись пальцем... він ї приїме руку назад... Оце приляже до столу головоїу (забравсьа на лаву), знову підкрадаєтьсьа. Гляне на образ: — дивитьсьа бозѣа, та ї годі! І їсти хочетьсьа, і хліб перед очима, — та бозѣа дивитьсьа!... Задумавсьа Чіпка. А це, зразу, як кинетьсьа од столу... Очі горять, губи оддулисьа... Та до стільця, шчо баба підставляла під ноги, як прѣала. Ухопив стільця, стрибнув на лаву, знаїшов ножа, зліз на стілець, і повидовбував очі в образа! Тоді взѣав — увесь хліб звів, та ї побіг на грядки до баби. — „Бабо! бабо—о!“ гукає. — Чого, Чіпка? ходи сюди! озиваєтьсьа з бурѣану баба. — Прибіга Чіпка. — „А ја, бабо, ї тої хліб звів!“ хвалитьсьа. — „На шчо ж ти, сину, звів? А як мати приїде та питає: „хто поїв?“ — то бозѣа ї скаже... — „Е... е... бозѣа, бабо, не бачила... Ја повиїмав очі, шчо б не дивиласьа!...“ — І баїдуже собі, — забулосьа. — Коли так, перед Різдвом, приїшлосьа хату білити, образи мити. Зирк! Мотрѣа на образ — аж очеї немає! Вона так ї отетеріла. — „Хто це очі повиїмав?“ питає в Оришки. — Де? — Глянула — справді без очеї..

Тоді до Чіпки: „Ти очі повиїмав?“ — Сміється: — „Я... Щоб не бачила, як хліб їстиму!“ — Згадала тоді Оришка, шчо її хваливсьа Чіпка. Та шчо? Звісно — дитина: дурне, мале! Погримала на його Мотр'я, нальакала, шчо боз'я битиме, коли таке буде робити, та і годі.

А були такі часи, шчо не боз'я, а Мотр'я була Чіпку — і добре була! Син'яки иноді по місяцьу не сходили. Не можна сказати, шчо б вона не любила Чіпки. Ні. Вона його любила — як кожна мати свою дитину. Чи, не даї боже, занедужає Чіпка, — Мотр'я сама не своя. Цілу ніч очеї не запл'ушчить: сидить над ним, плаче, молиться... „Тільки ж і утіхи і надії! Все таки виросте своја дитина, стане хоч на старість у помочі... Може, хоч на старість не приїдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду і голоду, та од літньої спеки пальучої!“ Така в Мотрі думка. І не досип'ла вона ночей, прислухується, як дише їїїї єдина „надія і утіха...“ А нехай, здорові, зробить шчо Чіпка, — нехай звість лишні шматок хліба, чи покачається в кальужі... Лишенько! То не огонь наше, то лице Мотрине; то не искри сиплуться, — то їїїї кльони і прокльони та духопелики... Інша мачуха здержує руку над пасинком, а Мотр'я, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином.

Та не такиї же і Чіпка вдавсьа, шчо б його можна було біккоју спинити. Спершу таки боївсьа матері, а далі — звук уже і до біки, хоч як вона глибоко иноді в серце впивалась, до живих печінок доходила... Ої, злиї же він був тоді! Ої, л'утиї! Він би, — зміг, — матері очі видрав, або сам собі шчо заподіјав, як би не баба... А то вона, їїї тиха мова, гасила його л'утошчі. Як почне, було, його умовляти, — та словом, як повивачем, зів'є... За те Чіпка любив бабу; душі не чув. Шчо баба не скаже, усе послухає. А матері не любив і не слухав... Од біки то сховається, то втече; а послухати — не послуха. Не раз Мотр'я з серця гірко плакала...

IV.

Жив-жив!

Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді, та в холоді у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець Другі до дітеј, до гурту, а він знај самотоју. Забереться було в бур'ян, нарве квіток, назбіра кузьок, та ј грајеться нишком. А до льудеј, до дітвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неј ніколи не виходила думка, шчо він „виродок“; він ніколи не забував бабинојі ради... Собі на лихо, — р'ядом з добрими думками, в малому серці ворушилося щось недобре, неспокіјне... Розбуджене, воно не давало јому забутися, — ніколи не прощало нікого, коли бачило јаку помилку... І росло лихо в јого серці — ј виростало до гар'ячојі відплати, котра не зна ні впину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; — јака б страховина перед ним не вставала — не з'якати јіј јого відважного духу, упертојі думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чоґо б він з'якався. Ні бог, ні льуде не страшні јому... Бог страшніј злomu, а Чіпка дума, шчо він добріј, а лихі льуде јого дратујуть...

Ось јому минуло дванадцять літ. — В осени, радиться Мотр'я з матір'ју:

— Чи не нан'яти б нам Чіпку хоч за харч служити?

— Ја вже ј сама думају, каже Оришка. — Тільки куди він годеґ? Јакијсь нел'юдніј, не говірніј, јакась тума з јого... І з дітьми він не поводитьсья, як другі — усе самотоју, усе собі дома...

— Шчо ж јого на світі робити? журливо одказује Мотр'я. — Уже ж вс'як баче, јак ја працьују... Та шчо моја праця? Силу витратила, здоров'я збавила, а тільки

щчо з голоду не мремо... Як би його наньати, — хоч би менше зїжі... все б таки хоч на одежу zostалось!

— Як знаєш, дочко.

Пішла Мотр'я питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородаї шукав хлопця до скоту. З ним вона і умовилась.

— А збираєсья лишень, Чіпка, на-завтра в найми, — каже, вернувшись у вечері, Мотр'я. — Годі дома сидіти та хліб переводити, — пора і самому заробляти!

Чіпка — руками і ногами! Та вже Оришка — давай його умовляти: стала йому вичитувати їх гіркі недовстачі та нужди... Послухав Чіпка, пішов. Приняв його Бородаї на зиму за харч та одежу. — Вернуласья Мотр'я до дому рада та весела,

— А шчо, дочко? стріва її Оришка.

— Зоставила... Коли б то шанувавсья!

— А, може, звикне... Даї-то, боже! потіша і молитсья Оришка.

Зоставсья Чіпка в Бородаї. Хазяїні коло його спершу миром та ласкою, показує і розказує — як і шчо, і коли робити... Так же Чіпка нічого і знати не хоче! Хазяїні приказує: „Піди, Чіпка, загороду почисть“. А Чіпка піде на тік, заберецься в ожеред соломи, та і давай з неї то верчки крутити, то хрести вив'язувати...

Раз якось, розсердивсья господарь, шчо не послухав Чіпка, — узав його, та і вибив. Розсердивсья і Чіпка... та трохи за малим не спалив хазяїна! Як не було в хаті нікого, він поліз у піч, витяг жару в покришку, виніс у хлівець... Добре, шчо льуде побачили — залили.

Прогнав його Бородаї. Пішов до дому Чіпка, насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависти на долю, шчо поділила льудей на хазяїна і на наймита... Мотр'я плаче, — вже не бє, плаче... Страшно їй, шчо б, бува, не позивав Бородаї... Оришка вмовляє Чіпку: а Чіпка тільки понуро дивитьсья, мовчить, мов йому в рот води налити... Так і zostавсья дома зімувати.

На весну знову радитьсѣ Мотрѣ з матірју.

— Нанѣти б Чіпку?

— То ї најми.

Знову їде Мотрѣ шукати хазѣяїна — і знову швидко вишукала. Дїд Улас, вівчарь, шчо пас громадську отару, зашукував хлопців у поміч.

Дїд Улас — сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Оже як став старий, немошчїй, — та шче захорував до того, — так його ї одпустили з двору, шчо б не переводив даремно панського хлїба... Ледве вилїз Улас за ворота, та ї загадавсѣ... „Куди його?!“ До роду — близького нікого, а дадекиї — у панській роботї... Приїшлосѣ Уласовї — хоч під греблю! Та вже громада зжалиласѣ: вибудувала йому землѣнку в царинї, та ї наставила чабаном.

До його став Чіпка підпасачем. І — диво! згодивсѣ від разу... Робота приїшласѣ йому по душі.

Устане Чіпка рано, шче до сонцѣя; набере хлїба в торбу; візьме малахаї, шчо дїд дав завертати овець, та ї їде в царину, до землѣнки, дожидати, поки зберетьсѣ отара. — Приходить. У дїда все шче позапїрано. Тїльки Лескд лежить коло дверей, простѣгши переднї лапи, — положивши на них голову... Дрїма ранком.

— Лескд! гука Чіпка.

Леско підведе, нехотѣя, голову; подивитьсѣ на Чіпку — і знову кладе їїї на ноги, позїхнувши на все горло... Тоб-то: „рано, хлопче, ходиш; шче дїд спить!“

Сїда Чіпка коло землѣнки, виїмає хлїб з торбини — починає снідати. Тим часом лѣуде зганѣають овець до царини. І розїдутьсѣ вони по-над ровом, шчипаїючи зелену травицѣу...

Ось приходить і другиї підпасач — Грицько, Чупру-

нів син, — хлопчик однакових з Чіпкоју літ, та не крашчих — видно — ї достатків... На йому сорочка чорна-чорна — полотна не знать, да шче ї порвана; — штани-нъата — саме кнотътъа висить на очкурі — позасукувані аж за коліна.

Грицько — козачий син, сирота. Післъа смерти батька та матері (вони під холеру померли обоје одного таки ї року) громада оддала сироту далекій родичці — вдові Вовчисі; а як піднявсьа хлопець на ноги, то дід узъав його до себе в поміч коло отари.

Сідаје ї Грицько коло Чіпки; розв'язује своју торбу; виймаје з неї сухарі — чорні, як земля, ї снідають обидва разом, коли не коли перекидаютьсьа словом...

От, рипнули двері — показавсьа дід на порозі.

— Уже ви, хлопці, тутъа?

— Тутъа.

— А шчо ж це овець так мало?

— Згонъать.

— А ви снідаєте?

— Снідаємо.

— Ну, снідайте ж, поки овець позганъають... А ја, тим часом, умиюсьа, та зберусьа, та ї рушимо!

Іде дід у присінки; набіра води кухоль — умивається...

Тим часом — світ, як день, тільки сонце шчось забарилосьа... Закрасивши увесь східень палко-рожевим цвітом, воно шче не рушало зза гори, шче не блиснуло ні одним промінем над землеју... А земля вже налагодилась його стрітити: зелені трави поросправльали свої дрібненькі листочки, повмивалисьа вже свіжоју ранньоју росоју.... Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається ї прибірається, тремтить, мов у лихоманці, ї палаје, наче в огні, — заміраје довго ждучи, ї оживаје, не терпльачи: так земля дожидаје јасного сонця... і мінетьсьа, не дождавшисьа. Повіне тихий вітерець, — потемніје ї насупитьсьа јїї зелениј убір; затихне вітерець — убір зајасніје, усміхається...

Уже і овець позгонили, і дід зібрався. Виїшов з землянки. На голові солом'яній бриль; на плечі, на кгерлидзі, висить торба з хлібом та свита — на случаї негоди; у руці — малахаї.

— А шчо, хлопці, — будемо рушати! каже дід.

Хлопці підводяться; ховають у торби своїє чорнохлібне сніданьня, і біжать згонити овець, шчо ростеклись по всій царині, на-шче-серце смакуючи рос'яноїу травоїу... От уже і овець позгонили до гурту.

— А-г-у-у... тьу-у-у! гукнув дід. — Треш-треш-треш!!

Свиснув малахаї у руці... Одчиняє Чінка або Грицько ворота в царині — і тихо-помалу, посихлявши у низ голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках; дід з-заду; а Леско, піднявши свій хвіст і голову в гору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне по-малу; викрикує — то „бе-е!“ то „ме-е!“; — кахикає, як зімоїу старі баби на печах, коли почнуть прядиво мн'яти... А кур'ява — як хмара, слідком за вівцями...

— Агу-тьу-у-у гукнув дід, льаснувши малахаїєм.

— А куди, руда? — кричить Грицько на овечку, шчо одрізnilась од отари і прожогом почесала з шляху до зеленого моріжку вхопити свіжої травиці, та хоч капельку прокварасити душу од тії страшенної пильуги, шчо до самих печінок добіралась, давила-душила...

Грицько бачить, шчо за рудоїу і другі повертають з шляху, — пустивсь підтупцем, раз-поз-раз вигукуючи: „тереш! тереш!“ та вильскуїучи малахаїєм. — Блудяги нехот'я повернули до гурту.

Сонечко почало зза гори впливати, — грало, всміхалось... Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси — і крішталем заискрила роса по зеленій траві... За сонцем усе живлє прокинулось. Там коники кричали, та сьурчали, як не порозриваються; там перепели хававали,

та як у забіж били; тут вівці бекають, мекають, кахикають... Легенький вітрець подихає — і скрізь розносить тепло раннього літнього ранку... Хороше, так весело!

Чіпка їде з боку отари, похнюпувши голову... Об чім він думає? шчо гадає? — Нічого він ні думає, ні гадає... Він прислухається, шчо діється в його в серці, в душі... Хочє збагнути — ї забуває... все забуває... Йому так гарно, весело; йому так вільно, просторно... Чвала собі по-малу. Торбина на плечі; малахаї у руці... Баї-дуже йому!... Посилає в перед нога за ногою — не думає: де він, і шчо він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радошчі — не то сон, не то дремота — сповивають його душу...

Догнали отару до становища. Дід свиснув малахаєм, — вівці розскочились, розсипались по зеленому польу...

— Отєпер, хлопці, спочинемо!

І сїдають наші вівчарі в трьох під деревом. Дід виїмає шматок хліба та дрібок соли — починає ї собі снідати...

Грицько — чи присів, чи ні, — вже — дивись — опинивсь гін за двоїє, скочив верхи на барана — тренди-кає та висвистує...

Чіпка лежить на спині, — дивиться в блакитне небо. Небо синє, чисте — ні плямочки — глибоке, просторе та широке. Не продивитись його глибини, не до-сягнути оком до краю! Погляд тоне в тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...

„Шчо там?“ дума Чіпка. — Там, мабуть, гарно так.. Ач, як синіє!... як сонечко сяє!“

— Дїду!

— Чого, сину?

— Шчо там?

— Де?

— У небі?

— Бог...

Задумавсья Чіпка... Дивитьсья в небо, — йому так гарно дивитись у його...

— Чи воно, діду, је там лъуде?

— Де?

— На небі...

— Нема, сину! Там бог свѣтиј, јанголі його, та душі праведні...

— А хиба хто там був?

— Так кажуть. Батьушка так і в церкві читаје.

— А гарно, мабуть, там... Бачте: яке синье, гарне!...

Дід, поснідавши, моливсья богу.

— Гарно, сину! прошептавши молитву, одказав Чіпці. — Гарно!... Не те, шчо тут, на землі... Там усе добре, свѣате... А тут — усе грішне, та зле...

Замовк дід. Трохи з годом прокашльавсья, та ј знову почав:

— То шче тільки один бог милосердниј держить нас на світі, а то б нас давно треба виполонити, јак тварь нечистиву! Дивись: вівцьа!... Шчо вона кому заподіје?... Нікому нічого!... Ходить собі, шчипле травицьу зелену... вівцьа, та ј годі!... А ми ј јіјі ріжемо, ми јімо јіјі, јак вовки голодні... І чого ми тільки не јімо?... А воно то все — гріх! Усе нам оддѣачитьсья на тім світі, все... Грішні ми, прокльяті душі! Ми не тільки над скотиноју знушчаємсья, — ми ј свого брата часом черкнемо... Бач: у брата-он те ј друге, а в мене ні сього, ні того... заріжу, мовљав, брата, — добро його поживу! І ріже чоловік чоловіка... А не зна, шчо йому на тім світі буде?!... Лихиј його путаје, — він і ріже... Ох, грішні ми, прокльяті душі!

Чіпка слухаје — і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: „грішні ми, прокльяті душі...“ І мати моја грішна, думаје він, бо вона мене била малого, вона мене серед зими на шљах викидала, шчо б не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не била; вона мені усього давала, жалувала мене,

вговорювала, от як дід... І дід, мабуть, не грішній.. А Грицько? Грицько — грішній: он як він верхи на барані пре!...“

— Грицьку! Грицьку! — скочивши на ноги, крикнув Чіпка: — не їздь на барані, — гріх!

А Грицько гика та тирuka на все поле...

— А він на барані їздить? питає дід. — Бач! Я ж не туди, — чого він так вигукує... Ось ја тобі, ја тобі!! — сваритьcьcя на Грицька дід здалека кгерликоју.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, шчо росли над шльахом. А дід, поньухавши табаки, розіслав свиту, розвернувся проти сонця, та грів старе тіло. Чіпка ж собі примостився біля його.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухоју горобенъат.

— А ја, діду, ось скілько горобенъат надрав! — хвалитьcьcя.

— На ві-шчо ж ти їх надрав? — питає дід, не підвидьачи голови.

— А шчо б оця погань не плодилася!

— Хіба вона кому зробила шчо?... А гріх! — Промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

— А хто, як жиди Христа мучили, кричав: жив-жив? — Одказав Грицько, та ж висинав з пазухи голоцъуцків, з жовтими заїдами.

Чіпка подивився на діда, шчо лежав собі та дрімав, не слухаючи їх розмови. Горобенъата почали розлазитись. Грицько ухопив кгерлику.

— А куди!... куди! закричав. Та — геп! кгерликоју по горобенъатах... Так кишечки ж повискакували...

— Оце вам жив-жив!... жив-жив! гукає Грицько, та ра-поз-раз кгерликоју, кгерликоју...

Чіпка дивитьcьcя то на горобенъат, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. „Значить, прав-

да, шчо вони кричали: жив-жив!“ Подумав Чіпка, та як схопитись... Очі горять, сам труситься...

— Стревай, Грицьку! стревай! не биј... Давай крашче јім голови поскручујемо!...

Јак ухонить горобенъа, јак крутне за головку... Не вспів оком моргнути, — в одній руці зоставсьа тулубець, а в другій — головка.

— А шчо — жив! а шчо — жив!! кричить Чіпка...

— А шчо — жив! а шчо — жив!... вторује за ним Грицько...

Незабаром горобенъат не стало: вальалисьа тільки одні головки та тулубці...

— От тепер можна вже ј кгерликоју, каже Чіпка, взъавши кгерлику в руки. Грицько ј собі за ним. Та зложили горобенъат у купу, ј почали перішчити — јак снопи молотити... Не зосталось горобенъат і сліду: вальалосьа тільки одно мньасо та кишечки, перебиті, перемішані з землеју.

— Ходім шче драти, каже Грицько: там шче је.

— Ходім, — згожується Чіпка.

Та ј побігли до верб, один одного випереджујучи.

— А куди ви? — підвівши голову, питаје дід. — Пі-діть лишень овець позавертајте! Бачите, јак поросходились... Шчо б шче звірьука не занъав... Дід знову ліг. Скоро ј заснув.

Хлопці побігли.

— А хиба жиди Христа мучили? питаје на бігу Чіпка.

— Жиди ж... А горобці сиділи та кричали: жив-жив! шчо б ото шче мучили...

— Ну, тепер же мені не попадајсьа ні один жид! — нахваляється Чіпка. А очі, јак у того вовчъати, горять...

— Е—е! жидам ти нічого не зробиш, каже Грицько:

вони здорові... А жиденьатам можна бебехи насадити! Я вчора одного бив-бив, та ще і пейси вирвав...

— Ії богу?

— Ії богу.

— От, коли б ја пімав!... Ја б йому голову скрутив, јак горобенъаті!...

Швидко вони позавертали овець і, јак кошенъата, дралися по вербах, видерајучи горобенъат. У двох надрали пиче більше, ніж сам Грицько надрав. А далі — поскручувавши голови, били кгерликами... помісили чисто на гамуз!

Сонце де далі — все вишче та вишче підилувало. Перше ж так гарно сьало та гріло, а це вже стало пекти-палити, аж дід прокинувся...

— Ач, јак утріло! Обізвався він, підсувајучи свиту під вербу, в холодок. — А ну ще поньухајемо, та заграјемо... Хлопці, видно, десь горобців деруть...

Дід поньухав.

— А—а... та ј добра ж! промовив, чхнув — і поліз у торбу за сопілкоју. Виньав сопілку, послинив дірочку, свиснув раз, у-друге — ј зачав „Вівчарика“.

Гучно-гучно загула сопілка на все поле, немов хто заспівав жалібно; аж ось заміра, заміра — тільки сопє... А це зразу, не мов опік хто, закричало, завизчало — тај стихло... вдруге... втретє... і полився тьажкиј плач... Сумно зробилосьа, важко... Отара посхильала у низ голови, не мов слухала того плачу тьажкого... От, знову сопілка замовкла. Трохи перегода, тихиј регіт кріз сльози стиха веселив поле: далі — дужче... дужче... сльози сохли... регіт замірав... і поніссьа веселиј, танцюристий козачок...

— То дід гра, — каже Чінка. Ходім до його!

— Ходім.

Побігли.

— А. мабуть, час, хлопці, і овець напувати! — Зустрічає їх дід.

Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою. Тут з ними трохи халепи не сталось. Як гнали отару через луг, — де не взявсья сіриї вовк і потяг нишком ягн'ятко в діброву... Отара схаранудилась, сишнула вбік — аж Грицька повалила; Леско магнув за вовком, Чіпка за Леском. Вовк бачить, шчо не переливки, — покинув ягн'ятко, та драла в ліс... Чіпка з Леском за ним. Дід почув, шчо Леско гавка на вовка, — і собі надіjšов... Так де ж ти вовка в лісі шукатимеш? Тільки і того, шчо дід похвалив Чіпку — за те, шчо не побоївсья вовка, одбив ягн'ятко...

Вернулись з водопою. Пообідали сухий хліб з сільльу; дід знову ліг спати; хлопці бігали завертати овець, Чіпка розказував, який йому вовк здавсья: — „здоровий; а легкодухий“; Грицько, не вважаючи на гріх, на барані їздив, шчо б тільки дід не бачив... Потім того, вони полуднали... Чіпка діда про шчо небудь роспитував; дід розказував про всьаку всьачину; грав на сопілці... Так — аж поки сонце не повертало на захід. Тоді дід завжди казав хлопцям: — „Пора, хлопці, до дому вертати!“

Хлопці збирали овець в отару, гнали в село. Там, у царині, стрівали їх льуде, і кожне своїх овець залучало до дому. Пороспускавши овець, хлопці вертали по домівках, а дід запіравсья в землянці до другого ранку.

Та так кажен день.

V.

Тајна — невтајна.

Добре Чіпці у діда підпасачем. Робота не важка, саме припала йому до вподоби — і по його літах, і по його душі. Та не те, шчо б і без користи. Дід брав за літо по пјатаку од вівиці. Шага давав на Чіпку та Грицька, та шче хліба мішків пјать, та јагньат двоје або троје на рік. Чого шче? На харч він собі заробљав, гроші јшли на одѣжу; јагньата — на прибуток.

— Слава тобі, господи, шчо ти згљанувсьа на наше безталаньня! дякује Мотрѣа богові. — А ја вже не думала, шчо б з його вијшли лѣуде...

— Став розуму доходити, одказује Оришка, — сам побачив, шчо треба робити... І мені, старіј, довелося јого хліба зсісти... спасибі богу!

Отак радіјуть, та богові не надякујутьсьа, шчо хоч трохи втекли од тих важких злиднів, нужди та горѣа... І в хаті в них стало чепурніше, јасніше; і хліб не такиј чорніј, та сухіј; і каша до боршчу не врьяди-годи; а часом і сир на вареники... І одѣжа, хоч про свѣато, була јак у лѣудѣ, та ј у будень не висіло та не бовталосѣа старе кнотѣа... Из-окола хата обмазана, хоч рудоју глиноју, та все ж рівенько; зверху полатана — не світить гнилоју, діравоју оселеју; зза хати хлівець визѣраје, лѣох чорніје... Уже завеласѣа свинѣа з поросѣатком, і овечат десѣаток. Достатків більше, ј достатки кращѣ.

А тут шче, післѣа смерти јакогосѣа бездітного, далекого Мотриногo родича, досталосѣа јім днів на десѣать полѣа... Післѣа судів та пересудів, — післѣа двох овечок

ярок, шчо Мотрѣ подарувала волосному писареві, — одсудили Мотрі землѣ громадоју...

— Не журись, Чіпко! — каже, радіючи, Мотрѣ. — Тепер буде своје жито, і своја пшениця, і просо і ячмінь, і гречка... Одберу місцину, картоплі насажу — на зіму буде!... А к різдву загодујемо свинѣу... Сало продамо, мнѣсо посолимо, ковбаси начинимо... Буде з нас! — Хај тепер наші вороги сміјуться, нехај цурајуться, минајуть!...

Аж помолодчала Мотрѣ, весела стала. А літа јшли, та јшли...

Чи все ж то такі щасливі та јасні дні колихали Чіпку? Чи вже ж то одні удачі та радощі складали јого молоду силу, котра так і пробивалася з-під јого гострого погляду, смілого поступу?...

Ој ні! Житѣтя, — шчо стернѣаста нива: не пројдеш, ноги не вколовши.

Першоју такоју кольучкоју в Чіпчинім житѣті була смерть бабина. Јому тоді тільки шчо сповнилось пѣнадцять літ. Баба вже була стара-стара; јак молоко, біла; јак сухарь, суха. Уже ј літом з хати не вилазила, — хіба у пальучиј день вије було на двір, сѣде на присьбі, складе свої сухі, сині руки на колінах, та ј гріється проти сонця. — А в осени, все жаліється, та жаліється Мотрі:

— Одже, дочко, шчось мені погано... Так погано, так погано! Чују, наче в мене в середині шчось застигає; руками і ногами зовсім не володіју, не знају — чи ј є вони в мене... Мабуть, це вже *моја* за мноју приходить...

Так казала Оришка з вечера, а до світа — ј богу душу оддала.

Лежить баба на столі в хаті. Хрест у руках, свічка в головах. Та ж баба, — тільки очі запльушчила, рот сціпила... Пришов піп, дьак, зішлися льуде, взяли бабу, однесли на кладовище, опустили в яму, загребли... Мотрѣ плаче. Чіпка не плаче... Јому тільки чогось страшно, жалко... „Нема баби...“ дума він. „Умерла баба... не буде більше баби... Смерть узьала бабусьу... льута смерть... А шчо ж то за смерть?... Хто знає?...“ Темна мара устала в Чіпчиніј думці, як страшидло яке, холодне, непривітне... Говори, дивись, — а тут... зуби сціпило, јазик одібрало, очі заклепило... Кидајуть у земљу, — темнота непривітнаја, німота нерозгадана, холод та морок!... Ось і червѣк плазује — холодніј та слизькиј, аж напинајеться, аж звивајеться, поспішајучи до тіла... Приліз; приложив свій червоніј роток — јак невеликим свердликом, проточив дірочку в тілі ј — појавься... По јому аж хвилѣ заходила, — так він натужувавсь, точив... Ось уже тільки половинку видко, ось тільки хвостик крутиться зверху... і хвостик пропав... тільки слизота слизотить з незакритојі дірочки... А там — дивись — і другиј нисться, третіј, четвертіј... Подірчавіло тіло... Чутно глухиј стук. То одвалилася одточена частина тіла... Черви заворушилися, піднімајучи вгору свої хвостики...

„Ух!... гидко... страшно!...“ Чіпка здригнув. „І від кого се?“ запитувала јого злякана думка. „Кажуть від бога?... Смерть від бога?... темна німота... черви... все від бога??!... Господи боже! не вже це треба?... І дльа лихого јого багато, а то ж дльа доброго?... А баба така добра була, до всіх добра... І так каратися?... Чи дльа всіх воно однаково?... Де ж тоді правда?... Ој, ні, ні! тут шчоє та не так, — тут шчоє друге, инче...“

Задумавсь, загадавсь Чіпка... Зробивсь — аж страшніј; помарнів, похнѣпивсь, дивитьсь јакось чудно... Зведе оце на тебе очі — і нічого не бачить; клич јого — не

чує... Аж занепав. У ночі схопиться, — одбагається, озубається...

— Чіпко! куди ти? пита здивована мати.

— Га-а?

— Куди ти?

— Баба кличе... піду до баби...

— Та господь з тобою! Баби немає — умерла...

— А що ж ото?... слухайте!...“ Та ї наставить ухо,— слухає...

— О-о-о-о! „Чіпко!... Чі-п-ко!...“ Чуєте?... — Зараз, зараз, бабусю... ја зараз!...

Хапається, чоботи набуває; рядном напинається...

— Господь з тобою! куди ти? — Христить і переїма його Мотря.

Почне його умовляти; роздбагає його, роззуває... То він трохи ї утишиться, сяде на лаві.

— Дяк, сину.

Чіпка поворухнеться, посунеться далі — сидить... Трохи згодом, затіналась його постать, схилилась голова на груди, почулись вайкі заводи плачу...

— Чого ти, сину, плачеш?

Мовчить Чіпка, плаче.

Напала його пропасниця. На велику силу одходила його Мотря. Оже хоч він одужав, а з літами убирався в силу, — та вже ніколи не тратив свого сумного погляду, понурого виду. Бабина смерть загадала йому загадку, котру він ні як не міг розгадати...

Не встигло одно гаразд забутись — друга прикльучка прикльучилася — ї перевірила життя Чіпчине.

Чіпці минуло сімнадцять літ. Того самого року віковичні крепацькі кайдани розбилися... Стоїла рання весняна пора на дворі. День дощовий, хмурий... Рано-

рано схопилосьє сонце, вигравајучи та висвічујучи червоним світом...

— Е-е, щось дуже рано прокинулось сонце, каже дід Улас, дивлячись на небо: коли б ще дощчу не було!...

Коли так: не встигли вони отари і за верству од села одігнати,—як почали хмари з усіх боків стьагатисьє, та і заслали, замазали небо... Незабаром воно і росплакалось... Зарьадив дощч — дрібниї-дрібниї, та густії, мов кріз сито... Спершу вівці наче зраділи,—роскотилисьє по толоці, щипајучи попаски низеньку, приземну, травицьє; а далі—як став дощч допикати—збилисьє до купи, посхильтали голови між ноги, та так цілії день і простојали. Гнати до дому—ніяк не можна: що з ними дома робити? А дощч — одно пере, одно пере... Не zostалосьє на наших вівчарьєх ні рубцьє сухого; а він і не думає переставати.

Посідали вони всі три під вербоју. Сидьєть — пережидајуть дощч. Леско і собі звивсьє коло них бубликом. Сумні усі.

— Так оце, дідє, і вам воля приїшла? питає Чіпка діда, що б хоч словом розважитисьє.

— Кому воля, а кому неволя! сумно одповів дід.

— Як саме?

— Так... Багато казати, а трохи слухати!... Ще ми мало робили, ще з нас мало сліз та крові точили... хаї ще два роки поточать!... Ох, боже, боже! коли твій суд правий настане?...

— Та вам же все рівно, дідє: ви давно вже вільні,—примовивсьє Грицько.

— Вільні?... Були вільні, — поки волі не було... Ох!... Робив, доки силу витратив, та зуба в роті не стало... Тоді і з двору — геть на виступці! Не переводь даремно пансьєкого хліба... Спасибі, добрі льудє зглянулисьє, а то б приїшлосьє тиньатисьє, пропадати, як собаці під тином, — Христа ради руку простьєгати... А от тепер знову завадило: плати десьєть карбованців на

рік!... За вішчо?... з чого?... Ти, кажуть, громадську отару пасеш,—рублів з півсотні виробляєш... яких? де?...
Я — старець, нищий... Спасибі, льуде змилосердились...
Так ні! — І те їм оддаї... а сам з голоду пропади... Прокльати! і суду на вас немає, ї права!... гірко закінчив дід.

У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу... Думка його закаламутилась, завихорилась; кров прилила в голову; він мовчав, боївсь за словом перервати дідове горе... Він сам не знав такого, а почував з дідової мови, шчо воно тьажке-тьажке...

Хвилини з десьять мовчали, наче води понабірала в рот. На душі важко, на серці сумно—аж, мов, нудно... Так буває тоді, як серцем чуєш якесь лихо, а назвати його не вмієш. Хвилини тоді здаються за часи, часи за дні, дні — за роки... Черв'як швидко плазує, ніж такі хвилини... І хочеться вперед заглянути, подивитись — шчо з того буде, і страх обіймає, аж волосся на голові підіймається, серце каменіє... Дід знову забалакав, наче сам до себе: — „Шче мало льудей забили, на тої світ позакрили? Шче мало у мандрах пропало, мов їх земля прогинула?... А з живих — трохи їшки поповарили?!... Так шче ї до старця... Шчо ж з мене візьмеш?!... Я льудям служу, громаді служу, — так, за хліб, за спасибі... от шчо! Ну, беріть знову в двір; лежатиму, та даремно хліб їстиму, та ї годі... Беріть?... Легко сказати—беріть! А степ?... а вівці?... Я привик до цього, як до рідного... Прощайте?! Шчо б ви з своєї сили попросились!... Вівця дльа мене — все одно, шчо льудина: і їсть, і п'є, ї боліє... тільки не скаже нічого, не вимовить!... Хіба ї не бачу, хіба ї не знаю, як їм оцеї дощч дозоль?... Мені він не так дозоль: ї вже стара собака, натерпівся всього... А он — ягня? Зігнулось, тремтить, змерзло... Бачу, бачу... Я б тебе коло свого серця обігрів, як дитину... Та не обігрію! Ворог наш бере мене од вас, шчо б замучити... Јому шче трохи... Шче, бач... шче...

Дід не зміг далі говорити... Дві гарьачі сльози викотилось з його старих очей і розлилось на карбованому старістству та негодами виду. Грицько сидів, рота роззявивши, сам не знав, шчо йому казати.... Чіпка пильно дививсь на діда — очей не спускав... Лице аж поплотніло, по за спиною мурав'я лазила; верхню губу мишка тінала, а очі сухі-сухі—горіли, налиті сльозами пополювині з кров'ю.

— Хто? хто?! — затинаючись, скрикнув він. — Хто одбере в нас діда?... Ні!... Ми діда не дамо — поки нас не вкляде!

Дід глянув — і стрівсь очима з палкими Чіпчиними.

— Пан одніма, Чіпко!... він одбере, мій сину!... У двір піду — старого недовгого віку коротати в неволі... покину вас... Усе покину: степ, овець... Леска-сердегута.

— Не одбере він... ні! Хаї тільки одбере... Я йому такого пушчу півня...! грізно каже Чіпка.

Дід аж не стямивсь.

— Шчо це ти кажеш, сину? Чи ти маєш бога в животі, а царя в голові?! Схаменись! Яго спалим, а через його і другі погорять... Яому ж тільки шкоди наробиш, — він собі швидко знов вибудується; а то — убогі погорять, шчо може, тільки і шчастья, шчо свій захист је... Оханись, господь з тобою!...

Шче сумнішче, шче важче стало. Дошч, як з відра, линув. Кожен поворухнувся і на самі очі пасовував кобеняка. Леско ближче підсунувсь до діда; ліг у самих його ніг. Дід мотнув головою: „а тої же батько! як дві канлі води...“ промовив у голос.

— Хто? — поспитав Грицько.

— Отой! — Дід указав на Чіпку.

— Хіба ви знали батька? пита понуро Чіпка.

— Чому ж не знати, коли ми з одного двору.

— Хіба мій батько панський був? Адже він—москаль! каже здивувавшись, Чіпка.

— То шчо, шчо москаль... Хіба москалі родяться мос-

кальми?... Тобі ще, видно, ніхто не розказував за його...

— Ні.

— Ото ж то і є! Їм ще і досі не забули...

— А що ж там? пита Чінка, настороживши уха і не зводьачи очей з діда.

— Гм... бач! — Дід виньав луб'яну табатирку, — понюхав табаки.

— Розкажіть, діду! пристає Чінка.

— Добре. Коли ніхто не розказував, то я тобі розкажу... Давня то річ, зачав дід. — Мені було тоді літ з двадцять, як привели твого батька в горниці лакеєм до панича... Розказували, що твоїй бабі стариї пан хотів ласку зробити, — та взяв, та і приставив до свого сина твого батька... Він був собі якийсь малий, пудракуватий, болізниї... та шкодливиї такиї, як кіт! За паничем ходить — не ходить, слухать — не слуха... Панич якось його чи вскубнув, чи вищипнув... А тої, як виважить руку, як удере його з усього маху по пиці... так паньаті носа і росток! Прибігла на крик пані; увійшов сам пан... „На станьу його!“ Узвали його лакеї на станьу, — та так оджарили, що ні лягти, ні сісти... Тоді йому вже нікому було і пожалітись; батько в виниці в казані скинів, — упав якось у казан, — а мати з хальери вмерла... Ото, як одшкварили його, — то вже він ніколи не бився, — тільки пустився на хитрощі. Усе дурить панича, та видурьє з рук всьачину... аж поки його і за це не вибили! Як провчили, — він хотів утопитись, та їм не допустили... А пан знову вибив, щоб не топив кременацької душі, бо за неї треба подушне платити! Так він ото, як мандрував Шамраї, — таки з двору кучер, — то і він за ним потяг аж у Донщину. Тамечки виріс, оженився, і оселився... Та лихий його попутав провідати про Хрущча, козачого сина, що одних з ним літ полентався на Дін до дьядьків, — та там би то, кажуть, і вмер... Та не так про Хрущча, як про рідну сторону... Як

згадає її, — здається зараз би таки знавсья, та і полетів, коли б не неволья... А тут, як на те, — підскачив Хрущ. От, він роздобув десь Хрущів паспорт, — та покинув жінку, дітей і оселю, — припливсь сюди. Його прийняли в козацьку громаду. Хрущ, та і Хрущ! Козак вільний... А може він думав худобу Хрушеву посісти, та добрі льуде до його щче по шматках рознесли... Так він став у службу, заробив грошей, купив хату, та і одруживсь з твоєю матір'ю. Літ зо двоє, може, пожив, — та і знову потяг на Дін до першої жінки. Отам його і злапали! — Привели сюди... суди та пересуди... Хто він таки?... Що це він зробив?... Та, кажуть, *наш* таки шеннув комусь там: спровадьте, мов, його, куди знаєте, — мені його не треба! Так до його дуже не чіплялись, — а в першій приєм і завдали в москалі... Бач! Он він який москаль! Знаєш тепер?!

Чіпка слухав, слухав, та і голову схилив на груди, слухаючи... Не чувсья коли і вечеріти стало... Дід у двох з Грицьком і отару заньали.

— А ну, рушай! до дому час! гукнув дід уже з шляху.

Чіпка глянув на діда, підвівсья — і поплентавсья стороною, позад отари, не мов п'яниї, наче учадів... Голову на груди звів, очі в землю потупив... Нічого ні чув, ні бачив... Не знав, коли і у село приїшов; як і до дому доставсья... Очунавсья уже в хаті...

— Так отакий мій батько був, мамо?

— Який?

Чіпка почав розказувати...

— Такий же...

— Чому ж ви мені давно цього не казали?

— То щчо б було, сину?

Замовк Чіпка. Щось думав...

— Нічого..., — не швидко вже одмовив, та і знову замовк.

Сумно стало в хаті, як у льоху... Чіпка сидів на лаві, ноги звів, голову спустив трохи не до колін...

Як би його так намальовати, — сказали б: то не чоловік сидить, то сам Сум! Мотр'я, дивлячись на його, та згадавши давнє, — тихо плакала...

— Ні! Не добре зробив батько, — глухо якось, з прот'ягом, почав Чіпка... Ні... не гаразд!... Чому він їх не вирізав, не випалив?...

— Кого, сину?

— Панів! — одказує твердо Чіпка.

— Що це ти, сину, кажеш? Хай їм господь за те одбачить, а не льуде!

Чіпка мовчав. Мотр'я перехрестилась, таї знову заплакала. Тихо носивсь тої плач по хаті під темний вечір; тихо славсь по долівці, постелі, по білих стінах, — та давив, як обценьками, серце у в матері, і у сина.

Він сидів зажурений, німий, як стіна. В його думці, перед його очима, носивсь чорним вороном батько...

— Бідний мій тату! думав він. Не знав ти долі від самого малку і до самого станку... Ганьбала вона тебе з одного краю світа — на другий — од панського двору до Дону, од Дону — до приїому... Де ж тепер ти? Що тепер з тобою?... Чи тліє під землею твоє наболіле тіло? чи порвала його московська нагайка на шматтья? чи пронизала тебе вража куля на віїні?... І загребли твої кості з кінськими кістками в одну домовину, в одну високу могилу?! І нікому вона не скаже, не повіда, шчо під нею лежить твоја мучена душа без одплати... А може тебе доля занесла куди в далеку чужину, на инчий край світа; — ти думаєш — гадаєш, не досипляючи ночей, про матір: як вона тут, бідолашка, повертається, шчо з нею виробляють льуде... Ої, боже наш, боже! Ти — всесвітній царю: ти все бачиш, все знаєш... ти один нагльадаєш над землею — і маєш волю над нею... Чому ж ти не скараєш злого — хай не карає доброго?! Чому ти не вдариш назлочинця своїм гнівом праведним?... Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч... До тебе не доходить плач наш... наші сльози... Їх заступили

од тебе вороги наші... Ти не скараєш їх... ні?!... ..

Знемігсья Чінка. Як колода, поваливсья на лаву, та тільки стогнав. Силу його підїхала важка, несподівана туга; думки помутилисья, — куївдились у голові без порьядку, як заверьуха зімоју... Не пам'ятав він, шчо думав; не почував, — як тьажко стогнав...

— Чого ти стогнеш, сину? питає журливо Мотрья.
Мовчить Чінка.

— Чи ти не здужаєш?

Мовчить.

— Ти спиш, сину?

Мовчить...

Дошч давно вже перестав; хмари розїшлисья; вплив ясний місяць, заглядає у вікна, а на долівці ї по стїнах розмальовував чудні якісь виводи-узори. Мотрья тихенько підвелась, підїшла крадькома до лави, де спав Чінка, заглядає в його біле лице. Очі йому від знемоги закрилисья; зуби сціплені; вид —страшний, грізний. У матері аж серце больаче повернулосья од того виду страшного...

— Хаї тебе криє мати божа від усього лихого! шенче вона. — Спи, сину, — може переспини.

Та прокинувши на полу рьяднину, лягла ї сама хоч задрімати.

Тепер Чінку не нанала припасницьа, тільки помарнів на виду трохи. За те сум обняв його голову. Такий сум та журба, шчо аж дивно: як таки такий молодїї парубок, та такий сумний!

Сьак-так добув Чінка піднасачем до осени. В осени почали з діда правити гроші. Дід не давав, бо десяти карбованців не було, а п'яти не приняли. Потьагли діда, як до різниці вола, до пана Польського в двір... На Чінку налягла шче гірша журба, шче міцніше сповивав його смуток. То було, хоч з дідом одведе душу, розважиться, а тепер —діда нема... і в двір не пускають!

VI.

Дознавсья.

Льагла зіма. Виїшов Чіпка за царину; ходить коло зем'янки, голову повісивши. Дідова осел'я снігом прикрита; мороз малі віконця позамуровував; двері замело, забило. Розгріб Чіпка ногами сніг, одкинув трохи, одхилив двері, увішов у зем'янку. Пусто та холодно! „Нема діда — думає Чіпка — і зем'янка, така ще недавно привітна, тепла, стала холодною та неодродною... От шчо робить сильній з немочним! Пани — з крепаками... Вони і з моїм батьком таке виробляли... одібрали його від мене... ја його на знају, не бачив... покрили мою голову соромом, докорами... Прокляті!“

Вертає Чіпка в село. Іде улицею мимо шинку; роздивляється, прислухається. Там льуде сповиктають; там чоловіки бідкаються своїм убожеством та лютими морозами; там молодіці сваряться через тин... Коло шинку крепаків ціла јурба, позбивалась у купу. Крик, гук, спірка, змаганьня...

Одні викрикують: — Шчо вони нас дурять?... шчо вони над нами знушчаються? Ще якісь два роки видумали?... ще трохи?!

— А видно, шчо трохи, — одказують другі. Так вони, бач, намовились, шчо б не зразу свої панські руки покальбати...

— Кат їх бери, з їх руками! — озиваються треті: — вони звикли чужими жар загібати...

— Еге ж... А тепер приїшлося своїми, — так вони: хоч ще два роки!

— Так-то, видно, їм наші руки подобались, — зарішає сивоголові дід.

— Ну, стривай! — кричить знову хтось з горьачіших: — Тільки дійде до царя чутка, шчо вони ї його, ї нас дурять, — знатимуть вони! Він їх зараз у крепаки поверне, а нас панами поробить...

— Це тоді буде, як на долоні волосься виросте. — охоложує неїмовірниј.

— Чого волосься виросте? — кричить гарьачі. — Скаже царь: будьте панами... ну, ї будемо!

— От-тоді то буде!! — глузує неїмовірниј.

— А вже ж... не те, шчо тепер!

— Ја б *свого* зараз, як бовкуна, заприг у саньчата — та по дрова... а то тепер у хаті така холоднеча, шчо аж вовки вијуть, каже хтось з гурту.

— Ну, вже ї морози! Шче таких сьу зіму ї не було..., загомонів гурт.

— То чи не підемо грітись до Гальки?

— Ходім, ходім! — одказало разом кілька голосів.

Јурба посунула в шинок. Чіпка пішов до дому, повісивши голову, — про все, шчо чув, роздумујучи...

На весну радиться Чіпка з матірју: — Шчо, мамо, робити? — дід у неволі... чи не взьатись мені з ким овець пасти?

— Знаєш, сину, яка моја рада? каже мати. — Ось покинь ти свої вівці, — не вік же їх тобі пасти... Приймаєся краще коло землі. Це все ж чужим та чужим їїї робити. Може, як-небудь розгорьуємось на скотинку: свіј хліб буде. Сам хазяїном станеш... А на осінь, як бог приведе діждати, треба ї об чому иньому подумати. Ја вже стара, нікчемна стала... хто в хаті порядок дасть? Слава тобі господи, ї ти вже не малиї... Другі твоїх літ дітеј мајуть...

Та не слуха Чіпка материної ради. Степ, привіль-

дла, — от шчо йому сниться! „Я зріс, викохавсьа коло овець... коло них і посивію,“ — дума він.

На другий день пішов радитись з громадою.

Не приймала його послуги громада. „Молодиј шче, ненадежний... Нам треба вівчарьа старого, шчо б овець не порозгублював.“ Так одказали Чінці хазьайські голви і наставили вівчарем якогось діда з другого села.

Тьакко образила Чінку громадська неправда. „Чи ја не служив? чи ја не годив? чи за мене яка пропажа сталася?... І де правда? де вона? І громада, бачу, живе криводою... Скрізь однакове...“

Вернувсьа він до дому, трохи не плачучи. Волеју-неволеју треба було за плуг братись.

Закипіла в Чінки в руках робота. Наньав плуг волів; зорав поле; засіяв, заборонив; зішло, — як шчітка! У кошовицьу став за косарьа, — викосив дванадцять копниць сіна. Је чим овечок у зіму годувати. — Настали жнива, — місячної ночі жне. Розгорьувавсьа десь на десять рублів, купив у заїзжого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: оттакі скирти понавертав! Дивујутьсьа льуде, шчо Чінка до хазьайства такиј удатний! А Чінка — дивись — уже і хліб вимолотив, сама солома стоїть — завалив увесь город ожередами. — Скоту нема. Продав Чінка більшу половину соломи, кільки мішків хліба, — та в осени купив корову на ярмарку.

Радіје Мотрьа. Коло тийі корови, як коло дитини, ходить. Ось і тельатко знајшлосьа. І молоко своје, і сир, і маслечко. Чого шче? Је дла себе, је і дла льудей. — Продаје Мотрьа молоко глечечок по глечечку, складаје копійку до копійчки. Настьагалосьа рублів на кільки грошей, — та к Різду справила Чінці парубоцьку одежу: купила добру сиву шанку, червоного пояса,

чоботи добрі јухтові. Дякује богові, шчо з Чінки вијшли луде.

Ось знову весна-красна. Чінка так і припадаје до хазяјства. Рано встаје, пізно лягаје, — та все в полі та в полі. Хоч не дуже радіје та ј не журитьсѣа: за роботују ніколи. Сам на себе, на своју працѣу, всѣу надіју покладаје. Припаде до того поля, наче закохавсѣа в його... Не тільки в будень — і в свѣато...

— Чого се ти, сину, так унадивсѣа в те поле, шчо ј у неділю не посидиш дома? питаје Мотрѣа. — Чи ти, бува, не наглядів чого там?

— Еге ж, наглядів... смієтьсѣа Чінка: — там така перенелчка!...

— Ти б собі пошукав, сину, хазяјки, а мені — помочі!...

Чінка нічого не одказав: узав шанку, вијшов з хати...

Неділя. День випав якієсь хмуриј. Дошчу не було, — тільки десь сонце заховалосѣа, небо сірими хмарами обмазалосѣа. Стали благовістити до церкви. Чінка убравсѣа, пішов з матірју... Вернулсѣа з церкви, пообідали. Панојів Чінка корову, кобилу. Рано шче. Ходить він по двору, нудитьсѣа. „Хіба пітти? — дума. — Піду... јіјі не побачу, — на поле натѣбујуєсѣа...“

Знѣавсѣа, ј пішов. Перехопивсѣа через місток, доходить до луки. Коли чује — знову тој саміј голос... Він увесѣа затрусивсѣа, а серце — отак заходило!

— „Пі, постривај... тепер не так! прошеннав він; — тепер не счуєшѣа з відкіля ј лихо складетьсѣа!...“ Постојав шче трохи, послухав, та присів у борозну, ј тихо, јак тој злодіј, порачкував на голос. .

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленіј траві, та плела вінок з ромену, сокирок, травянок, і других польових квіток, шчо тут же не далеко на луці розстинались чу-

довним цвітним килимом, напували пахощами обітр'я. Вона сиділа спиною до того місця, звідкіль підкрався Чіпка. Кругом неї обсипано було квітками, натрушено травою; повна хвартушина того польового добра розстигалась на колінах. Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого; злітала до куні, перев'язуючи гнучкими петровими батогами. Одначе робота ця забрала не всі її думки: дівчина стиха співала... Тихенькі підихав вітер; шевелів її невеличкими чорними кучерями, що повибивались на висках з товстої та довгої коси; маїв червоною широкою стежкою, залетеною в косу, і розносив по полю журливу пісню... По сумному голосу, по задуманому личку, можна було помітити, що дівчина не жила без лиха...

— Здорова була! — гукнув її на саме ухо Чіпка, скрившись з-за спини.

Дівчина кинулась, затряслася; схопилась, що б утікати, та, виспавши на землю квітки з хвартушини, похопилася; знову опустила на траву і стала обома руками гарбати і кидати назад у хвартушину польове добро.

— А куди ти тепереньки втечеш від мене? — питає її Чіпка.

— Я і тікати не буду... перевівши дух, одмовила вона, — та і підвела на його свої оксамитні очі. — О-ох... та і злякав же ти мене... хаї тобі!

Од искристого погляду, од її голосу, свікого та дзвінкого, — так і звився Чіпка! „А хороша ж яка!... а луба, та мила!... промелькнуло в його в думці. — Він стояв перед нею мовчки, та милувався такою вродливою красою. Мовчала і вона, підбирала квітки. Він осмілився — сів поруч з нею.

— Що це буде? — обізвася першій, показуючи на недоплетений вінок.

— Хіба не бачиш? — вінок! аж скрикнула.

Знову замовкли обоє. Він схилився біля неї трохи на локоть, та скоса поглядав на її личко, шчо від такої несподіваної тривоги зашарилось, здається — пашило полум'ям. Вона підбирала квітки, та зв'язувала в невеличкі пучечки одномастних колірив. Навкруги тихо, гарно, зелено; тільки буїні жита стиха шурчали довгими колосками, мов розмовляли з собою; од квіток пахощі разом з повітрям втігались грудьми, і легко ї мило було дихати...

— Се твоє поле? — трохи згодом, якось боїзко, спитала вона Чінки, не одриваючи очеї од вінка.

— Моє.

— І хліб твої?

— Мій.

— І то, під гаєм, твоє?

— Моє.

— А ја ту місцину најдужче лублю... Бач, які на нї гарні квітки ростуть.

Чінка неспотрапив, шчо її одмовити, — та замість того, уставивсь на неї очима. Розмова перервалася. Хвилина... дві... Чінка не спускає з неї очеї.

— Чого ти дивишся на мене? — обізвалася вона, скинувши на його погляд. — Дивись — јаку моду видав... мов зїсти хоче...

Чінка не одриває очеї. Так йому мило дивитися на неї!

— Не дивись; — скрикнула вона, та ї затулила йому очі своєю рукою.

Чінка — сам не свій... так йому лубо, шчо вона доторкнулася до його виду своєю біленькою, пухненькою рукою... Здається, як би можна, так би гамкнув за мизинчик-пальчик, шчо світився навпроти світа, як рожева квітка... Вона в одну мить приняла руку. Він знову, осміхаючись, уїяв свої очі.

— Не дивись! чуєш?... а то повернись! — Та взяла справді ї повернулася до його спиною.

Чіпка, як мала дитина, переліз на другий бік, — та все таки заглядає в вічі.

— А-а-а, осоружниї!... причепа! не дивись, кажу! не дивись!! Та давай його вінком по голові і по виду бити.

„Біж — дума Чіпка — біж дужче... біж хоч цілиї вік так, — тільки не прогонь від себе... Мені так льубо та мило з тобою!“

Вона тріпала об його вінок, а він тільки осміхався... Вінок швидко розсипався; головки од квіток поодлітали; бадилья вона кинула геть у траву — і зацокотала:

— Бач, шчо ти наробив? Бач, шчо? Бач?! Та згорнувши по під ліктями свої білі руки, — сама вже послала йому бісики очима...

Чіпка не видержав. Як кіт на мишу, — так він кинувся на неї; міцно-міцно здавив її цупкими руками, вліпивши в шчоку такий поцілунок, шчо аж вильаски роздалися, наче хто удрав долонею з усієї мочі.

— Пу-у-сти... п-у-у-ст-и-и! — закричала дівчина, пручаючись. Він її шче міцнішче — пригортав, поки вона, випрочувавши руку, не мазнула його по виду... Тоді він випустив.

— Ну, та і удрала ж, — аж закрутило в носі! — каже він, скривившись.

— А чого ж ти лізеш, безстыднику?... Рад, шчо саму дівчину застукав на полі, то вже і лізе!... каже вона. А в самої очі — так і сміються, так і грають!

— Дурна ти... хіба шчо?

— Як шчо? Он, послинив... ве-е! — Та і стала витерати рукавом шчоку.

— Не одкусив же, — сміється Чіпка.

— Ото б добре, як би одкусив... Тоді б ја тобі і очі видрала!

— Як-би подужала.

— Тоді б побачив...

Розмова знов унишкла. Вона кудись геть-геть дивилася, а він — на неї. Повівув вітрець; розірвав дим-

часту хмарку, шчо заступала сонце; воно з-під неї виплило в своїй пишній красі—ї обдало їх хвилями блискучого світу, наче горбачим золотим допчем осипало. Жита зашамотіли, піднімаючи до-гори свої похилені колоски.

Дівчина прямио глянула Чипці в вічі; — як раз стрілася з його очима, — та спустивши в низ довгі її густі віji, — запитала:

— Де ти був, шчо так довго тебе не видно було? чому ти сюди не приходив?

— Ніколи було, — не признається Чинка, а сам собі подумав: чому ја її не зустрічав тут?

— Шчо ж ти робив? — вона йому.

— Коло хазяїства...

— А в тебе земля шче де је?

— Ні, нема.

— А хата је?

— Је.

— А батько та мати? брати та сестри?

— Одна мати.

— Де ж ти живеш?

— У Пісках. А ти де?

— Тобі на ві-шчо?

— А ти ж мене питала...

— На шчо ж ти розказував?

— Скажи хоч: як тебе звуть?

— Так як хліб жујуть...

— Чија ти?

— Батькова та материна...

— Чудна ти!

Він приліг грудьми на землю, підпер своје лице обома руками під щокки, та пильно-пильно задивився на неї.

— Чи ти справді налагодився мене зісти?... Чого ти витрішчив очі?

— Бо хороша дуже...

Вона всміхнулася, навела на його свої чорні очі — глядила ними, вабила...

— Іди вже собі до дому.... Чого ти приїшов?.... ковтнуть хоче! не дав вінка доплести...

— На шчо ж ти побила?

— Чого ж ти ліз, безстиднику?... Геть собі!... Та як пихорне його руки своїми, — так Чіпка і кльунув носом у зелену траву. Вона зареготалася молодим та дзвінким сміхом, мов хто срібло розкотив по золотій тарільці.

Не вслів Чіпка підняти голову, — коли чує, щось гукає: — Гальу!... Гальу!... Гальу!

Дівчина кинулась, стрепенулась. Чіпка дивиться то на неї, то в той бік, звідкильа вчувся голос.

— Хто то? питає він.

— Не знају! — промовила вона, — та як сполохнута перенелка, разом зірвавшись з гніздечка, прожогом пурхає в гору, — так вона одскочила від його, і — тільки оком моргнути — маїнула подовш жита.

Чіпка підвівся, встав, випрямився, не спускав її з очей... Вона, як вихор, мчалася густим житом — воно тільки розлягалось за јеју, як розлягаються хвилі під натиском дужої руки, шчо керує човном. Далі та далі — пролинувши через квітучу луку, вона піднімалась на гору, стала з очей зникати... Чіпка підтупцем побіг собі в догонку за неју... Вона скрилась за гороју... Він напружив ноги, наче доганьвав злодія; мчався стрілоју; миттју вискочив на гору, персвів дух; глянув на долину — і йому в вічі кинулись ось шчо. Коло хутора, гон, може зо двоје від гребенју того самого згірка, на котрім стојав він, — під двором, стојала товста, натоптувана жінка, наставивши руку над очима від сонць, та на всју околицју гукала Галі. Дівчина бігла прьамо до жінки, та шче здалека озивалася: — „Чого ви? **Я** — ось! Ось-осьо — за-раз!... зараз!“ Незабаром вона опинилася коло жінки, та разом обидві і пішли в двір.

— Ну тепер же ја знају, чїја ти! — промовив голосно Чіпка і весело повернув назад.

Після того — аж мов прояснивсь трохи: з лица спа-

ла давня туга, очима не виглядав смуток: став він веселіший, привітніший; іноді можна було і пісню почути від його... Щастя його манить до себе, пестить, голубить доброю надією; світ йому льубо всіхається, дивиться на його Чіпка не злим оком, прислухається чутким серцем; хочеться йому увесь мир обняти, втерти йому сльози, втихомирити горе...

Повернеться він до себе думкою, — чує, як у голові борюкається страх з надією: то надія подужає страх, то страх — надію. — Оже надія все таки зверху! „А може... всього на світі буває! Часом убогий покохає багачку, а багачка убогого, та і поберуться...“ А страх знову сполохне надію: „Може москаль її панові судовому кохає... не понусти, боже! зав'яне, помарниє свіжий квіт під холодним, жовтим поглядом нелюба... погаснуть ясні очі; поблекнуть рожеві уста... захльане душа... Не доведи, господи! не одна душа згине, а разом аж дві! А може... проривається на верх таки надія: — щастя, як трьастя...“ І очі в його засьають радість; серце затрепоче в грудях вільніше...

З того часу — поле як причарувало його. Перебуде день, два, — та і їде... „Може, хоч з далека побачу, коли не доведеться побалакати...“ Ходить по полю, з ниви на ниву, від шляху до гори, від гори до шляху; всьуди никає, до всього додивляється. „Отут її вперше зобачив... осе-дечки вінок плела... ось та місцина, де сиділа... сюди тікала... а це — видно — недавно ходила, бо свіжий слід...“ Дивись: не стьамився і звідки, вихопилась, та і почемчикувала житами, — тільки одежа матнається... Чіпка намітив, — берегиться стала.

— Ач, утекла!... мовить він голосно. — Ген-ген уже... за горою... Ну, та і дівчина ж!!

І вертає він назад у Піски, радиї та веселиї, що хоч з далека побачив.

VII.

Хазьајін.

Ну, а Грицько шчо?

Грицько — не промах. Як тільки почув, шчо діда в двір беруть: „Е-е, коли так, — мабуть годі на баранах їздить, годі за вівцями ганьбати, — бо невелика з них користь... Ось, служив-служив, та тільки ј того, шчо на мені... Час, мабуть, про хліб подумати“. Подумав, — та тијіж таки весни ј покинув діда. Виходили на заробітки пісчане, — потяг і Грицько з ними, скинув через плече косу, а за спину — торбину з сухарями, лихеньку свитину та не крашчі ј чоботи.

Невідомі місця, котрі довелось Грицькові вперше переходити; льуде, яких јому лучилося стрічати, — все це мало незвичайніј пошиб на парубка. На все те він дивився, рота роззявивши.

— Ач, як льуде живуть! Ач, як будови помуровали!... які двері, вікна повставляли.. всього тебе, як у воді видно! І шчо то воно коштује?... Адже, як би взяв цеглину та пошпутив у шибку — мабуть би ј за рік не одслужив за нејі!... Таке багатство, такі роскоші! — думав він, проходьбачи широку улицю величезних магазинів.

Улиця — справді на диво. По обидва боки сплошним муром, витяглись у струнку височезні палаці: і білі — як сніг, і зелені — як рута, ј блакитні — як китајка. Пістрота кидалась у вічі. Парубок не знав, на чому зупинитьсѐ, на ві-шчо подивуватись: чи на блискучі проти сонцѐ, як кристаль, двері, над котрими висіла, або стојала по боках, здоровенна червона або блакитна дошка з золотоју наковкоју, або з гарним мальунком усьакојі

всьачини — машинерії, окулярів, хліба, ковбас, свиньачих окост; чи надзеркальні в чоловічій зріст вікна, з котрих визерали на улицю, до ладу розставлені — різні золоті і срібні вироби, пістріли всьакими кольорами ситці, шовкові сајети блищали, мн'які оксамити сизіли, червоніли, ціле море роблених квіток, як живі вабили носа понюхати... По улиці, з одного і з другого боку, снували лавами льуде; по середині, биті камінем, гуркотали карети, кал'яски, хваїтони; дзеренчали звозчицькі дрожки...

Заробітчане проходили мимо магазина з дит'ячими ц'яцьками.

— Д'ядьку Остапе! обернувсь Грицько до одного з своїх: — шчо то?

— Льальки.

— На ві-шчо?

— П'анам на играшки...

— А дивітьсья — шчо то за звір—роззявив так страшенно рота, не мов тебе ззісти хоче? Г'ляньте—як у роті червоно!... А зуби які?! От, як-би такого випустити, та пїмав він кого на зуби!...

— Хиба, ти думаєш, він живий? То зроблено з чогось.

— Не вже? Де ж таки?! Ви г'ляньте: он як у його очі блищчать!

— То шчо, шчо блищчать? І очі йому шкльанні повставляли...

— А чого ж він такий страшний? І на ві-шчо робити таку страшну играшку?! донитувавсь Грицько, приглядаючись кріз шкло на неї.

— Та хай йому цур! Ходімо... а то шче тут по гамалику заробимо.

Пішли. Одначе в Грицька з ума не сходила та страшна льалька. „І шчо воно за звір'юка? думав він. Грива тобі — як у кон'я; а сам, — бог його знає, на ві-шчо зхоже! А льуте мабуть?... Льутішче вовка!... Не даром рота роззявило, зуби виширило... А чи воно то можна

такого чоловікові зловити? Навр'яд, чи зловиш! Воно, мабуть, дужче від најдужчого чоловіка... А чи ја б то його подужав? Ні, мабуть... І Чіпка б, мабуть, не подужав... а вовка він раз сам на сам одігнав від овець... Цього навр'яд чи одженеш... І де воно заведеться таке!... Господи ти, мій милий!..“

— Дядьку Остапе!

— Чого?

— Що воно таке за звіряка ото? питає знову Грицько, як перејшли вони улицю з магазинами, та јшли трохи глухішоју. —

— Та ја ј знав, як його звати, — та забув!

— Кого там звати? питає третій чоловік.

— Звіряку... Там ми бачили в вікні одного: грива біла, само руде, голе, рота роззявило, не мов тебе проглитнути збирається, — одмовляє Грицько.

— А хвіст довгий?... на кінці з китицеју?

— Еге—ге!

— То — лев.

— Лев?! вимовив здивовижениј Грицько. — Що ж то воно за лев?

— Звір такиј... Царь над звірями...

— Царь?!... Так ото тој царь!! А нестеменниј тобі царь! Уже, мабуть, шчо тільки він не скаже, то кожен послухає. Бо де його такого страховишча не послухати?

— А звісно. На те він і царь, — одмовля чоловік.

— Та мабуть же він і здоровиј дуже, сильниј?

— А вже ж — сильниј: сильніше від усякого звіра.

— Як же його ловлять такого? пита Грицько.

— Як? Звісно, — якось ловлять... прирозуміли ја-кось, коли, — кажеш, — держать у хаті.

— Јого, мабуть, один наш царь тільки ј зможе піј-мати; а нашому братові — не сикається! каже Грицько.

— Так! царь тобі ловитиме! — увернув дядько Остап.
— Пошле таких, як ти... от і лови!

— А шчо ж у нас нігде такого не чутно, шчо б ловилосья?

— Та воно у нас не водиться.

— А де ж воно водиться?

— Десь за морем.

— А хіба за морем је земля?

— Бог його знаје. Видно је, коли цей звір зза моря.

— А чого ж старі льуде кажуть, шчо за морем уже землі немаје, а тільки три коти... на них і земля дер-
житьсья...

— То, може, воно там, між тими котами, ј водить-
сья! — одказав третій чоловік. Розмова на цім обірва-
лась.

Ішли вже заробітчани мовчки, нога за ногоју, кожен сам — з својеју думкою.

Вишли з міста в поле на битиј шлях. Тут уже інші речі клопочуть Грицькову голову; інші думки захоплюють його серце.

Серед широкого і просторого степу, рівного јак до-
лоньа, над котрим носивсья тільки буїній вітер, та чор-
ний ворін коли-не коли скрикував над головоју, прорі-
зујучи звонко обвітря своїм дужим крилом, або степова
чайка кигикала, з купин на купини злітајучи — мов за
дітками плакала мати, — тут йому думка розмальовувала
картину за картиною... То перед його очима виводила
обстави городського життя, бучного, шумного, кло-
потливого. — Усе те ревло та клекотіло, јак вода в
прірві, ј льякало його своїми роскошами, біганиною,
вигуками, та викриками. Заквирила чайка — ј разом пе-
ренесла його думку на село, в тиху сільську хатину,
нагадало про жінку, про діток... Жіночка така маленька,
чепурненька, швиденька, — усе в неї до-ладу јакось не
тільки в хаті, а ј у роботі: швидко вона повертається,
діло горить у неї в руках — чисто, гладко... Дивить-
сья він на її роботу, а самого жаль бере, шчо вона
так працюје. Він аж розривається, шчо б найбільше

зачепити, најважче самому зробити, а жінці шчо б менче зосталось, шчо б вона не натрудила своїх білих рук. Хај коли ј робить, то — так, не нароком, мов дља иг-
рашки, а не від нужди. — А пријде свѣато, неділя,
підуть вони у парі до церкви, з церкви — обідати;
після обіда — польгають спочити... А тут — дивись:
Івась або Василько прилізе, стає дибки коло матері,
спинається јј на руку — не дає задрімат.

— Піди, Івасю, піди гратись, каже мати, поки тато
задрімає...

— Ді-ма-је... ма... лепече дитина.

А тато чує це, дивиться на дитину крізь вії ј
серцем радіє... Син одступив од матері; дибає малими
ногами до јого. Він умисне повернув на бік голову —
скоса поглядає на дитину.

— Бач, бач! збудив батька, — каже мати: — не дав
спочити...

— Бу-див... ци-ти... одно лепече дитина.

— А батько візьме прута, та — аж-аж-аж-а!

Дитина стоїть, пильно дивиться то на батька, то
на матір.

— Жа-жа!... жа-жа! — промовило ј собі за матірју,
замахујучи малоју ручкоју коло батькового виду.

— Ој, ти,сучиј сину! за шчо ти бјеш батька? Ось
постіј: ја тебе закину, — обізвавсь він; підвівсь, бере на
руки дитину — гоїдає. Дитина лежить — усміхається.
Жінка льубо-приязно поглядає то на дитину, то на
чоловіка...

— Нічого б ја в світі не хотів, — шептав Грицько
серед таких думок, — тільки б хату теплу, жінку льу-
ббу, та малу дитинку! А то б — усе мав... хліба б ми
заробили за літо, та ј зажили б цілу зіму!

Голублячи таку думку в серці, непримітно пере-
ходив він безкраї степи без утоми, безвідні довгі шля-
хи без пекучої згаги; — тільки ј бажав, шчо б швидче
стати на місце, заробити грошей, вернутись у село, ку-

пити дворишче, оженитися, та і зажити тихим сільським громадянином.

— У місті дуже багато крику та галасу, а в селі найкраще — і тихо і вільно...

Приїшли вони на місце. Грицько не кидавсья своїх. — Цілою громадою стали вони на косовицю до сіна, а потім до хліба.

Легка тому робота і сама найважча, сама найзабарніша, хто їй робить по своїй волі, за-любки, — хто пестить у серці надію, шчо не марно вона їде, шчо через ту роботу він засьагне свого щастя, котре шче і не видне, шче не чути його і шелесту, котре десь далеко-далеко, шче за скількома роками праці, нужди, всякого горьа, малює його думка рожевими квітками надії... Легко тому за всячину братись, — робить він, як від, без утоми; — працює, як хазяїн, завжди веселий, покіний.

Так робив Грицько весну і те літо. За цілий день випускав косу з рук тільки тоді, коли треба було поїсти та виспатись. І спав він ту коротеньку, літню нічку мертвим сном, яким тільки спить чоловік, виморений вишкою роботою. А тільки шчо світова зоря заїмалась, починав жевріти схід сонця, — знову в Грицькових руках звивалась коса, як та гадька, по рівному стелу. Хазяїн зглянувся на його пчиру працю, похвалив його і набавив трохи плату.

— Либонь ти, Грицьку, маєш думку городи та села закупити, шчо так налягаєш на роботу! казали йому земляки-селяне.

— А шчо? усміхаючись, казав Грицько. Чого тут дивиться? Узав косу, — чеши!

— Гляди лишень, шчо б очкур не урвавсья, — хто небудь шчинне.

— Не бієсь: не твоєї натури! одкаже Грицько, та і знову за косу.

Одначе, як не шчиро нальгавав Грицько, як з мочі не рвавсьа, а пришлосьа під осень лічити заробітки,— тільки сотнью і налічив!

— Воно і добре, дума сам собі, оже все таки трохи. Шчо ти з сотнею вдієш? Поганенькиї ґрунт можна купити,— так же до ґрунту ще багато треба. Де ти, об ві-шчо руки зачепиш?... Хіба на зіму зостатись?

І справді Грицько зоставсьа. Сельане пішли назад до-дому, а він потяг далі до Ростову. На дорозі зустрів він таких, як і сам.

— А куди? завжди питали його подорожні.

— До Ростову.

— Не ходи до Ростову, — ходім до Херсону! раїв йому один з них.

— Чому?

— Там малиї заробіток, а в Херсоні на кораблях дуже добрії.

— За те ж далі.

— На півтижня... То шчо? Ходім!

— Та чи ходімо, то і ходімо, — подумавши, одказав Грицько, та і пішов з льюдьми.

Приїшли вони в Херсон ще зарані, обіїшли город; роздивилисьа; пішли на пристань.

Лиман перед їх очима — скільки засьагнути — лелів; по йому, мов великі палаци, ходили судна, берлини, баркаси, плоти, а між ними і паракоси снували. Льюде на пристані, як черва ворушилисьа, бігали, всьаку всьачину виносили, кричали, гвалтували.

— По полтиннику од сотні дощок! кричав хазьаїн з плоту. Народ біг туди.

— По три семигривенники! кричав з другого,— і народ, як хвильа, кидав цей плот, — перебігав до другого.

— По карбованцьу день! кричали з судна.

— По карбованцьу з четвертаком! По півтора! —

Усак викрикував свою ціну! усак бігав, як несамовитий, од одного судна до другого, де більше давали;— од плоту—до плоту... Сторгувавшись в ціні, робітники залазили на плот, або на берлину, вијмали з відти усячину; і не рідко по пояс у воді — виносили на головах дошки, бочонки, качали на верьовках сорокові бочки.

Став і Грицько до одного плоту. За день—мало не три карбованці заробив.

— Еге! подумав він, — та це місяць отакої роботи, то і багатирем станеш!

Оже-ба! Раз — така робота не щодня ї трапляється, а в друге — з кожним днем мінняється і плата за роботу: то більшає, як багато товару присуне; то менчає, коли дві чи три берлини... Одначе плата за день ніколи не падала від карбованця; за те більшала иноді і до пјати. Все таки далеко користніше косовиці!

Грицько радів, дякував у душі порадників. А робив — як тої від, цілий день; спав на голій землі або на колодях; уставав тільки шчо на світ благословилося, та знову за роботу брався: навіть мало шчо ї жив, та ї то все на ходу: нильнував, надолужав, як би більше заробити!

Пізньюї осені, як уже плоти перестали пригонити, а барки та судна коли-не коли приходили, роботи треба було дожидати днями, а не часами. — Грицько полічив свої бариші: дві сотні з лишкоју лежало в його в кешені!

Грицько радів, як мала дитина. Тепер його надія, шчо, як виходив на заробітки, шче тільки мрілася, — стала виразніше виступати перед очима: ї огород, з садком, і нова тепла хата мов уже лежали в його в кешені... Воно б таке, шчо ї до дому — жінки пошукати, та зіма застукала.

— Які тут у вас заробітки зімоју? — питав він знајсмих херсонців.

— Очерети косити, — рајили ті.

Пішов Грицько очерети косити.

— Все ж таки, хоч на ті гроші проживу та одбагнуся, а весна настане — зараз і потягну в Піски!

Минула зима; наступила весна. Знову закипіла робота то на пристані, то в полі.

Залишив Грицько думку вернутись по весні до-дому: одіслав на осінь. „А, може, тим часом надіде хто з своїх, то тоді вже разом!“

Грицько не помилився: приїшли весною пісчане; розпитують — як, шчо, до чого; розказують за Піски — хто оженився, хто заміж пішов, хто вмер; розказують, як трохи крепакам позначилося неволі, які податки...

— А Чіпка, — як зажив, коли б ти знав, Грицьку! хвалиться йому.

— А шче не одружився?

— Шче. Та дурний буде, як не ожениється... Мати шчо-дня гризе голову; так усе одкладає, та і одкладає: не має каже по мені пари!

Грицько ї тому радиї.

— Ми з ним пасли вівці. Він парень добрий, та тільки чудний собі. А тепер, кажете, зажив? От, і добре!

Витрудив Грицько руки ту весну, ї те літо; а в осени—вернувся з своїми в Піски.

Як тільки приїшов, зараз кинувся вишукувати ґрунту. Тоді їх не труднація була купити; козаки, почувши за Кубанські пустоші, шчо казна оддавала виселенцям, шарахнули на Кубань. Грицько швидко купив величезний огорог з нової хатої, з повітками, погребом, колодязем. За все те шчось півтори сотні, чи шчо.

Купивши ґрунт, почув себе Грицько зараз инчим,— не мов на аршин виріс, на корх потовпчав. І льуде заговорили в селі: „От парубок! от хазяїн!“ Батьки та матері гострили на його зуби, як на користного жениха, — особливо убогіші. Та Грицько тепер зовсім

инчими очима дививсьа на лѹдеј! до богачів горнувсьа, а на голоту дививсьа з горда.

Між парубками він поводивсьа з висока. Як же лучалосьа йому виїти на улицьу, або піти куди на вечерниці, — він зараз пускав їм ману в вічі. Де, мов, ви бували? шчо видали? Шчо ви знаєте?... Ось, як ја був... отам і там!... Та иноді почне верзти таке, як тої москаль, шчо вернувсьа в рідне село по білету. Хлопці слухають, уха розвішавши, роти пороззівльавши. А він — таке плете, шчо ј на голову не налізе! Правда, дівчата, постерігши від разу такі бальаси, по своїї жартовливї натурї, часом і геть-то сміялисьа з його, пришивали квітки йому прильудно, а про те на самоті кожна думала: — От би за Грицьком бути! Хата је, огород је, та ј грошеньата, мабуть, водьатьсяа... не треба б' на першиј раз дуже ј працьувати... От би добре!“

Оже Грицько, хвастајучи својеју бувалостьу, нишајучись своїми достатками, сам тепер думав не про убожество. Јому бажалосьа до свого добра приточити шче ј жінчине, шчо б виїшло одно, та велике! Отак поміркувавши сам з собою, — засилаје він старостів до најбогатчого козака Лози, котриј шчо року посилаје в дорогу паровиць по десять за сільбу та за рибоју. Так же ј Лоза Грицькової натурї. Він думав мати збате́м не простого козака, не такого, шчо колись у драних штаниньатах за вівцями бігав.

— Шче моја дочка не багато хліба переїла, сидьачи дома, — одказав Лоза старостам.

Це трохи збило пиху Грицькові, осадило його на низ. Він притих, присмирів, навіть заїшов якось до Чіпки, котрим почав був гордувати, — та не застав дома.

Оселивсьа Грицько на зіму в чужїї сімї, в котрої купив город з уговором, шчо вони житимуть до весни у проданї хаті. Пристав у сусіди, хоч і в своїї хаті, та ј почав роздумувати: јаку собі жінку брати. Хочеть-

сья ї багачки; хочетьсья, шчо б була ї уродлива. Довго він міркував собі, перебрав у думці всіх дівчат на селі,— та сам не счувьсья: як і коли закохавсья в сусідчину најмичку — веселу, моторну ї робочу дівчину, хоч і не-велику красульу.

Христья — так їїї звали — зосталасья малоју після батька-матері. Родичі, шчо можна було, рознесли; — осталосья тільки днів на п'ять поля, та ї тим орудував дядько, у котрого сперша вона ї жила. Як піднялась на ноги, — бачить: скільки не роби на дядька, нічого собі не придбаєш. Так вона кинула дядька, а сама пішла в најми. Перепелиха, заможна козачка вдова, шчо жила не далеко од Грицькової хати, наньала Христю. Зажила вона в Перепелихи, як у себе дома. Перепелиха була вже стара лудина, добра, жалісна. Вона жила великоју сімјеју, — з дочками, сиротами-внуками, за котрими треба було пригланути, нагодувати, напоїти. Христья — молода, весела, шчебетуха, працювита дівчина; — дядина шче змалку не давала ногам та рукам їїї одпочинку, призвичаїла до роботи. Хазьяйка вподобала најмичку; најмичка — хазьяїку. З боку дивлячись — Христья не најмичка, а дочка рідна.

Так оця то Христья, низенька, чорньавенька, не дуже хорошої вроди дівчина, якось не нароком запа-ла Грицькові в серце. Забув Грицько про великий посаг, який думав затьагти за жінкоју; годі думати про якусь незвичайну красу, — давай лицьатисья та женихатисья з Христеју... Не довго ї тьаглисья їїх лубощі: після водохрестья заслав Грицько старостів до Христі, а через тиждень наші молоді ї побралисья.

На весну одібрав Грицько в дядька Христину зем-љу; купив парку биків та корівчину за остатні гроші, які заробив, плоти розбираїучи, очерети бїучи, та ї став тују землю орати, спрьагшись з таким же, як і він, не багатим козаком — сусідом. Зажив Грицько тихим пахарським життьям, — хоч не таким, яке јому за па-

рубоства думка висновувала, а все таки гаразд, — так як і льуде.

З жінкою Грицько жив мирно, льубязно: ні лајки, ні сварки не чула јіх простора, весела хата. В будні — обоје вони працьували; в свѣато — ходили вкупі до церкви; по обіді — спочивали, або куди в гостину ходили, або в себе гостей пријмали... І стали вони між льудьми поважними хазяїнами, чесними, робочими льудьми, добримы сусідами, на вдивовижу пароју...

— От, з кого берить, дітки, примір, як у миру жити! — не одна, не дві матірки радили своїм дочкам з зятьями, або синам з невістками: — з Грицька та Христі... Він зостався сиротоју, ј вона сиротоју. — А шчо з них вијшло? Чесноју працеју он-скільки надбали! Чесно вони ј поживуть јого... у миру, та в ладу, як брат з сестроју... ніхто з них і не замутить... Одна в них думка, одна рада... Отак, дітки, треба на світі жити!

ЧАСТИНА ДРУГА.

VIII.

Січовик.

Велике село Піски. Роскинулось, розляглося і вздовж, і вшир, і виоперек, на рівній низені, в балці, а перед самим селом мов хто борошна насипав — білого піску серед чорної землі. Так—наче хто білиї килимок прослав, шчо б витерати ноги, вступаючи в село. Посеред села стоїть невеличка старенька церковця, трохи перехилилася на один бік і вросла в землю. Не тільки покрівля, де-где і ребра поросли зеленим мохом. Проти церкви, на невисоких згірку, величезний палац світить дверима-вікнами... І палац уже видно давній, та ще і запущений. Стіни пооблупувані — де-где вивальюється цегла; покрівля поржавіла; у вікнах шибок не доличилося. Мабуть ніхто не живе в тому палаці, бо і двір непрочищений — заріс густою муравою. Тільки дві протоптані узенькі стежечки тягнуться через увесь двір до двох невеличких будинків — по один і по другий бік палацу. Все те осунулось, опустилося... Так виглядали Піски перед волею.

А літ за півтори сотні не тільки цього палацу, а і самих Пісок і сліду не було. Там стояло невеличке селце, чи то пак — невеличкі хуторці розсипались по балці, як стоги сіна зімою по стену. Мазанок було всього, може, хат з п'ять, а то все — землянки при самій землі, як могилки повіддимались. Тільки один димарь нагадував, шчо то не берлога звіряча, а людська оселя, шчо оберегала людей од звіра і од лихої години. — Землянка була з присінок, схожих на рів, та хати — льоху. У хаті була піч, де можна зварити їсти та погрітись; одним одно віконечко — мале, як оддушина в бджоланиках, виглядало з боку на шлях. Не далеко від землянки стояли кружком верби, мов зачаровані дівчата, а посередені — чорніла яма, обставлена очеретом. То — конанка дльа води. Огорожі — ніякої. То тепер тільки стали городи обгороджувати, а тоді — ніхто цього і у думці не мав. Заївої землі лежало неозорно перед тобою і за тобою... Приходь, заори, скільки хоч — ніхто тобі і слова не скаже. Хиба тільки сусідній пан полковник або сотник подумає: „Ловись, мов, рибко, мала і велика!“ Поки там пан налагодиться сплести невода, рибка собі в затинку плодиться, прибуває, виростає... Серед пустих степів красуються, як квітники, веселі хутори, присілки, села; де-где вже, посеред села, і церков біліліє, — шче здалека горить хрест на сонці...

Так уродилося багато сел і хуторів кругом Гетманського. Де був колись бір, — стало велике село Бірки; серед ярів та баїраків, мов з землі вирости, Баїраки — малі і великі; там, де колись, на дощчині, вовки вили та лисиці нори рили, — красується село Вовча Долина. Тоді заснувались і Піски.

Оже, як не давно Піски настали, шчо вже почала вивітруватись і людська пам'ять про їх основу, — та людська пам'ять не сховала того: коли і як оселився в них захожій січовик Мирін Гудзь. Заховала тільки людська спомка, шчо цей Мирін був уже не молодий

чоловік, коренастий, з довгими усами, з закрученим за ухо оселедцем, та шчо він шче довго після того, як оселивсь, не кидав свого запорозького звичаю — во-
јуваньня. „Војував, казав він, з Ляшнеју, војував з
Башеју, војував з Татарвоју, — а тепер војуватиму з
звірем!“ І дивись: скинув рушницю на плече, та і по-
тъг подовш поля — скільки оком зглянеш... Немає
день, немає два; іноді і на третій не видно. А там—
гльань! і несе шкур п'ять або шість вовчих.

Отак Мирін доки војував, доки бивсь, рубавсь, поки
і сам не набіг на свого звіра, шчо і його звојував. І
ніхто другий звір тої, як Марина Заїцівна, — з Пісчан-
ських таки хуторів козака дочка.

Ішов якось раз Мирін з польованья до дому.
Сонце стояло на вечірньому пружі, а шче як огнем
пекло. Вітер подихав гарьачій, гарьачій... „Дохожу ја,
каже Мирін, до Заїцевого хутора—вимореній, змоченій
потом. Пити—аж душа горить. Коли—зирк! — виско-
чила ласочка з земляної нори з відерцем в руках, —
та скік у кружало верб, до копанки! Як забачив ја
відро, то в мене аж закіпіло в середині... Піду, думају,
нап'юсь води холодної... Јду. А дівчина нахилилась
над копанкою, бере воду, та стиха співає... Та таким
же то лубим голосом, таким важким співом, — аж за
серце хапа!... Підхожу ја... — Дівчино! кажу, дај лиш
води напитись!—Вона гльанула на мене—любесенько
так... та і співати годі... А мені вже тоді і пити пе-
рехотілось... В її чорних, блискучих очіх втопилась
моја згага! Подає вона мені відро, нахиливсь ја... „А,
бодај тебе, кажу, з такоју водоју... јака мутна та не-
чиста!“ Та вже хотів був напитись... Вона — хвіть
відро... води—як не було,—тільки кальужка на землі
стала.— „Стривајте, стривајте: ја друге витягну!“ —
Та за відро, та до копанки... Прихилилась, витягла.
Та вже ж і вода! холодна, та чиста, як сльоза... На-
пивсь—трохи не цілісеньке відро видув і подякував,

—та і пішов... Прихожу до дому. Шчо за знак?... з ума не сходить моја дівчина: так перед очима і вертиться... Шчо за нечиста мати? думају. От тобі і напивсьа води!... Переходить день,—все одно, шчо вчора. Минаје другиј,—не забувається... Піду на польовань-ня,—вона мені, наче мара, зза бур'янів привиджується!! Раз на вовка хука дав; у друге схибив; за третім разом зар'яд у пен'юк всадив... Овва! зовсім зтурів!..“

— Так воно ж, бачу, тільки на Січі добре козакувати; а на зајманщині — хліб робити! — Сказав сам собі, — та, діждавши неділі, і пішов до Зајцзя на хутір. Розказују йому свою пригoду, та разом, ніби шуткујучи, і дочку сватају. Гомонимо собі в двох... Кликнув Зајець Марину, — старојі не було, за рік перед тим умерла... Отак і так,—каже дочці: „сватаје тебе Миріи. Чи підеш?“ А вона—звісно, молода, сором'язна: —Не знају,—одказује... „А хто ж зна?“ питаје батько. —Мовчить вона. Так ми з Зајцем у двох випили доброго могоричу,—та і справу зробили. Уз'яв він — поблагословив нас. А через тиждень, у неділю, пішли ми до пона на Побиванку, та і повінчалисьа...

З того часу заржавіла січова рушниця, злігсьа по-рох, розгубилосьа кремін'ня. Став Мирін Гудзь поле орати, та хліб сіјати, а Марина — сина Јвана колихати...

Серед широких та розлогих степів, на вільнім просторі, вирощував Івась свою молоду силу. Кров батьківська, січова, шче змалку обізвалася в жилах малојі дитини. Најльубишчоју забавкою було йому будувати та розор'яти зем'лянки, вали, окопи, шанці... Чујучи од батька страшні приповідки про війни та походи на Туреччину, на Татарву, на панів Ляхів,—Івась перекладав усе те в дитячі іграшки. Оце зробить окіп, та і

давај його розвертати,—буцім з боју бере... Батько дивитьсьа, смієтьсьа. Лѣубо старому рубаці згадати на своїй дитині свої молоді літа! Він було Івасьа ј підохочує: А ну-ну, синку! учисьа змалу: на старість — як нахідка буде!

За те мати не дуже втішасьа тими страшними играшками. Івась у неї був одним один. Јіј тѣажко ј страшно було подумати, шчо, як виросте јіјі одинчик, а тут — не дај, господи! схопитьсьа јака заверѣуха з Башеју або з Татарвоју, та замчить јіјі јасного сокола бо-зна за јакиј крај світа,—вона јого, може, більше ј не побачить... Там десь, в чужіј стороні, серед кривавој віјні, зложе він своју козацьку головоньку; мати не закриє очеј своїй рідніј дитині: јіх хижі орли з граками повикльовујуть, голодні вѣвки-сироманьці порозносять жовті кості... Хіба тільки зозулька, невітшна вістовниця—принесе звісточку, шчо јіјі син бідолашниј поліг серед чистого поля!... Важко матері, таке згадујучи: гірко та сумно на душі, больаче в серці—так, наче хто шматочок одриває од јого... І Марина падала на вкољушки, молила матір божу, шчо б велика заступниця наслала мир на јіјі рідну сторону ј захистила від напасти! Жахајучись тијі страшнојі хуртовини, јака тоді часто ј густо підіјмаласьа, матирине серце бојалосьа, шчо б Івась у играшках бува не привчивсьа до неї. І, коли батько ті играшки підхваљував, Марина гримала на батька ј на сина, шчо збив таку кептьугу коло земљанки.

А в вечері, як не спитьсьа Івасеві, візьме мати јого русьаву головоньку в свої руки, цілує, милує, ј стиха, лѣубим голосом, малѣує јому картину инчого життя... життя тихого хліборобського побиту... літньојі праці на своїй добріј ниві, зімньојі лежні в теплій хаті, шчо јак повна чаша; серед малих діток, шчо одно говоре, друге белькоче, а третє в колисці мугиче; серед добрих сусід, шчо,—не дај, боже, хвороби,—ј одвідајуть

і провідають... не то, шчо січове товариство, котре всьуди несе смерть за собою!

Івась після того хиливсь на матирину руч. На другий день уже він не рив ровів, не копав шаньців, не висипав окопів і не брав їх з бою; а ходив собі по вгороду або по польу, та весело виспівував.

Такі речі разом вривались в Івасеву голову. Дитина сама не знала: шчо робити, кого слухати. Оце батько розкаже про наїзди на Туреччину. На другий день Івась і воює з нею. А тут мати, у вечері, своїм пестивим голосом нашепче дитині про любов до всього живого. Івась кидає свої боїшча та руїнованья; льубується красою світовою, квітучими рослинами, живлом усяким, — пестить козачків, сонечко, коників; слухає дзвінку жайворонкову пісню... Гляне батько на дитину: тої Івась, та не тої! — не висипає окопів, не ріє шаньців, не бере їх боєм...

— А шчо ж ти, Іване, не береш свого Берестечка? питає батько.

— Не хочу!

— Чому?

— Мати не велить...

— Чому?

— Кажуть: грішка змалечку привчатись, як з людьми битись... Треба з ними в миру жити!

— Бреше мати! То з добрим, то і в миру; а з лихим,—коли їх не вкладеш, то вони тебе вложать...

Оже важчим здається Івасеві тихе, любязне матирине слово, ніж суворе та грубе батькове. Так шчо, як повернуло Івасеві на шіснадцятий рік, то він зовсім покинув іграшки в бої—та став ходити біля волів, додивлятися до плуга, до борони. Спершу і це все було хлопцеві за іграшку; а далі — увійшло в його щоденні звичаї, близько припало до серця. Став він уже більше нудьгувати тоді, коли підласій, або сірій від захворіє, — ніж од приповістки батькової за татарськij набіг...

Мати раділа. Та ї батько — не то, шчо б легко було його січовому серцьбу дивитись, як замерала в синові лицарська вдача, а все ж і батько не дуже горькував від того... Кругом усе старе лицарство роставало. Не стало рівности, — не стало братства. Козацька старшина, шчо колись, вибираючи, на її голови грудьбам кидали, шчо б не зазнавалася, — позадерала тепер голови в гору, а прості козачі до самої землі понагинала... Дрґапіжники, сутґажники, всьакі військові товариші, роскинули свої тенети — і, як заїців, ловили в них просту темноту... Не стало вже і гетьмана. Та ї на ві-шчо він тоді, кому він тоді здавсьа?! Кругом Україну облегло панство, позалазило в саме серце — і, як те гаївороньня, шматувало її полумертвій труп... Зажурились наші левенці — та вже було пізно! Та сама земля, котру вони довгими снисами скородили, своїми кістками засівали, обороняючи од лютих ворогів, — стала для них ворогом, од котрого приходилось тікати... Піднявсьа струс, біганина... З одного місця переходили льуде на друге, шукаючи волі, бажаючи панів здихатись — не чужих, а своїх уже крєвних панів! Од панів тікали в козаки, давали військовим дрґапіжкам басаринки, шчо б записали в „компут козачий“; а козаки не врьядигоди шукали ласки в панів — бігали од козацької старшини, просилисьа „під протекцію...“ А пан і старшина — як брати рідні! Ворон ворону ока не викльує. А часто — сам пан, сам і старшина... Хто сам собі ворог?

Правда, пісчане були шче вільні. Та шчо з того — коли приходилось дожидати, шчо от-от і їх залигають... А кругом неволья, кругом сум льудський, — нікому порадоньки дати. Піднялись були за Дніпром гаїдамаки, та ї ті повернулись у розбишаки, а не в справжніх лицарів... А тут уже чутка: Текелья на Січі попоравсьа!!

Ростеклосьа товариство,—хто куди... Одні — в земљу; другі — до Турка; а треті — на Вкраїну, до плуга. Придбало їх щось два чи три і у Піски, — та не забаром і померли. Тільки і пам'ятки, шчо церков почали будувати...

Все це переживав стариї Мирін, за плугом ходьачи; все це переболіло його гарьаче серце, коло хозьаїства нудьачись... Зоставсьа Мирін сам собі, як палець. Як дуб серед осичок в лісі, так він серед пісчанської громади. Один одинцем! І син — його кривнаја дитина — цуравсьа батьківського духу!! Сумне і недоладнє пришлосьа січовикові волочити життья на старість... І скрізь вороги, — і ворогів не має, бо льуде пониділи: ніхто не хоче прьамо мірятьсь силою! Всюди тихо, хоч умирај... А шче козаца вдача гучно одкликаласьа в старому серці; рука шукала потьагатисьа з ворогом... Так же і ворога, окрім свого хатнього, не має... Сумно і глухо!

-- Пустіє, глухне наш крај! Не забаром і запліснїє серед такої каламути! казав иноді Мирін, згадујучи давнє.

— І порьадки які тепер настали!?... Шчо воно за порьадки?... Свій свого в невольу правторить... Старшина козацтво в нивець повернула... Усі землі посіла... Не даром у пісні співають: „Ој дуки ви, дуки, позабирали ви наші стени і луки!...“ А тепер на них чужими руками роботизну справляють... Ој, не так колись було в нас у Січі — у нашому козацькому краї! Усі рівні, усі вільні... Сьгодні ти отаман, а завтра—ја! А землі, — скільки хоч... Ори, сї, де льубішу місцину вибереш... Сказано: воля... А тепер?... тепер шчо?... Скажіть мені: до чого це їдетсьа?! Ні! немає добра... немає, — та вже, мабудь, його ніколи і не буде! — додасть, як гвіздком прибїє, та і замовкне.

Льуде слухають, похньупившись. Інчі — потилицьу скребуть...

Трохи згодом, оддихавши, Мирін знову розчинає... З ляхами-панамі ми билися, рубалися, вставали, як один чоловік... На ві-що? На те хіба, що б нас нашою ж старшиною побито, у невольу повернено?! Це на те і вишло: нашим салом та по нашій шкурі! Ну, і носить її, здорові, поки ще ціла... поки не здеруть... А через ві-що все? Усе через те, що кожен сам про себе дбає... Братове лихо—чуже лихо! Немає једности,—чорт має і волі! А јак-би гуртом забрали коси, та шаркнули всею кропивою... От би—так! Чого дивитись? Косить, кажу! Косить, а то гірше буде!...

Отак не раз і не два вигукује було, розпалившись, пјаненькиј Мирін своїм сусідам, јак посходятьсьа де на гулянку, під неділю, або під свјато.

Пісчане слухајуть, міркујуть... Де хто з давніших хліборобів і заспорить з Мироном: јак і в старину добра та ладу не було, а були тільки бучі, колотнеча, та сваволя.

— Шчо ми тоді од Ляшні та од Татарви наруги приняли! Шчо ми терпіли від Турка, та від Москаля!... Та часом і свјі брат Запорожець, јак було вберетьсьа в хату, то і ладаном не викуриш... Розор був!

— А тепер? а тепер??—кричить Мирін.

— А тепер—шчо? Тепер, спасибі богів, хоч тихо... У нас і хліб је, і скотинка прибуваје, і захист безпешниј... Живемо, јак і люде.

— Живете? кричить Мирін.—Нидіјете, а не живете! цвітете... Та постојте, постојте трохи! Буде і вам те, шчо Ведмідівцям! Попомнуть і вам боки, јак Подільцям!... Тоді знатимете: чи живете, чи ні! Побачите... Видно вже—відкіль вітер віје...

— Поки хвалько нахвалитьсьа—будько набудетьсьа!

— Бевзні! нікчемники!... пенькі головаті!! — Закричить на остатку Мирін, та і затихне...

Ті, шчо недавно виселились з відкіль-небудь до вільнох Пісок, потягнуть руку за Мироном. Почнуть на

всі боки кастити теперішні порядки, а найбільше панів. Стануть розказувати, як у Гетманському не тільки пан полковник над людьми знущався, а як пані полковниці черевиками зуби і очі вибивала; як по цілому тижню в колодках морила сердешних дівчат; як їм коси різала, голову дьогтем мазала і пір'ям натикала; як ніхто ні женився, ні заміж не їшов, не заплативши куніці...

— То воно і правду каже дядько Мирін, — процідить хто небудь крізь зуби, — Воно б то і викосити... та нікому!

Мирін сидить, насупивши брови, червоної, як жар, — мовчить. Видно тільки, як у його груди то підіймаються, то опускаються, та як іноді, з під густих брів, блискає блискавка...

Отак поспорять, покричать; одні поблагословлять, другі проклинають тодішні порядки, та і розійдуться. А на завтра — і ті і другі знову за що-денну хліборобську працю.

— Хто таки нас заїме?... Вже коли за гетьманів не заньали, то тепер — баїдуже!

І порилиться кожен собі в господі, як курка на гнізді. Вимошчує, підмошчує, смиче, обемікує, курчат висижує... Ростуть Піски — і багатіють. Не вряди-годи — дивись: ні відсіль, ні відтіль, та і вирветься який захожий: або з нової Січі, з-під Турка (бо там віра турецька, земля бусурменська!) або зза Дніпра, від Львів, — та все на вільні стени, все на вільні степи...

Зонце курінь, виконає землянку, візьме жінку, та і заживе тихим хліборобом. Глянь: землянка по землянці, мазанка по мазанці — з невеличких хутірців, набралось хаток на ціле село, з улицями, з городами, з садками, з левадами! Спасибі запорожцям, і церков своєї. Не треба вже до чужого попа їти ні дитини христити, ні шлюб брати.

Уже Јвасеві за двадцять років минуло. Парубок літній, — час би вже і про жінку подумати. Також батько не хоче про невістку і слухати. „Молодиї шче!“ було каже. У сина вже усі позакручувались, а Мирін, аби згадали про невістку, каже: „Шче молоко не обсохло коло губів!“ Усе шче, мов чогось дожидав старій: не раїв синові женитись. Тільки тоді вже, як почув Мирін, шчо зруїновали Очаків, кликнув Марину (синові старій сичовик соромивсья про це нагадувати), та і каже:

— Нічого вже тепер дождити... Годі! Не так уже поцвіло все — хліборобським ледарством припало... Не козакувати ні нам, ні дітям нашим... Не треба нас!! Минулосья козаچه царство, настало хліборобське господарство... Пора і синові хазяїном стати... Час йому пошукати дружини, — своє кубло звести!

А мати давно вже і дівчину нагяділа. У заможного козака Кабанця була одним одна дочка Мотрѣя. Уродлива, моторна дівчина; працьовита і невсипуща хазяїка. Мати синові: так, і так — оте і те казав батько. У Јвасѣя аж усміх пробіг по лицю. — Раїє мати синові Мотрѣю. А в сина давно вже серце ни-як тіпається, як де зострінеться з Мотреєю.

Порадилися отак; поблагословив батько з матір'ю свѣатим хлібом Івана; важко здихнув старій; мати заплакала — і вирядили старостів до Кабанця.

Кабанець добре знав старого Мирона, знав Марину і рід Маринин. Все льуде роботящі, не волоцьуги, не п'яниці. Чого шче?

— Як знаєш, дочко! — каже Мотрі.

А Мотрѣя стоїть коло печі, та в запічку колупає... Почервоніла, розгоріласѣя, — шче крашча стала, ніж була.

— Як мати скажуть... одмовляє батькові.

— А шчо, стара? Кабанець своїй жінці: — кажи шче ти!

— Та шчо ж мені казати? Мари́на жінка добра...

Мирін трошки крутенькиї... Та хиба ж її з Мироном жити?... А Јван парубок — хоч куди!

— Ну, то і будьмо сватами! — одказав Кабанець старостам.

Повјазали молодим руки, поблагословили їх свѣтлим хлібом з сільљу. Вернувсья Јван з великоју радістью: принесли старости обмінениї хліб в батькову хату.

Через два тижні повінчали молодих.

Зажив Іван Гудзь з своєю молодію дружиною тихо, та мирно, люблязо — спокійним хліборобським життям. Земљу оре, добро складає. Мотрѣя порядкує з те-шчеју в хаті. Живуть, — як мед пють... А тут уже і дітки пустились. Породила Мотрѣя за три роки трьох синів, як соколів. Їе бабі на старість утіха і забавка! А хлопјата справді вдалисья — нівроку: один Максим, другий Василь, а третій Онисько — здорові, червоношчокі, повні! Раділо серце батькове та материне, на їх дивлячись, раділа і стара Марина, гоїдаючи онуків... Один тільки Мирін на все чогось понуро дививсья... Одначе і він частенько садовив на коліна до себе старшенького онука, Максима, — і, поки дитина забавляласья його здоровенними сивими усами, він йому розказував грізні приповідки про давні чвари...

Приїпились цікавому хлопцеві до вподоби дідови перекази, страшні, а иноді і смішні; полюбивсь йому дідови вичити — розумні, правдиві, добрі... І Максим полюбив старого діда більше батька і матері. Уподобав і дід свого розумного і моторного онука. На крайнім порозі життя оддав стариї своєї, літами та негодами побите, серце малій дитині! Старість побраталась з малістю; малість прилипла до старости. Жили одним життям; тішилисья однією втіхою; сумовали одним сумом... Стариї січовик натхнув свою душу в молоді-сеньку душу онука!

IX.

Піски в неволі.

Та не довго приїшлося Миронові втішатись своїм малим онуком; не довго і онукові — дослухатись до дідових переказів! Життя круто повернуло своїм важким колесом — та і закрутило Піски... в неволю!

Їхала недолга до Дяхів у гості, та завернула в Піски. Пронеслася, як грім грюнув, чутка: пісчан оддали генералові! Під тої сам час ляхи закујовдились. Затіналось розшматоване тіло Речі Посполитої, як тіпається индик після того, як голова одрубана. Як не рвалася, як не кидалася гарячий Костюшко, шчо б розбудити чоловічу душу в панському тілі, — нічого не вдіјав... Він прокляв тоді вельможне шляхетство, шчо довело отчину до смерти, натикавсь з горя на свою смерть, шверганув геть від себе, як більше не потрібну, гостру шаблю — і закричав не своїм голосом: „Капут Польщі!...“ Одгукнувся тої крик далеко, далеко — аж у самих Пісках. . Досталися Піски панові Польському...

Шчо ж то за пан? Хто він? де він узявся?...

Кажуть би то, шчо то був не багатий шляхтич — з тиї „голопузої шляхти“, котра в Польщі за панування маґнатів, кишла по їх дворах, пила їх меду, вина, оковиту, їла хліб, надбаниј „хлопством“, танцювала під панську музику, вибирала вельможного маґната — свого патрона — в уряд, у сеймові посли, їздила з ним по сеймиках та сеймах, кричала, коли хотів їїї владика: згода! а під час, готова була за свого хлібодара витягати з пихов гострі шаблі — і розливати братерську кров... Гультяї, свавольники, дармоїди, вони

иноді зражували пана, перебігали до другого, котрий більше викочував їм п'яного трунку, котрий розкидав їм, зароблені хлопськими руками, гроші... Магнат лютівся, розсипчував свою калитку, кидав п'яній зграї золоті червінці, переманював ними щирих прислужників від третього магната, заводився з тим, що переманив його слуг, бажав помститися... і знову розливалася, шуміла річка братерської крові... Та так не раз, не два, — таке життя тьаглося цілі віки шляхетського панування, аж поки Польща впала, розшатана руками свого безпутьного вельможного шляхетства... Магнатам же — байдуже!... У них було землі неміряно: були хутори, села, навіть цілі городи — не десятки, а сотні тисяч льуду, з здоровими до праці руками, котрі, наче сам бог, розгнівавшись, присудив трудити на одного вельможного дармоїда... Магнатам було — байдуже! За те урвалася нитка „голопузім“... То було в пана в дворі — і ситий він, і п'яний; а тепер — не треба вже панові кониці, пікінерів, жовнірства: він тепер розкошує в Парижі, в Римі, в Бадені... Що ж було робити тим голодним ротам, котрі призвичаєні до гулянок, до сваволі, а не до праці?.. Чим його і де його годуватися і обуватися?.. „Голопузі“ синнули по всіх усеудах... Поробились окопами, управителями, посесорами невеличких маєтків, а де-які побрались на службу до сильного — колись ворога, а тепер владики — Москаля! Подрибав піхтурују і пан Польський з бистрої Стирі аж до самої холодної Неві... Заліз у якийсь полк, терся по передніх увельмож, поки таки дотерся до генерала і до Пісок!

Не встигли нісчانه одуматись, як приїждить сам вельможний у Піски — та ще і не сам, а з jakimсь жидком — обтіганим, обсмиканим, у довгополому, заїзданому балахоні, в ярмульці на голові, в патинках на ногах... Хто з роду не бачив жида, не знав на кого більше дивитися: чи на генерала, чи на його жида, що хо-

див за ним слідом, — мов пришитиї до генеральських хвостиків...

Генерал прочував пісчан першиї.

— Тепер уже ви не козаки, — сказав він, зібравши громаду. — Годі вам гайдамацтво плодити! Тепер ви моїї... За моїї щирі послуги, сама цариця пожаловала мені Піски.

— Як це? шчо це?... з якоїї це речі??... Загула громада, як гуде море перед буреїу.

Мирін одрізнівсьа од громадѣан. Виступив з лави, підїшов до генерала.

— То це, каже, так?! Це вже ї до нас руки простѣгаєте?... Уже ї на вільні стени пора?... Помагаї-бі!... А хіба *там* забули, якії уговор мали? га? забули??...

Генерал трохи подавсьа назад — пильно дививсьа на Мирона; з за генеральськоїї спини виглядала перелькана жидівська пика, з пейсами... Лѣуде поторопіли... Тихо... ніхто ні пари з уст... Генерал чув, як тіпалось серце в Мирона...

А Мирін проказав ото генералові, та до громадѣан:

— А шчо, лѣуде добрі? Не їа вам казав? Не їа вам пророкував?... Од же — радѣте тепер!

Сельане, як жуки, загули... „Не діжде! До віку не діжде!... Шчо б ми робили?... Шчо б ми їому служи-ли?... Не діждеш, лѣаше!!“

Генерал не витерпів. — Молчать! — закричав він, шче ї ногоїу тупнув.

Жуки притихли... Посунулись назад трохи... Мирона не видно... Мирін під шарпанину десь дівсьа...

А генерал, мов по команді, викрикује:—Земля моїа!... ї ви моїі!... і все моїе!!...

— Брехали твого батька сини, та ї ти з ними! — хтось їому з середини...

Як хто приском кинув на вельможогон! Підскачив

до лави; зацідив по уху переднього, тої аж стовбула став; закричав на звозчика; пхнув у повозку жида, шчо вже давно вертівсьа коло повозки; вскочив сам—і тільки курьава встала...

Країні підвівсьа, покректав, підняв з землі шанку, почухав за ухом і обізавсьа до товариша:

— Оце так!... Оце поздоровкавсьа!!...

— Чом ти йому зубів не полічив? загомоніли кругом, з усіх боків.

— Еге... чом!... Коли він —біси його батькові, —не вздрів звідкіля і вихопивсьа!...

— Чому ж ти його хоч на повозку не підсадив? — жартує хтось з середини.

— Тому, шчо за твоєїу спиноју не ховавсьа! — одказав з обидоју країні.

— За те ж він тебе і охрестив, шчо ти наперед лізеш!

— Охрестив!!... о-го-го... го-о, го-о!... То справді охрестив!!... регоче громада.

З того часу країнього прозвали Хрещеником: Хрещеник, та і Хрещеник.

— Та буде вам! годі! — гукав чоловік з чорними усами, а з сивоју, як лунь, головоју. Знајшли коли реготатисьа!... Кажіть крашче: шчо робити? Регіт стих. Громада загомоніла:

— Та ми і до Кијіва... ми і у столицю... ми до самої цариці!... Шчо це за напасть? Де ця пројава вирескалась?...

Приходьать до Мирона радитись: шчо робити, як би крашче...

— Чи не поїхали б ви, Мироне, в столицю розвідати... Шчо це за причепа така звідтіля вирвалась? Чи не перепросили б там кого?...

— Шчо б ја їздив? Шчо б ја просив?? — закричав

Мирін не своїм голосом. — Та краще ја всьу своју сімју під Турка виведу! Легше в бусурманській землі зогнати, — ніж у себе дома, в панській неволі, пропасти...

Громада пішла від Мирона ні з чим — міркуючи та сумуючи...

Зажурився і стариї січовик. Не їсть, не спить... — „Син... онуки... своја кров... своје добро... земля... худоба... все, все в неволі!...“ Так шептав стариї, по двору ходючи. Не знає, де місце знайти! Коли це — одного вечера, пропав стариї. Немає почувати; не приходить у ранці; не їде обідати; не вертає і на вечір... „Де він? Де стариї січовик Мирін Гудзь?... Чи не бачили? чи не чули?...“ — Ніхто ні чув, ні бачив. — Переходить день; минає другиї, третій... як крізь землю провалився! Марина плаче. Син сумує. Невістка як з хреста знята. Діти і ті притихли, мов їх і в хаті немає...

А генерал тим часом не сидить, зложивши руки, не дожидає, поки пісчанська громада самохіть підставить під ярмо шију: „Ори, мов, вельможний пане!“ Генерал знає, що вола треба добре призвичаїти, щоб, коли скажеш: „шиї!“ — він шију підставив... А поки-то він обходиться, — треба його силою неволити... Генерал своје робить...

То немочний дбає за силу, а генералові — що? Покотив у Гетьманське; розказав, який „бунт“ підняли пісчане; як неважно принмали царицину милость; обізвав їх за це бидлом, гадюками, — нєх їх дзвбли вьезмон!... А на другиї день знову приїхав у Піски, — та тільки вже не вдвох з жидом. Шче ледви зоря заїмалася, в Піски вступала москалів рота. Налетіла Москва на Піски, як сарана на зелене поле, — та і кинулась усе жерти, все трошчити...

Пісчане *такого* не сподівалися. Поторопіли, — сами не знали, що почати... Повиходили з хат; збилися у купу, як отара під дощ, коло церкви; послали за ба-

тбушкоју, шчо б одправив молебень. Батьушка побојався,—не пішов. Трохи по троху пісчане закричали, загвалтували, шчо вони ляхкові до віку не покорьаться, шчо від ляхів діди та батьки їх тікали съуди на слободи, а тепер льяників съуди насилають панувати! Може б шче довго гвалтували, коли б прикладами ротів не заціпили...

Порозгоньтали їк по домівках. Як схарапужена отара,—кинулись вони в-ростич... хто куди! Де-хто в другі села; инчі в ліси та болота; а де-які аж на піч позазлазили... Такиј сум, наче на село божа кара впала, або татарва најшла... На дворі більше жінок видно; а чоловіки, які були дома, бојалися з хати і носа виткнути. Кожен сидів,—як тој кріт у норі...

Такиј переполох—генералові на руку ковінька. Він ходив з хати в хату—робив усьому своєму добру перепись. Лежа на пальчиках тихо слідкував за паном, як вірний собака за стрільцем. На ніч појідуть у Гетьманське; а на ранок — знову в Пісках. Піше, та і піше...

Поки генерал переписував своє добро, справився і Мирін.

Тижнів там через два, чи шчо, вернувсьа він до дому—засмалений сонцем, увесь прибитий пилом.

— Не журись, сину! скрикнув стариј, увійшовши в хату, забув і поздоровкаться.—Ось тобі—на! Поки світа сонця, козаком будеш... А ті, шчо не слухали мене, дурного, — хай тепер, як сами знають! — Та і віддав синові до рук бумагу.

Мов сонце вступило в хату. Такі всі раді, веселі... І Мирін вернувсьа, у волю приніс! Тепер їх ніхто не присилює ні паншчиноюју, ні чиншем...

Як же довідалися про бумагу пісчапе,—давай у вечері, крадькома, до Мирона бігати:

— А шчо?... А як?...

— А так—як бачите! каже Мирін. — Хто записаний „в компут,“—тої до віку вільній, і сім'я його, нащадки його на віки вільні; а хто не записаний, — тому генераловим бути!...

Як почули таке пісчане... батечки! Шчо б його дати, як би його зробити, шчо б тільки записаним бути?... На людях і смерть красна. А то — як таки: одного села льуде, однаково жили, вкупі хліб-сіль ділили, вкупі робили...! а тепер: одні — вільні; другі — невольні!!! Одні записані в якийсь „компут;“ другі записані (не даром він писав!)... за генералом!... Хто ж туди записаний? хто слуди?... Хто розбере?... Біда та ї годі!

Генерал розібрав. Не дурно ж він терся щось з місяць у Гетманському — оббивав у старшини пороги; не даром своїми ногами обходив кожну хатку в Пісках...

Шчо це за знак: то пісчан розгнали, а це віт по селу біга — загадує на завтра усім хазяїнам до церкви збиратись? „Уже віять якась новина!“ міркують пісчане. А про те походились.

Рано щче. Сонце тільки щчо схопилось, та таке пекуче, сердите, мов хто не дав йому виспатись. Аж душно пісчанам... Стоять вони на цвинтарі, гомонять... Коли, трохи згодом, на шляку щось закуріло... зателенькав голосній дзвінок... Серце в кожного на хвилинку стало, а далі — дужче затіпалось... Попритихали всі; послали очі на шлях... „Тпру-у!“ Коні епипились коло брами. Громада заворушилась, затовпилась. Кожен знав, хто приїхав, і кожен посувався вперед своїми очима побачити.

З повозки вискочив генерал, як слід генералові: в мундирі, в палетах, срібній поjas з кінцями стьагував

тонкій перехват... За генералом виліз з повозки якийсь панок — низенький, старенький, згорблений трохи; а за панком — Деїба, генеральський жид. Москалі вистроїлись недалеко за цвинтарем, на вигоні. Генерал перш усього підійшов до них, поздоровався. Москалі йому застелкали, мов индики. Далі — послали Деїбу за батьушкою — молебень служити... Батьушка, — як з землі виріс. Одправили і молебень. Тоді старенький панок, шчо з генералом приїхав, даваї писанам вичитувати: за які і за які послуги „нежалували“ їх генералові, — та хто з них записаний в „козачий компут“, а хто в генеральський „реєстр.“ Кожного хазяїна вичитував та викрикував... і не помилився! Козаків — тільки жменька; а генералових — повнісенські Піски!

Як піднімуть тоді генералові баталію!... Де тої і страх дівся?!

— Ми все, все покидаємо!... до чиста все!... ґрунти, і хати, і худобу... підемо шукати инчого краю... крашчої сторони... волі!!

Гвалт, лемент такиї — аж у дзвіниці гуде.

Козаки тим часом стали одрізнятись. Повиходили з ґурту, та і потягли до дому, жінкам хвалитись, шчо їх тепер ніхто не заїме, бо вони і діти їх до віку вільні.

Зосталися на цвинтарі одні генералови. Довго вони гвалтували, кричали, шчо от зараз же таки все покидають, та і підуть... Генерал даваї їх утішати, шчо тепер вони йому не потрібні, — шчо він їх не буде насильною роботою морити, — на паншчину ганьбати...

— Ви мені давайте отого і того, по скільки там, та платіть чинш за землю, а там — живіть собі, як сами знаєте. Мені з вами не жити: моє місце в столиці... Шчо слід, отдавайте Деїбі: він у мене на хазяїтві застається...

— Служилем, яснівельможному пану, увірвав Деїба,

перегинаючись, з малих льат, і бенде служіць до коньца мекго жіцця.

— Вьем, Лејбо, вьем! ти јестесь шляхетни жид, — одказав генерал.

— Так пристајете? — обернувся знову до громади.

— Шчо б ми платили за своју земљу?... Шчо б ми давали?... За ві-шчо?! Ні зроду віку! закричала громада.

— Як знајете... Коли не хочете платити, ја вас пожену на паншчину... Дају вам день — подумати: шчо дља вас зручніше... Чујете? Післьа завтрього, шчо б ја знав!

Та ј појихав собі. На цвинтарі піднявсьа гвалт шче більшиј...

Усі викрикували, шчо покидајуть... З тим і розійшлисьа.

Правда, де які, горьачіші, — душ, може з десять — позаберали торби на плечі, та ј потягли шукати вільної сторони... А решта — зосталасьа. Куди јого? як јого? Воно б то ј тягу дати, пјатами наживати, — та як глянуть вони на свої хатки, садочками закрашені, на свої засіјані поля, шчо зеленіјуть на вкруги села; як згадајуть, — як більа них, мов більа дитини, свої руки ходили; як здумајуть прощатись з старим гніздом, де, — мовльав, — і вилунивсьа ј вигодувавсьа, зріс і посивів, — з батьківськими могилами... Шкода јім стане рідної сторони; страшно невідомојі, темної як ніч, будущини... Та ј зосталисьа — *до слушного часу!*

Пријіздить генерал.

— А шчо? як?

— Та ми вже вам, панне, дамо, чого там треба, — тільки не зачінајте нас!

— Добре, хлопці! добре! Так би давно... Покіріливе тельатко дві матки ссе. От вам на могорич! — Виньав золотого, подав крајньому.

Лејба крутився коло пана, не знав з якого боку підступити. Генерал помітив.

— Що тобі, Лејбо, треба? питає.

— П'єх яснівельможни пан бендзьє ласкав, — жеби хлопі нє једнєј кторальні нє будовалі, ні теж жаднєј карчми нє тржималі!

— Та шче, слухајте — ось шчо. Шчо б ніхто з вас більше ні горілки не курив, ні шинкував! Ви мојі — ј шинок буде мј. Ось вам Лејба ј горілки накурить.

Пісчане почухали потилиці. Вони догадалися, шчо це тільки почалось — *ось шчо!!!*

Попрошчався генерал з ними. Сідајучи в візок, гукнув: — „Глядіть... берекіть мені Лејбу!“ — Та тільки його пісчане ј бачили.

Лејба zostався на хазяјстві. Через місяць прикотила в Піски велика-велика буда, — пісчане зроду такојі не бачили; а в тј буді — Лејбова жінка ј жидицьят з десьатеро — одно одного менше... Генерал одібрав Лејбі, на крај села, гульашче місце; за літо зопјав Лејба на високих стовпах будиначок — і став шинкувати. Пішло все по старому, та по давньому. Козаки ј генералові жили собі в миру, спокійно, тихо; орали земљу, засівали, жали, косили, молотили; збирали добро, худобу; діток плодили — рід ширили... Пријшло в Піски шче кільки душ захожих, та ј оселилось мік сельанами. Генералови давали Лејбі, — чи то пак — генералові — одсінного трохи, платили невеличкіј чинш, — та сами собі ј порядковали, як знали.

Звикли пісчане до Лејби. Привик Лејба до пісчан. Стали вони до Лејби в шинок ходити, — могоричу пити. Козачі шинки обминали, бо в Лејбі горілка дешевша... Став Лејба нужніј чоловік на селі!

І Лејба — нівроку! З довгоногого, засмальцьованого, демикутонowego балахону, убрався Лејба в чорніј ла-

стиковиї; і Сурка Леїбова ходила не такою заїлзаною, як приїхала; і Леїбови діти — не такі миршаві та шолудиві... Ле в Леїбі, — не знать де він і взяв її, — і коза з козиньятком; біля Леїбової корови ходить уже наймичка Гапка; завів Леїба і пару шкапїжок... Зажив Леїба з пісчанами... сказив би: як у Христа за пазухою, — коли б Леїба в Христа вірував... А то Леїба — „невіра;“ Леїбови предки над Христом знушчались... Було иноді за те Леїбі, як підоніють пісчане! Та не так Леїбі, як Леїбовим дітям... Не раз гвалтував Леїба, шчо хлопці його дітям повиривали неїсики, понамазували салом губи, шчо, — аби де встріли, — зараз і насьадуть, як шуліка курчат!

Та сількось! Неїсики знову одростали; сало на губах обмивала Сурка, — жиденьбата росли, гладчали, стали аж вилискуватись, як ситі поросьбати, котрими їх дражили хлопці... Гарзд Леїбі!

Не погано і пісчанам. Піски піднялись, розкоренились, розрослись! Весело кидались у вічі серед широкого степу квітучі огороди, з вишневими садочками. Чорні, понурі землянки час од часу все злазили. На-томість, поміж зеленою гушчавиною кольучих груш, плакучих верб, темно-зеленої вишнини, білили чепурні мазанки, з трьома вікнами, з підведеною червоною глиною приспою, в середені — з присінками, з хижою, а часом і з кімнатою. І тини скрізь калачиком позаплетані, де-где і з острішком; і ворота — там і там дошчані; а коло воріт, мов сторожі, виглядали на шлях довгошиї журавлі...

Миронові нічого того не довелося бачити. Як косою, скосила його думка про невольу. Захирів стариї, згорбивсь, скарльучивсь... та і умер останній січовик без одного року ста літ...

Х.

Пани Польські.

Біда, кажуть, не сама ходить, а з дітками. Першій раз вона затесалась у Піски з генералом. А так — років, може, через десятьок — як з неба впала серед Пісок вістка, шчо генерал умер, а генеральша їде з синами на село жити.

Пісчане спершу не вірили. Чого вона сюди приїде? Шчо вона тут забула? Чого тут не бачила?... Та тоді тільки поньбали віри, та і то шче не зовсім, як понаїздили в Піски бородаті кацапи. Генеральша, перш ніж сама приїхала, заздалегідь понасилала з батьківщини приказчиків. Леїба тоді, однашнись на панському добрі, пішов на підійкний корм...

Понаїздили нові приказчики, та зараз кинулись одбирати місце дльа панських покоїв. Дивились, обдивлялись, мірьбали, розмірьбали, — те звеліли Блішченкові та Мотузіці виселитись аж на вигін. Ті, як почувли, — руками і ногами! Та трохи не положили головами... Так вони мусили все своје добро покидати, кинули сім'ю, та і змандрували...

Як побачили таке пісчане, та і закурились. Встала перед їх очима їх будуща доля — сумна, заплакана, без волі, без радости... з батоном у руках!

Дождикати страшного страшніше, ніж його пережити. Шчо буде? Шчо завтра буде?... Кожен думав лбагаючи. А тим часом, на сьогодні роботи було доволі; кацапи роскидали Блішченкуву та Мотузічнину хату... На завтра заложили на томість палац. Деся понабували і дерева: такого понавертали, шчо пісчане аж жахались... На після завтраго загадали чоловікам теже де-

рево обтісувати. Забрали чоловіки сокири, — пішли обтісувати... Не забаром і вродились, як з землі вирости, великі рублені палати, аж у дванадцять горниць, з погрібами під низом, з бляшаною покрівлею. Дивувались пісчане, шчо така озіја стоїть серед села, оторочилася їх низенькими хаточками. А палац справді виглядає далеко крашче, ніж пісчанська невеличка церковця.

Оже вони шче більше — не то здивувались, не то перелякались, як у вечері бородаті приказник ходив від хати до хати — загадував, шчо б на завтра жінки були тої палац мазати.

— Ої, горенько! шчо ж то тепер буде?... питали кріз слёзи чоловіків жінки.

— Не шчо... Треба їти, шчо б не було, бува, того, шчо Мотузці... раїли чоловіки.

На завтра рано-рано, чуть зоря, жінки, заливаючись слёзми, прощались з дітками, мов виходили в далеку дорогу, — першій раз потьгали на паншчину...

Швидко тої палац і обмазали. А кацани, тим часом, будували кухні, комори, сараї, станьу. Не тільки треба панам десь жити, — треба десь челядь містити, провізію складати, коней ставити... Треба поспішати, шчо б довгобородому Потаповичу превосходительна ї спасибі сказала!

Та ї ганьавсьа ж Потапович за тим спасибі! Кидавсьа сьуди ї туди; сам бігав за тим і за другим; скрізь устрьавав; всьуди вештавсьа, придивлявсьа: над робітниками крьучкоју висів... Здається, пісчане не дбали так за своїм добром, як Потапович за генеральським. Таке йому смашне те генеральське спасибі!!

Шче генеральша в дорозі, а вже Потапович цілі Піски зганяє: муштрує „хохліков“, як треба „кга-спажу“, зустрічати.

Аж ось,—ї сама приїхала...

Збіглись пісчане,—козаки ї генералови—дивитись на

неї, мов на яке диво. Кацани порьядкували. Козаків геть попрогонили. А генералових—чоловіків вистроїли в одну лаву; жінок—у другу; парубків—у третью; дівчат—у четверту, а малих діток—у п'яту. Сивих дідів вистали на зустріч з хлібом-сіллю... „Ось, мов, вельможна—усе твоє добро припадає...“ Потапович так і вчив, що б сказали: ...„припадає до твоїх прєвосходительних ніг!“

Вийшли діди сиві без шапок, з хлібом-сіллю... Так батько та мати стрічають молодих, як ті вертаються з церкви. Генеральна за дорогу дуже втомилася, — сказала, що недужа, не приймала ні хліба, ні солі... навіть не глянула на кумедію... Так і пішов набій за даром!—Пісчане тільки забачили свою „молоду“ з заді —високу, суху, як в'ялу тарань,—коли вона вилазила з нишнього ридвану, та сунула в горниці, зльгаючи на руки двох хороше зодьагнених дівок...

Діти—два хлопчики: старшенькому літ, може, дванадцять, а меньшому з десяти, — повискакували за матерію з ридвану, та ї побігли між народ. Не глянули вони на дідів; минули чоловіків, жінок, парубків... Пацські оченьята зразу забігали по цвітучому садочку різних квіток, що виглядали зза чорнявих дівочих голів...

Оглядавши дівчат, перебігли вони до хлопчачої лави. Хлопята стояли без шапок, з низенько постриженими головами, з невеличкими оселедцями. Паничі запитали: що то, поланали рученьатами, поскубли злегенька. Нарізно од пісчан, не подалеку, стояли кацани—у червоних сорочках, у широких бородах—і сміялися з паничівської вигадки.

— Вішь, Афоньа, — на што їяті хохлікі!... Знатна, барья, дьєрі!... А ну, вот таво хахльонка!

— Какова? пита старшенькиї, поглядаючи то на хлопчат, то на кацанів.

— А вот таво,—чумазаво!

Панич узяв за оследчик чорноголового хлопця, шчо стојав з краю. Тој, як јаструб, вирвавсьа.

— За шчо ти скубеєсьа? Дивись—јакіј!!

— Ти... ти... и! заричали на јого бородаті заступники, спіпивши кулаки ј зуби!

Старенька, згорблена бабусьа, повјазана білоју хусткоју з наміткою, висунулась за других жінок. Бліда, як крейда, вона крізь слъози ледве промовила:

— За ві-шчо ж ви, паниченьки, знущајетесь з хлопјат!... А грішка!

Паничі весело зареготались, та ј побігли в горниці.

Не забаром пријшов приказ росходитись: бариньа з дороги спочивати хочуть! Лави переміналисьа... Потягли пісчане по домівках, носи повісивши, понесли неодраді думки в похньупених головха, невеселе почуваньна в серці...

Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе — само пријде. — На другіј же таки день пријшла загадка: зносити Омелькову ј Стецькову хату, шчо прилягали городами до панського двору: нігде було садка заводити! — Знесли хату Омелькову ј Стецькову, насадили садок, ставок викопали ј риби напустили. — Трохи з годом—улицьа вузька. Треба розширити, — треба врізати льудських городів!—Урізали ј городів,—рошчистили не вулицьу, а мајдан...—Упјать велено: позносити насупроти палацу всі хатки, бо за тими кривобокими хатками немаје ніякого виду з панських вікон! — Позносили ј супротивні хатки, — насадили перед двором високих та тонких тополь...

Отак шчо день—усе новиј, та ј новиј приказ, нова, та ј нова вигадка! Шчо дньа камінець по камінчику вибивали з льудської волі. Кожен час вкорочувавсьа уривок, на котрім були пісчане привјазані до генеральші, — поки не вкоротили так, шчо вже можна було безпешно за чуба брати!...

Пісчане довго не подавалисьа, а все таки генераль-

ської сили не подужали. Тоді вони кинулись до того, до чого кидається немочний. Вони налягли на ноги, — давай тікати! Зніметься оце чоловік; маїне на вільні степи Катеринославські або Херсонські, або і на Дін; оселиться, де знає; а через рік жінку з дітками викраде—переведе туди. Багато тоді наживало пятами і одиноких і цілими сім'ями... Тоді і поговірку зложили: мандрівочка—наша тіточка!

Такі пчо-дєнні, безперестанні, мандри дуже ображали генеральшине серце. Вона всім і усьуди жалилася на невдачність „хахлакава мужичья“, на його грубу, звір'ячу натуру. Де ж пак? Прокльяті „хахли“, гречкосії, не хотіли нахати ланів милостивої, великородної, панії Польської, по батькушці—Дюригинуї!! У неї в Бородаєві все народ „руський“ — і тої слухав; а ці „мазени“—тікали!!!

Оже як не мандрували „мазени“, а все таки більше сотні сімей зосталося на розвід нанам Польським, на послугу їх примхам та вигадливим примусам. Генеральський приказ, з патаїкою в руках, зробив до ладу своє діло. Він розімав грубу звір'ячу натуру; оббілював їй, як овечку; причесав, пригладив; натворив цілу ватагу двірні;—а з завзятих степовиків покоровив покірих волів, котрі вздовж і впоперек пореорьували тепер уже панське нив'я, та засівали зерном—на прибуток панської кишені.

А і не трохи ж то треба, шчо б їй наповнити! Сімеїка в генеральші,—аби, господи! З неї приїхало два сини,—оцецкуваті, швидкі, як молоді телята. Через рік синів генеральша одвезла в науку, а з науки вернула старша дочка.

— Еї! Кто там?—гукнула генеральша.

У порога, як стовп, стојав лакеј, у чорному сертуці, у манишці з брижами, при часах.

— Пазвать Патапіча! приказала глухим голосом, з протягом.

Лакеј вијшов. Незабаром Потапович увіјшов.

— Слушај, Патапіч! Вєрьє Сємјоновнє нужна кгорнішнују.

— Вєстїма, нужна, — прогук густим басом Потапович.

— Вибєрі красівују дєвушку...

— Как прїкажєтьє, ваше прєвсходїтєво!

— Маладују... лєт єдак — шєстьнадцатї... Толька паскарєє!

— Слушају-с.

— Завтра, што-лі...

— Слушају-с.

— Ну, ступај!

Потапович вијшов.

А в ранці рано — Кирило Очкур, з жінкоју, з малими дїтками, проводили до двору, як до гробу, старшу дочку Ганну, — вродливу, хорошу дівчину.

На другїй рік прїїздить друга дочка; на третїй — третя...

Хто ж буде вичісувати, заплїтати їй довгі чорні коси?

Хто стьагатимє дівочькі корсети? Хто буде вишивати спідниці, комірчиги, рукавці?...

Не минула панського хліба Омелькова дочка Олєся; ходила за менчоју баришнеју невеличка дівчина, — сирота Ульана, дочка того самого Хрєщеника, шчо генерал, — нехај царстєє! похрєстив... В дівочїй за пїальцями сидїли Стєха, Марусьє; ткала килими Гапка. — На другім кінці палацу, у лакејськїй, нудили світєм без роботи Петро, Вареників син, та Јван Шкляр; а перед самоју заложу, на стїльчику, у лїврєї з золотими позументами, Степан Пугач, — молодїй, вродливїй камердинер генеральші. А в кухнєх — скільки!!

Треба подумати,—чим ту јурбу голодних ротів нагодувати; треба ж їх і зодьбати чимсь... А своја сім'я? Три дочки—як голубочки!! Простому чоловікові треба розумом розкинути, шчо б дочці скриньку придбати. А шчо ж то за дума морочила генеральшину голову, шчо б надбати аж трьом генеральським дочкам? Та чи одна в матері думка! Не держати ж дочок на висадки: треба ї про зятів подумати. Дівчата—не розсада, шчо б їх ховати геть од світу. Дівчатам треба світу,—багато світу... Треба, шчо б їх побачили; треба, шчо б і вони бачили... Треба, шчо б було чим згадати молоді дівочькі вік!

Заклекотав генеральський палац... Музика, аж струни рве,—грає; у вікнах світла-світла:—здаєсь здається: горить у середині палац! Саме великий најїзд... Ціле чорне подвір'я каретами, кал'асками та повозками заставлено; під каретами, позасвічувавши лихтарі, грають кучері в хвилики, у трилисника, або в джкгути; у стані хрумають коні смашне степове сіно.

А в горнищах гостей—нігде просунутись! Наїхали з Гетьманського гусари; завернув стариј Кривинський з цілоју меткою старих дочок; не забула ї Шведчиха — і вона тут, з своєю дочкою кралеју; а коло неї вертиться сотниченко Саєнко, — молоді, чорняві, веселі, танцюристи; тут же ї гетьманського колись полковника Кряжа--син Павло—похожає з сином полковника Кармазином, шчо приїхав на бенкет з молодію жінкою аж з самого Ромна... Не тільки з Гетьманського, најїздили иноді до генеральші гості ї з сусідніх повітів.

Генеральша — привітна хоз'яйка-хлібосолка. Кожному скаже ласкаве слово; до одного обернеться з усміхом; до другого—з повагоју: кожному годить; коло кожного ходить... Гостям—привілля! Хто в карти грає; хто дивиться; инчі балакають то се, то те; там зібралась купка—роскажує, які тепер ледацьуги крепаки поро-

билися; уверне ї генеральша своє слово про своїх „мазеп...“ А в гостинні — паніжки скреготять, як ті сороки: без сорому кожного на зубах перетирають... У залу двері розчишені; у них натовпилась ціла јурба теж паніжок,—ніяк пројти... Підмічаючи, хто коло якої дівчини залицається, моторні цокотухи шепочуть одна другій свої думки про льубощі, надії — про шлюб. А в залі—розвернулися танці на всі боки,—аж поміст ходором ходить. Тільки — круть та верть, круть та верть! Гусари не даром наїхали.—По танцях—туди вже к світу, як прокричать другі півні,—вечеря. Світом тільки розізкаються...

Та так справляють не одні менини (а ї тож то чотири рази на рік!): справляють на різдво бенкет; бенкетують на масниці; на великодних святах. Це великі, прохані, бенкети. А так гості—не минає дня, шчо б за столом не сиділо душ три, або чотири чужих.

Весело, розкішно жила генеральша. Не сумували ї генеральські дочки, — бо ніколи було. Та ї чого їго журитися панночці,—молоді, не погані, з великородної сімї, та ї не з порожніми руками?

Правда, чи порожні в генеральських дочок руки, чи не порожні, — про те сами вони ніколи ні думали, ні гадали. За них думала мати, а справджували її думку бородаївці, та пісчане... Бородаївці привозили її по два рази на рік „оброки“, а пісчане, як ті воли, робили на неї по чотири дні в тиждень,—та зносили в двір курей, гусей, яйця... Чому не гуляти?!

Гуло отак генеральське подвір'я щось, мабуть, років з п'ять. У старшій дочки почали вже в куточках коло очей складатися ледве примітні брижикки, похмурнішав трохи вид... Коли це—приїхав здалека, аж Бородаєва, сусіда-панок, та ї оженився на старшій. Одгуляли весілля. Піски з роду-віку ні бачили, ні чули такого весілля! Палац аж ревів, аж стогнав...

Почин, кажуть, великий чоловік. Як побачили гусари,

шчо з перед носа таке добро виливає, та шче дуже зачастили в Піски. Через пів-року оддали другу дочку — за старого гусарського полковника. Осталася на утіху матері сама менча. Так же і утіхи з неї—ніякої! Менчої дочки генеральша не долублювала. Не раз, було, гримає на неї, сваритьсся, і зодбгала її бідніше, ніж старших. Розказували, шчо менча дочка прогнівила матір: у себе в хаті раз переховала горничну Ульяну, котра — каносна дівчина! тільки те і робила, шчо сердила генеральшу. Скаже грубо; гльане якось дуже вільно,—мов дивитьсся в вічі своїй рівні. „Яка сама,—така в тебе і горнична!“ докоряє було, розгнівавшись на дочку, генеральша. А дочка—на лихо собі—гарьача вдалася: ніколи було не змовчить. Піде в них спірка, та змажка... Не раз материне серце щинило від її гіркого слова.

Як на тек: устрьав за менчою дочкою „чумазій хахол,“—отої самій хорошиї сотниченко Саєнко. Устрьав, та і устрьав!

— Слушай, Дуньа, чого він до нас їздить? ја вже сьогоднія йому і руки не подала,—каже раз мати, впрядивши Саєнка.

— Не звичаїно зрбили... Саєнко — чоловік, як слід...

— Хто? Чумазій хахол?!

— То шчо, шчо хахол, доказує дочка:—хіба хахли не льуде?

— Мазени! обливаниці,... а не льуде!

— Та хто там був: чи його купали, чи обливати,—заступаєтьсся дочка.

— Гляди — справді: чи ти була не вляпалася у того жучка, шчо так заступаєшсся?

— А хоч би і так... Чим не чоловік?

— Шчо це з тобою?! чи він тобі рівня? Твого батька сама цариця вітала, приїмала, Пісками жату-

вала!... А він — шчо? Може, його батько в гайдамаках був!... Харциза! дигтьар!! П-ху-у!

— Јаке мені діло до його батька, — одказувала дочка, вже јдучи до себе в хатину.

Через день Сајенко знову в Пісках.

„І стида ј сорома не маје, ј чести! Ја јому спину показују, а він шчо-днѣа... Сказано: — з хама не буде пана!“ — каже розгнівана генеральша.

Оже хам таки свого дојіздився. Раз дочка призналась матері, шчо вона хама покохала, а хам јјі покохав, і обоје разом просьять у матері „благословеніја“.

— З ким? з ким??... закричала генеральша, мов хто шилом шпигонує јјі. — З дигтьарем?!! Та рука б мені одсохла!

— Ну, јак знајете... Не хочете, — ми ј так побере-мосьа... Бог з вами: ви не моја мати, ја — не ваша дочка!

Јак почувла таке генеральша, јак залїється слю-зами...

— Чи ја ж гадала, чи ја дожидала, шчо б моја рід-на дитина, так моје серце вразила?!

Шчось з місяць ішла баталїја. А далі — бачить ге-неральша, шчо дочки не переможеш, — шче, не дај господи, всьому роду наробить сорому, — взбала та ј поблагословила...

Весілья не справляли: генеральша не здужала...

Повіз Сајенко своју молоду жінку до себе в Китајку, — та не повіз посага...

Зосталася генеральша сама собі на хазяјстві. Не-давно була сімја велика, було так весело, гарно; а те-пер — нікому ні розважити, ні розігнати суму. Старша дочка — десь далеко в Московщині; середнѣа — тѣа-

гаїється по всіх усюдах за полком, а менча — хоч і недалеко, так же краще її не бачити! Не так її, як її „мазени“, без котрого вона ступня не ступить. Генеральша до віку не простила дідьгареві того, як він осмілився зневажити „честь“ її старинного роду, — побратись з її дочкою!

Довелось генеральші на старости літ самотоїу світом нудити. А ї старість же її вподобала! То була суха; а то ще дужче висохла; аж згорбилась, аж мов понижчала; голова — сивим сріблом блищала...

Будинок великий, — а нікого нема! Ідеш на однім кінці, — на другім ступні одгукуються... Аж сум бере! Обняв сум та нудьга ї генеральшину голову. Від суму ї генеральські голови не заховаються. Сама не знає вельможна — шчо робити. Хоч би чим трохи одвести своєю самотньо думу, погріти одиноке серце. Старе серце завжди шукає, — де б його погрітись, кому б його посвітити на прощання своїм погаслим світлом... Генеральша до льуді давно охолола. Льуде сами шукають тепла та світла. Де світло, там і тепло. А тепер у старім серці на макове зерно... Кому ж його оддати?

Генеральша не довго задумувалась: взяла, та ї оддала його котам... Лакеї ї горнишні скрізь ходили по селу, та зносили в горниці хвостатих мишодавів. Генеральша вибрала, яких сама знала. Завелось у палацу ціле котяче царство: коти, ї кішки ї кошенята. Для послуги царству, генеральша нарешче взяла в двір бездітну вдову Мокрину.

Мокрина за ними дивиться; Мокрина їх завжди годує, вичісує, стеде їм постіль... То вони за Мокриною слідом. Іде якось раз Мокрина, а за неїу кошенятко. Вона ї не догляділа — придавила якось дверима. Котятко зашмичало. Генеральша, як почула, — наче її пальця одрубали! На другій день котятко здохло. Шчо-ж, — так те Мокрині ї минулось? Так її те ї подарувати?... Генеральша була не з тих, шчо посер-

дяться та і забудуть. Не подарувала їй Мокрині котької смерті. На другий день, Мокрина серед села, прилюдно, цілий день мазала панські кухні з-окола, а на шийі в Мокрині — за її шчирі послуги — на червоній стьожечці, теліналося здохла котькатко!!

Та доставалось тоді не одній Мокрині, їй не за одні котькатка. Буто всім добре! Дочку, кажуть, даї, та їй за дочкою отдаї. Повидавала генеральша дочок: за старшою далекий Бородаїв оддала — нікому „оброків“ тепер платити; за середньою упили ті „оброки“, шчо наскладала давнішче; тільки одна „мазениха“ не поживилася... А все ж таки, шчо генеральша придбала, те їй упило за дочками. Треба — значить — знову складати, своє убожество податати. Пісчане роблять тільки чотири дні на тиждень. Шчо б уже їм і п'ятий день робити?! Загадали п'ятий... Пісчане послушали: пішли на панщину їй на п'ятий день... сподівалися незабаром шче їй шостого... Шостиї загаївсьа. Шостого генеральша не веніла накиннути...

— Через цю Ульяку життья мені нема! Шчо не зробить, — все не по-людський; шчо не скаже, — то збреше!

Так не в'ради-годи жалілася генеральша своїм сусідам на горнишню Ульяну, шчо з малої дівчинки, на панськїм хлібі, виохалась у справжню дівку — білолицю, чорняву, з повними веселими очима, співуху невинущу.

Подруги в Ульяні души не чули. Люби́ли Ульяну в дворі їй за двором, старе їй мале. Люби́ли в Ульяні пширу душу, добре серце, а найбільше — веселу натуру. Хто кого покохає, — Ульяна перша знає; зажури́всьа хто, — Ульяна розважить... Ульяна не знає горьа! Вона справді ніколи не журилася; а може їй журилася, та ніхто того ні знав, ні бачив. Бачили Ульяну, — весела; чули Ульяну, — співає; слухали, — які Ульяна вигадки вигадує, квітки пришиває... Сказано: не жу́рь-дівка!

Одно тільки лишенько: немає генеральші життєва через дівку Ульану! Не доспала превосходительна. „Чи то можна заснути за тією зіпакую?“ А Ульани цілий ранок і в горницях не було: в кухні льудей смішила, поки генеральша спить. — Не допила Стеха урочної роботи—рукавчиків. Ульана винна... Вона своїми рєгатами та теревеньками не дає дівчатам діла робити! — Не швидко прибіг лакеї на генеральшин клик. Не де ж він був—як не дупив зуби з Ульаною!! Сказано: не має життєва генеральші через ту Ульану!!

Одного дня,—чує генеральша,—у дівочій тихо. „Мабудь, уже кудись маїнула, побігала!“ подумала генеральша, та і виїшла довідатись. Ульани в дівочій не було.

— Де Улька? питає дівчат.

— Пішла, кажуть, у кухню води напиться.

— Позвать!

Приходить Ульана.

— Де ти була?... заглядаючи в вічі, питає генеральша і на кожному слові придавлює.

„Поганий знак!“ подумали дівчата.

— В кухню ходила... води пити... одказує Ульана.

— Хіба тут тобі води немає?—показує на грахвин з водою...

— Це вже давно... Я ходила свіжій напиться, — каже Ульана.

— Свіжій?... Брешеш!... Ти з бахурами знїхалась... Ти з Стьопкою... Стьопка! Стьопка! — гукнула генеральша.

Через увесь будинок, мов несамовиті, летів камердинер Стьопка. (Генеральша вподобала Стьопку за те, що він моторний і красивий з себе. На великдень одного Стьопку підпускала до руки похристосатись... Гапка-ткаля слибезувала в кухні, що очевидачки бачила, як генеральша гладила Стьопку по підборіддї своєї сухої, кістлявої рукою... Чи правду Гапка казала,

чи видумала,—ніхто не скаже. Льудім, а надто горнишним, ротів не позав'язуєш!)

— Ти де був?—стріла Стьонку генеральша і прьамо гльанула йому в вічі.

— У лакейскіј.

— Брешеш! Ти був у кухні... Признавајсья: був у кухні?

— Був, каже Стьонка.

— Бач, ш....! бач!... Це ја ж казала... Аж так і је!! Так ти здумала бариньу обдурьувати? Так ти злигалась з лакеями?... з Стьонкою??... Так ти в мојім генеральськім домі осмілилась бахурів позаводити??! Постој же!

— Петре! Јване!

Лакејі, як опечені, один одного штовхајучи, кинулись на генеральшин крик.

— Принесіть березки!—казала генеральша поважно, тихо, мов звеліла хустку або води подати,—тільки очима засвітила хижо...

Лакејі побігли назад. Дівчата нижче попригинались до п'яльців. У тіј тихіј говірці јім. почувалась грізна бурья. Усе притихло, притајілосья... Так затихаје чорна хмара перед тим, як маје грім загуркати. У хаті зробилось душно, важко, мов стелья в низ опустилась і нагнічувала дівчатам голови. Ні одна з них не ворухиласья... Јім страшно було подумати: шчо, — не дај боже, як стрінутьсья јіх, мутні від страху та жалю, очі з јјі очима?! Вони бојались гльанути і на Ульану... шчо б не скрикнути!

А Ульана стојала по один бік хати, коло одних дверей... Лицья на ніј не знать! По другиј бік хати, коло других дверей—Стьонка... Він јакось смутно дививсья в низ, на поміст,—мов забув: де він, шчо він,—забув і про генеральшу, і про Ульану: думав шчось друге... своје... А посеред хати, між двома випуватими, стојала генеральша. Випрьамилась—висока, суха, мура, аж зе-

лена; а очі—як у її любимчиків—жовті-жовті... Вона ними грізно поводила то на Стеньку, то на Ульяну.

Вернулись лакеї, з пучками в руках...

— А нуте, провчить јіјі... шчо б знала, як бариньу обдурьу...

— Пані́ко! голу́бонько!!— Не да́ла до́говорити У́ля-
на—і ки́ну́лась в но́ги.

— Прочь!

— Не буду!... Я не бачилась з Стьопкою... Ой, не бу-ду!... Я не була в кухні... Ра-ту-у-ј-те!... Я бігала до двадни... Ой, ра-ту-у-у-јте!!!... Ра-ту-у-у-ј... хто в бога вірує!!!

Дівчата шче нижче, до самого шитва, понагинали
ГОЛОВИ.

На п'яльці заканали сльози...

Стійонка—за двері...

На силу підвели Ульяну...

До Стьонки — як його лиш злизав. Щчо вже було Петрові та Јванові, ничо випустили Стьонку! Пронав Стьонка, як у воду внав... Нема, та ј нема, та ј по сеј день нема!

Перестревожилася генеральша. Де Стьопка? Де він дівся?... Чого він утік? Чому він, дурниї, не схотів обнови́ти старі́ї на нову шкіру?!. А все не через кого, як через неї... через ту дівку Ульяну! Сказано: не дасть Ульяна генеральші віку дожити!

Знемоглась генеральша... У вечері спать злягла, стревожена,—не попрощалась навіть і з котями; у ночі посилали Дмитра кучера в Гетьманське за лікарем; вранці верховий бігав у Китаїрку до „мазенихи!...“ Біда! А на третій день товстопузії Потапович сам підтупцем пер до отця Іухима, шчо б зібрав „собор“—робити маслосвятіє... Пособорували генеральшу в обідню годину, а на ранок і по душі прозвонили...

Доїхала таки її дівка Ульяна!!

Не впіли генеральшу поховати, як приїхав з полку старший панич — тепер уже якийсь там поручник, чи що. Тонкий, цибатий, як журавель, з рижуватим, шорстким, як на ведмеді, волос'ям, з великим лобом, — хоч кошенят биї, з великими, розумними, сірими очима, з товстою, у низ одвислою, губою... Як вилита мати!

Осівеся Василь Семенович на батьківським добрі. Перш усього звелів роспудити котяче царство. Годі йому роскошувати! Старих котів з кішками роздавали пісчанам, мов гостинці од нового пана; а кошенятами, яких льуде не брали, велено в ставку рибу погодувати. Сказано — зроблено. — Потім того одпустили за двір Петра лакея: паничеві буде одного Івана. — Дівчат Василь Семенович не роспускав чомусь. Це рідко було сам у дівочу заїде, жартує з дівчатками. Тим тільки було ї душу одводить, що ходить з рушницею, та — коли там — з дівчатами побалакає. Найбільше йому подобалась Ульяна. Весела, співуча, вона не давала журитись молодому паничеві.

— Десь у тебе, Улінько, соловеї в голосі гніздо звив! — хвалить Василь Семенович її голос.

— А може — синиця, жартує Ульяна.

— Ти сама — синиця! — одказує панич — і злегенька здавить її за носа пальцями.

Ульяна зардіється, як макова квітка.

Роскін дівчатам за молодим паном. То було — страшно лишнього слова сказати, боїались лишній ступень ступити од урочної роботи. А тепер — робота лежить, а дівчата своїє справляють... Реготи, співи — аж будинок розлягається! Ульяна всім верховодить. Паничеві за носа оддбачила: стала його за носа водити... Що Ульяна схоче, — панич не встоїть!

Отак щось тяглося з півроку. Коли це — одного вечера, велить панич Іванові складати, що нужніще, в чемодани — завтра кудись далеко їхати.

Вранці рано, чуть світова зоря заїмалася, піднялася у палацу біганина. То збирали в чемодани збіжжя Василя Семеновича. Поки встало сонце, усе вже було готове.

Прокинувся і Василь Семенович. Напився чаю; покликав до себе дівку Ульяну; сказав їй, шчо—може—він більше не вернеться; обіщав за її щирі послуги ніколи не забути; дозволив їй покинути палац, жити, де сама знає; дав на нове хазяїство 50 карбованців грошей; подарував усе їй, яке мала, убрання; поцілував навіть на прощання в лоб, як цілують мертвого друга... та і був такий!

Виїшла Ульяна од панича, з червоними, заплаканими, очима. Того ж самого дня, забрала вона, які подарував панич, манатки; попрощалася з подругами, котрі їй з плачем провожали аж до її двадни, де вона і оселилася. Через місяць—гуляли весілля. Ульяна їшла заміж за Петра Вареника—того самого колись лакея, шчо нашив їй нову шкуру. А через три місяці—послав бог Петрові сина Явана!

Поки все це діялось, Пісками правив Потапович. Шче ніколи пісчане не зазнали такого лиха, як тоді, коли ними правила тілиста рука товстонозого Потаповича. Не одному вона виправила щелепи; не в одного вилушчила зуби; не одній молодиці поїдсинювала очі... Важкий був на руку Потапович, та дужий!

Через рік вернувся Василь Семенович з молодою жінкою. Незабаром і брат його, Степан, приїхав—теж охвицер, і теж з молодою жінкою. Взяли вони, та і поділили між собою „пісчанський ключ“. Одному—по сеї бік Чортонлоху; другому—по той бік. Вовча Долина, Баїраки, Побиванка—досталися меншому; а Піски, Гаїдамаківка, та Красногорський хутір—старшому.

Пісчанам спершу наче б то і поводи попустили. Пан навіть, на новім хазяїстві, подарував на сімю по дню

поля. За те, трохи згодом прикрутив їх так, шчо ніколи було ї того поля пахати.

Потапович став уже не вгодний. Він викупивсь на волю ї завів над Ромоданом трахтирь. А молода баринья, замість старого, виписала з свого села нового приказчика — Карпа Дровиченка. Карпо — свій чоловік; а пісчане шче ї доси не можуть без прокльонів згадати Карпа.

— Уже Потапович був! кажуть пісчане: — зуби тобі повибиває, очі попідсиньує, шчелеси зверне... а все таки великої шкоди не зробить! А цої — иржа, а не чоловік! Уже як у кого встряне, як уїється: точить-точить, поки таки на-скрізь не проточить!

Так його пісчане ї прозвали Иржоу. І справді—Иржа наточив і собі не трохи, ї панові... Він підбив Василья Семеновича на шостиї день, і поле назад одібрав.

— Розпились... зовсім розледачили! З панщини все таки не піде в шинок...

Пісчане справді розпились, розледачили. Забули навіть в мандри бігати. Як було хто втече, то це таке диво— на півроку розмови! Невольа, як тої чад, задурманила льудім голови. Уже вони ї не сумували — наче так тому ї треба! Стали тільки по шинках киснути... Коли не на панщині, то в корчмі. Иржа не одного вже кунав і в березині від запоју... не помагає!

Зубожало село... Обшарпане, обтіпане... Тільки козачі хатки ї біліють.

Стали прокидатись де-где ї злодіячки — новина в Пісках! Перше колись ніколи ні в кого ї двері не запірались; а тепер — і на засові страшно. Доставалось иноді ї панським коморам...

Бачить Василь Семенович, шчо в Пісках не переливки, — шчо коли небудь вберуться прокляті п'яньуги, та ї з душеју не випустять, — та сказав будувати новий палац на Красногорськім хуторі, та ї перебравсьа туди жити. Стали тоді величати хутір — Красногоркоју.

Хто з гетьманців не знає Красногорки?? Хто не знає „Мекки,“ куди збиралось з цілого повіту паньство, як на Магометову могилу бусурмане з цілого світу?... Не в одному Гетманському знають Мекку, знають її і по за Гетманським... Та як же її не знати, коли там живе такий чоловік, як Василь Семенович — голова в роді панів Польських?!

А рід же то розкоренився — великий та дужий! На новім хазяйстві в Василя Семеновича сімєйка, як куркуль, покотилася. Що року, та і дитинка. Шкода тільки — всього один одним синок за десять років, а то все дочки — аж шість дочок.

Та вже ж і синок у Василя Семеновича, — сказано: як би такий розум, — батько, як дві каніли води. Такий з лица, такий з стану, така врода, така і натура. Батько, як був ще хлопцем, любив лапати за оселедчик чумазого. Синока, як зіп'явся на ноги, любив і собі лапати... А так як пісчане вже оселедців не носили, — то і за мн'яке тіло можна полапати...

Василь Семенович чоловік твердий на слово. Сказав Ульані — не забуду — і не забудь! Як підріс її Івась, Василь Семенович звелів узяти його до панича у горниці. Так же і ледашчо Ульанин син, а Чинчин батько... Ні роботи з його, ні послуги ніякої — одна шкода! Пастерпівся від його синок Василя Семеновича... поки запекла душа не потягла в мандри... Так молоденький панич і не доланався: чи тверде, чи мн'яке в неї тіло. Правда, не забаром кудись і самого панича одиравили вчитись.

Не такі дочки в Василя Семеновича... якісь циганки подавалися! З чорними очима, з довгими, як кендьухи, носами, з циганським, кучер'явим волоссям, а чорні ж то, чорні, як у сажу вимазані! Нестеменно-плашчуваті циганки... За те в Степана Семеновича дочки — кожну хоть у р'ямця вирав! А про те — і плашчуватим, і в р'ямцях треба женихів... аж цілій десьяток женихів!

Бажали б пани Польські по видавати своїх дочок за

багатирів і з роду знатного... Так де ж ти набереш стільки багатих та знатних женихів? А в Гетьманському — як на те: всього тільки три значних роди на цілій повіт. Один рід — Гетьманський, ніколи не жив у себе дома: в столиці родився, хрестився, виріс, там і жив. Другий рід — багатий рід козачки Шведихи — Шведових баби, що зуміла провести онуків з простого козачого роду села Свинок аж у самий дворець. А третій рід — Польських.

Два коти в однім мішку не помиряться. Не помирилися і Шведова з Польськими. Василь Семенович хвастає було, що його батько в дворці був, як свій чоловік; а Петро Степанович Шведов сам камергер, сам покоштував того дива; то, бувало, хоч нічого і не скаже на ті хвастощі, — так же гльане скоса так, мов скаже, „А ти що, голубчику?!...“ Василь Семенович потупити тільки очі... Отак ні за що, зза панської пихи, і ворогувати стали. А воно б і гаразд: у Петра Степановича — сини, у Василя Семеновича — дочки... Та ба-Така ворожнеча піднялася... крий, господи!

Літа їдуть... Дочки ростуть... хоч на базар виводь! Хоч би тобі хто на сміх здумав у себе в хаті завести плащувату циганку! А то ж — нікогисінько! Степана Семеновича дочки — дарма, що молодчі — вже йому і онуків подарували; а циганки — сидять у батька, як під шатром... Нічого робити: давай Василь Семенович закликати до себе не багатих і не великородних панців, аби тільки з дворянського кодія; — давай на них накидати своїх плащуватих... Прибилися зятьями Совинські, Кривинські, Березьки, Митілі... Скрізь, по цілому повіту, позаводилися хутори плащуватих циган. Дішло до того, що і у Гетьманському і кругом Гетьманського, пани — родичі, та і родичі. Розкоренився і рід Саєнків, — жіноче коділо панів Польських, — усе таки своя кров.

Усе то були животи, котрі притьмом бажали їсти і

пити, — аж роти пороззівляли. То була здавна, ще за Гетьманщини, голодна, ненажерлива сарана, котра налетіла з Польщі на вільні степи роскошної України... Жерти, трошчити — одна в неї здавна думка... Звикши підбирати крихти з панського столу, вилизувати тарілки після смажених панських страв, — вона передала їй потімкам нахлібницькі звичаї, їй страшенну жагу до всього смажного, солодкого... Своїми руками вона нічого не заробляла, — бо шляхетські руки здались на щось інше — до гострої шаблі, до легкої послуги чи королю, чи магнату... Потомки „голопузих“ усямкнули з материним молоком про це думку... Було їх у війську сила, — найбільше там вони їй починали свою службу. А вертаючись до-дому, — бо військова служба раз — не легка, а в друге — їй не безпешна, — осідалися на батьківських ґрунтах — і роззівляли роти... Хотілося їсти, їй пити, їй хороше походити... З чого ж його? Де його взяти, щоб своїм панським ручкам не покаляти?

От, вони їй поробилися зятками заможних панів... Прямо сказати: попродались, сподіваючись за те нагороди.

Пани не винускали своїх дочок з дому голих і босих. Та їй тільки ж то, щоб манатки давали, та по півсотні дукатів на завід. Що ти з такою жменькою лядеї зробиш? Не приїматися ж справді зяткам панів Польських самим за плуга: — дворянинові соромно було свої руки коло землі трудити; не копатися ж у ґрядках і дочкам великих панів, котрі за молоду їх кохали в багатстві, у роскошах... Що ж його казати?

З половини двадцятих по шестидесяті роки був у нас золотий вік панського панування. Пани не тільки панували над хуторами та селами, над родовими і неродовими маєтностями, — не тільки переорювали широкі їй довгі лани селянами та хуторянами, инді їх минаючи на довгоногих хортів: панський дух вітав скрізь і всюди: і в горі, і в повіті, і в губернії.

Усім і усебуди заправляли пани. З панів вибирали комисарів; потім того, з них перероблювали капітан-справників, а далі—просто справників; панський виборний був судья і підсудки...

А голову цілого повіту бував те ж таки виборний дворянами маршал, пізніше—предводитель дворянства... Сказано: як же, цілій повітовій уряд, окрім казначея (скарбника), окружного, почмејстера, стряпчого („царевого ока!“), та станових, — був панський виборний... Лахва була!!

Тоді саме настало царюваньня і панів Польських у Гетьманському. Худоба ростеклась на всі боки, по всьому повіту. Дочки не принесуть, а і шчо је, то рознесуть. Увірвали трохи добра і у Василя Семеновича, —та ні сами не забагатіли, — тільки його ззубожили. Шчо ж його вбогим робити? Треба на шчось жити... Треба роздобувати і добра! на поживу, і чести—для піддержки славного роду... Нігде дітись: треба в службу јти... Треба,—то і треба...

І пішли!

Заверховодили пани Польські в Гетьманському, як у себе на царстві. Василь Семенович—царьок; його родичі—царські слуги; а цілій повіт, з панами і мужиками, — піддані. Василь Семенович у себе і пријоми царські уставив. Хто б з панів не пријіхав в повіт, кого б з чиновників не прислано, — не јідь на своје добро, не пријмајсьа за своје діло, не поклонившись Красногорському владиці...

І всьак јїздив, кланьавсьа... А шчо вже і казати—в установлені дні... Јїздили на різдво; јїздили поздоровляти „з новим роком, з новим шчастьям, і з Васильльям,“ у четвер на масниці там оладки јіли; на другій день великоднья—паску... Кожен знав, шчо в ці дні нігде

більше не можна бути, як у Красногорці. Що б там не було,—а бути треба! Жінка в постіль злягла, дитинка ледве дише,—не можна: треба їхати! На різдво іноді таке мете, шчо ј світа божого не видно, на масниці, або на великодних святах така кальюка, шчо ні пројти, ні пројхати, іноді дошч, як з відра лије... У Василя Семеновича *день*,—треба бути!!

Ціліј повітовіј уряд півсеа в Мекку. Кожен підслужувавсеа, піддобрувавсеа, запобігав ласки, доброго слова, хоч погляду привітного... Кого було Василь Семенович „подарује“ ласкою,—тој не мов виросте... Другі дивлятьсеа, завидујуть; виріс чоловік од одного слова! А на кого Василь Семенович гнів положить,—прямо, хоч в ополонку... І ті, шчо були приятельми, одвертајутьсеа...

За теж і правив паньуга Гетьманським, як својеју батьківщиноју. Шчо було скаже, — так тому ј бути. Як згадаје,—так і станетьсеа. Јому тільки одному годили ј служили, — та шче хіба орандарьу јого, Лејбі Овравовичу — зятеві старого Лејбі, генеральського приказчика.

Та як же јого ј не служити? Својі слуги, својі ј прислужники! Нехај би хто сказав слово на-сторч, — тільки б і місце бачив! Пішло в Гетьманському так, шчо ніхто місця не знаходив в уряді, без волі Василя Семеновича...

Сам — предводитель; родичі — урядники: справник, судья, підєудки—все те зяті, родичі зятів, племенники... Як квочка курчат збирає під крила, так Василь Семенович прибрав до своїх лап ціліј повіт...

І все кругом мовчало, терпіло, слухало ј робило на коренастиј рід панів Польських, та все нижче, нижче нагидало голову перед јого владикою.

.

XI.

Махамед.

Після смерті Мирона і Марини, лиха доля, зачепивши краєм слізки змоченого крила життя Іванове та Мотрине, маїнула на інші хати з більшими недо-стачами, злиднями—на крепацькі хати порізаних лю-дей... Козачі кубла обгорнуло тихе хліборобське щастя. Настали роки кохання в полі та в худобі, складан-ня всякого прибутку, тяжкої господарської праці дома і на полі,— та втіха дітками,— кого благословив господь...

Іван,— шче дитиною направлений по хліборобській дорозі,— так їй і держався. Орав поле, сїяв, косив, жав, молотив, складав зерно—те на посів, те на пожа-ву, те на продаж, або в горлаті ями—на голодні годи. Мотря,—жінка хорошого господарського роду,— теж допомагала Іванові в його праці.

З весни Іван що-дня в полі — то оре, то засїває ярину. З-ранку поїде, пізно в вечері вертається. Так до самої паски. Одев'яткують великдень,—косови-ця. Тут уже і Мотрі робота,—громадиння. Далі на-стають жнива. Ціле літо, як муха в окропі, викру-тяться обоє, рано встаючи, пізно лягаючи. Після жнив, Іванові—возовиця; далі—оранка на зімну; шче далі—сїба; а там уже в осінь — молотіння заробле-ного хліба. Мотрі на осінь ніби легшає трохи: хатня робота—спочивок, а на дворі — прихватком тіпає пло-скін, або матірку; скрипить терлиця під повіткою... А там уже і зима—замети наворачтає... Приходить вона в село страшну хуртовину, приводить за собою сво-їх діток,—хизи і охизи, та тріскучі морози... Люди аж

перелькалися. Давај матки плести; ну, запинати вікна і двері, шчо б не перся мороз у хату... Одначе і зімоју — не сидня, згорнувши руки. Жінкам—своје діло, чоловікам—теж своје. У хаті—Мотрѣа обід або вечерѣу варить, дітеј пантрује і годује; а в вечері, при каганьці, прѣаде кужіль, або шчо голкоју шије; на дворі — ходить коло корови: напуваје її ситним пїлом, з висівками або мнѣакиною; рано і вечер — доїть. Іван — коло худоби порається: скотові і вівцѣам підкладає в јасла просѣаної або гречаної соломи, двічі на день до водопоју гонить, сам вичинчає двічі на тиждень загороду... Нема роботи біля товару,—лантује під повіткују шчо потрібніше до веснѣаної справи. А в вечері —плете рукавиці, бавитьсѣа з дітками,—шуткује, учить молитись, спати їїх ложить, або сам лежить на печі в низ черевом—паритьсѣа.

А в неділю, або в свѣато, Іван з Мотрѣју підуть до церкви; иноді, јак не дуже холодно, позабирають і хлопців з собою. Пришовши з церкви, обідають лѣшше, ніж у будень; після обіду — спочивок. Спочивши трохи, коли годинка, підуть вони куди-небудь до сусід у го-стину, або ж у себе гостей пријмають. А в вечері — треба Јванові коло худібки поратись,—треба її напувати, на ніч нані підкладати; Мотрі—вечерѣу варити, діток спати ложити...

Так—і зіма мине; на весну красне сонце заграє... І знову в поле, та в поле... знову торішнѣа работа... знову торішні клопоти... Та так не один, не два роки: так ціле житѣтѣа, ціліј вік... Робини, шчо-б було їсти; јиси, шчо б здужав робити. Отака-то весела хлїборобсѣа доля!...

Оже хто до неї привичаївсѣа, тому вона здається веселоју і красноју... Нані хутори, села, а часом і повітові городи, обложившись родѣучими полями та ланами, другої долі не знають... А про те—живуть цілі довгі-предовгі віки, копаютьсѣа в ситніј землі,—мов по-

приростали до неї... Яка земля, такі і люди. Вона сита,—і вони ситі; вона голодна,—і вони роти пороззівляли... Селянин без поля—старець без рук і без ніг. Поле його годує; поле його втішає; на полі він виростає; на полі часом і вмирає... Поле—мов воздух: нічим би духати, як би зостався без його!

Важка хліборобська праця; а ще важче тому, хто її не знає, або не вподобає. Тим до неї ще змалечку привчають селяне дітей, щоб вона здавалась їм нудною, ні тяжкою. Діти на селі—поміч. Аби зіп'ялось на ноги,—зараз у поле: хай змалку привикає до свого побиту!

У такому побуті бажали Іван з Мотрею своїх дітей зростити—вигодувати. Піднімалися трохи хлопці,—треба їх до діла при звичати.—От, і почалося завждження, на перший раз для дитини любе, при звичаювання. Перше-на-перше—скотинку пасти, товару доглядати... Тут не треба ні сили, ні умілости: дивись тільки за худобою, пильнуй свого легкого діла! Далі—поганьати... Геї, та цоб, та цабе! — от і вся невеличка наука погонича...

Хлопці до всього того кидалися з гарячим запалом, а найширше брався Максим. Він цілу ніч не буде спати, аби йому на раніш устати, братів побудити в поле. За те ж йому найскоріше і надолужило. Двічі, тричі зробив щось,—уже йому і не хочеться, — уже йому новинку подавай. Та ні заставити, ні застрахати! Таку неспокійну натуру викохав старий дід, на-лихо Іванові, і загартував її своїми страшними переказами про немируче завзяття, та своїми сердитими закидами про те, як тепер на світі сталося... Січові оповістки про запорозьку вдачу, про запорозьку волю, западали в гаряче серце онукове... Як у гніздечку, так у Максимовім сердечку, виплодилась воля, про яку дід переказував; поривала хлопця до сваволі, до невпокою, — кидала од одного до другого, — пекла ненависть до

всього, нічо гнітило або перечило, не давало робити, як нам хечеться, як нам здумається... Живі карти-ни з позадавнього-давня виступали в хлопчачій голові: —Максимові хотілось самому битись, рубатись, розгар-діяшити... З ким же його?... де його?!. Пішла ходором думка за думкою...

Ось зза села піднялася страшенна кушпела. Вихор підхопив її високо-високо — і мчав прямио на село... Максим побачив—і згадав дідову оповістку про боїшче з татарвою... То не кушпела кушпотить, то татарва мчитьсь на наших!... Крик, зик, галас несеться разом з кушпелою... „Стійте, братця! кричить отаман на на-ших. Ви, середні, ні з місця, а ви, бокові — у обїзд на Сокильні Байраки... Зальжете там, — мов не живі, а-ні чичирк... —аж поки голосна гаківниця не промо-вить: пора!...“ Хлопці помчались, тільки хвостами коні машуть... А крик та галас все ближча, та ближча. Ось уже і татарський баша, на сам перед їде, з голою шаблею наближається... Наші схибулись,—далі.. Та-тарьуш на вздогін... Крик, галас, шарманина... Ось бли-снула блискавиця, гукнула гаківниця, — полетів та-тарський баша з коня сторчача бритою макотирею... „Бийте!... рубайте!“ іде лемент з краю до краю... Аж-ось, і з боку курява, мов чорна хмара, піднялася: то наші з-під Байраків поспішають на виручку... Ле-тьять—аж земля стогне. У Максима аж дух захопи-ло: заграла гаряча кров, розбужена такими думками, —Максим помчався і собі за лавою славних лицарів... Аж кура встає шляхом, аж ідуть виласки од бою босих ніг по твердій землі... От і маїдан. Максим, як кінь, басує: то мов схаранудившись, у бік шарахне; то, як молоде теля, піде скоком та вибриком... Ляс-кає батогом, свистить, гукає... Молодїй крик, розля-гається на вкруги — і деренчить по вікнах гене-ральського будинку...

Бачить Максим — у воротіх заманьчила страшенна

постать заводського бугаја. Не мов яке страховище, з зложеною в зморшки шиїю, уставленою в землю головою з рогами, з налитими кров'ю очима, — висунуло воно з генеральського двору — і пішло повагом, хижо ревучи та завиваючи... Під ногами страховища двигтіла земля: дикі заводи реву розлягались по околиці... Максимів голос здавався цвірінканьям горобчика проти страшного бугаєвого реву... Оже Максим не злякався. Забув і про боїшче з татарвою, кинувся на незбиту дорогу, набрав грудьдья повну пазуху — і помчався насупроти бугаја, ревучи і передражнюючи страшну звірину... Бугај став, підвів голову, ніби думав розглядіти, шчо воно, — та знову круто повернув шию, і нагнув голову до самої землі, — хотів копирснути рогом, шчо б страху завдати, — та від жиру не нагнувся. Тільки зо-зла гребнув страшенно ногою — і геть далеко відкинув землю від себе. Максим пошпурив грудку. Метка рука як-раз піймала серед крутого лоба; грудка розбилась — і пил засипав бугаєві очі. З нечевја страховище жахнулося... Залупало червоними очима... підвело голову, глянуло на свого ворога — та аж потемніло... Круто схиливши в низ голову, воно пішло на сунпроти Максима. Максим не злякався і тут; грудьдья залітало, як ті кулі — одно перед другим... Воно несло бугаєві гостинці то в лоб, то в ніс, то в боки... Страховище — нічого того не чуло: воно навіть не чуло землі під собою... Завиваючи, воно јшло прјамо на Максима — де-далі скорше, та скорше...

— Еј, еј! — желіпнуло щось з генеральського двору: — тікај, хлопче, біда буде!

Як опеченій, крутнувся Максим — і вітром помчався вповови мајдану. Бугај — за ним. Страшно було дивитися, як таке страховище, наставивши роги, несло з усього свого страшного прожогу, за невеличким хлопчиком, шчо, як горошинка, котився поперед його... От-от бугај настигне; от-от простроме рогом наскрізь

Максимову синову... Аж ось і тин від генеральського двору... нікуди бігти... пронав Максим!... Ні, не пронав! Він, як собака, плигнув на тин, а з тину — в бур'ян... Скочив і бугаї на тин, — та на кілку ї застрьав... Линула кров з пробитого боку... Страховище заколихалось, ревнуло не своїм голосом, рвонулось з усієї мочі... Тин упав, — упав разом з тином і бугаї до долу, — і так болізно зарів, шчо аж слухати страшно... Кілок проїшов подовиш всього живота, вимотав геть кишки з середини... Піднявсьа крик людський, збіглась дворня... Шатанина-мотанина!...

— Що ж оце ти наробив?! — питає Максима один з двораків, показуючи на бугаїа, шчо ледве-ледве дихав-сон...

Максим сміјавсьа.

— Чого ти зуби скалиш, сучиї сину? ходім, ја тебе до панії поведу.

Јак з цєну зірвавсьа Максим, — так помчавсьа до дому. Досталосьа б Іванові од генеральші за того бугаїа, јак би було крепаки не покрили Максима. А то сказали, шчо бугаї погнавсьа за собакоју, та ї пробивсьа. Тільки всього — Максима вибив батько. Та шчо та біјка? Переплакав Максим, — та ї знову за своје...

Душа јого прохала волі; молоді сили — простору. Сумно було Максимові серед широкого, пустого степу, серед поораної ріллі, тісно в тихій батьківській хаті, тьајко між мовчазноју скотиноју, котру јому, јак старшому, першому довелось пасти... І хлопець видумував шкодливі игри: то тельат льякав, то привязував їм до хвоста дрючки — ї заливавсьа заливним ретотом, јак тельата дровичисьа. Часто ї густо батько јого манікив за це; оже нічим не зміг переломити шкодливого, веселого норову Максимового. Оце, було, вибіє јого батько; а через годину — вже Максим на улиці з хлопцями навкулачки бієтьсьа, або братів за чуби таскаје, або запряже їх у кгринджолбата, — јак зімоју, сьаде сам

за пана — і батогом поганяє... поки не вишварне так, шчо реви на всьу улицю...

Палкиї, як порох, сміливиї, як голодніи вовк, — він усіх побивав, над усім верховодив... А насміятися над ким, украсти, одняти що, — йому даї! Генеральша ніколи не їла овощей з свого молодого садка; він усе пообносить, усе викраде, не дивлячись, ні на собак, ні на сторожів. Раз його застукали на яблуні. Шчо ж — він зльакався? Сторожі до його, а він як почав на них штурлювати яблуками, — так ті назад... Тоді він скочив на землю; як вітер, помчався садком; як собака, перескакував через тини — і скрився в чисте поле...

Як же дійшов до літ, та вбрався в силу, — біда з ним, та і годі: Високого зросту, станкиї, бравий, широкочечий, як з заліза збитий, а до того ще і меткий, як зайець, співун-реготун... Хорошиї з лица — повновидий, рум'янець на всьу шчок, з чорними, веселими очима, з чорним лискучим усом, — він був перший красень на селі... Веа молодіж лубила Максима за його вдачу, за веселіи, безбожасниї норів, — усі йому корилися... Хто напереді ставник несе, як ідуть весноју святити парубоцьку криницю? Максим несе. — Хто на Гудзевій улиці отаманує, улицеју водить? — Не кому, як не Максимові... Кому насміятися над ким? — У Максима јазик, як гостра бритва... Хто заніс Луценкови ворота і почепив на самім версі столітнього дуба? Хто в Тхорихи-вдови вимазав дбогтем ворота?... Не хто, — як не Максим... Чиїх рук не втекла Хоменкова дочка Хвеська?... Не втекла Максимових рук! — Хто пустив погану славу на багатирку Шрамченкову дочку? У кого ж јазик довшиї, як не в Максима! Сам устр'яне, зведе дівчину, — сам потім перший і насміхається... Не одна јіх і не дві нарєбило стида-сорому батькові і матері: не одну матір, не одного батька, на донинім весілії, в хомутах через село водили... Не одна і не дві матірки плакало на Махамеда, як його прозвали старі

баби. Не один парубок або і чоловік, покоштувавши, на кулачках, Махомедового „безміна“, — похиріє-похиріє, та через півроку і на той світ переступить... А горілку пити, гуляти — Махамед усім п'яньугам привід дає! Позаливають очі, — та шкоду, капости льудім роблять...

Стали льуде жалітисся батькові, нічо Махамед синів їх розпојує; стали радити, шчо б здержував сина. Та шчо батько вдіє з таким велетнем? Ні батькова грізба, ні материнна умова — нічого не подіють з таким гульвісоју, шибеником...

— Дај, одружу! дума Јван, і радитьсся з Мотреју. Знајшли і молоду; умовили јакось Максима — пішов з старостами. Так шчо ж? На заручинах Максим так пализавсся, нічо трохи-трохи не побив свого нареченого тества.

— Господь з вами, з вашим молодим таким! — каже тоді батько старостам. — Хоч-би мені приїшлося голодноју смертю помірати, та сказано: јак віддаєш Мелашку за Максима, то живиј будеш, — то і тоді б не згодивсся!

Вернулись льуде з гарбузом; розказали батькові-матері.

— Побила мене лиха година та нещаслива з такоју дитиноју! кричить батько.

— Ти нас, сину, на старість у славу ввів... нашого недовгого віку не жалуєш, — плаче мати.

А Максим, — јак ногу вломив: з хати та на вулицю, а там — у шинок до жида... Так розледачів, розібравсся розпивсся, нічо сказано: ні до чого! Знај у шинку клене... Аж запух, јак тој бугај, шчо-дня очі заливають... Зовсім пустивсся берега: нічо дома не зарве, — зараз у шинок! Цје, гуляє; з жида насміхається, з кренаками панібратається, жалкими докорами їх коле, шчо роблять на панів, навчає не слухатисся їх приказів, — мандрувати. На капости чоловік здавсся, та і годі!

Сама генеральша знала Махамеда. І так його зненавиділа, що як приходилось проїздити або проходити поуз його, то вона завжди одверталася і сльовувала. Як же почула, що він кренаків бунтує, то жалілася комисарові. Коли б був Максим на той час не постерігся,—не змандрував кудись з Пісок,—шчось на тиждень, чи і більше, — то мабуть би не минути йому і тьурьми, а може і самої Сібірі... Та що йому Сібір? —Нічого!

Мучився отак з ним батько, мучився, та — заплакавши — і каже Мотрі: Ні, вже — нічого з харцизою не вдію! Ні тихе слово, ні прозьба, ні лајка, — ні що не допомагає... Не має сили мені з ним битись... Хај же їде в москалі! Пехај його в службі пономуштрують, — може, витруть ту јушку, що набрався дома!... Хај його другі вчать: ја з ним нічого не врају!...

Мотря в сльози. Жалко матері своєї і дитини. Уже який там він не лихий, який не недобрій,—а все ж таки своя кров... Мотря плакала гіркими; а прохати Івана не посміла: вона догадалася, що то останнє слово батькового горьа. Тут уже ніяке прохання не допоможе!

А Максим як почув, то ні скривився, ні поморщився. Так таки зразу згодився—та і пішов до пријому, виспівуючи та вигукујучи.

Тоді саме в столиці велике діло скојилось. Стариј царь умер, а зосталося два брати. Старшому ж не можна чомусь було царством правити, — осівся на предківськїм столі меншіј. Оже це не обійшлося мирно. Тоді саме царська гвардіја з масонами забунтовала... Багато тоді льягло правих і винуватих, поки той бунт замирили... Як затихло, — то новиј царь, роспудивши стару гвардіју, звелів нову набирати. Та що б був — один у один: високиј, станкиј, показниј... Максим як раз підійшов під міру. Як випускали його з пријому, то не кричали і „лоб!“ А якийсь усатий охвицер за-

кричав: „У гвардію його! у гвардію!“ — Максим, як почув,—аж засміявся... та прожогом у двері. Тут він трохи не вдарився лобом об якогось бідолашного некрутика. Не довго думавши, він його стусонув коліном під бік, — закричав: „Сторонись, крупа! гвардієнець їдьоть!... Тої поточився, трохи не вивав...“

Не всів Максим одягтись, як його погнало три якіхсь москалі в некруцьку схованку, і заперли на замок. Хатка невеличка, вікна з залізними ґибиами, як у тюрмі, а льудей—повно... Тої сидить,—плаче; тої хоч не плаче,—журитьсьа; там кунка регочетьсьа з якоїсь вигадки...

— Приїмть, братьця, і мене! каже Максим до тих, шчо регочуть.

— Іди... додаси і свого слова.

— За шчо це нас, братьця, позанирали в цю тісну хурдигу? питає Максим, огльадаючи чорні, як сажка, стіни некруцької.

— А шчо б не втік! —одказав хтось.

— Та кий його біс думав тікати... І довго вони так держатимуть?

— Та хто його зна... Кажуть би то, шчо три дні...

— Погано! хоч би съуди горілки,—то воно б якось весіліше.

— А сірівцьу з дохлими пацьуками не хоч?

— Інї сам, коли подобається!

Далі Максим уже орудував бесідою: точив бальаси та бальандраси; розказував про свої сільські походи; змішив усіх і реготався сам...

Товариський чоловік, — нічого казати! У ночі тільки сумно чогось йому зробилося, як став викрикувати часової: „Слушай!“

Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатись з родиною, шчо поназїзжалає до при-

йому, як на ярмарок... Плач, голосіння,—мов мертвих виражають до гробу. Там стара мати заливається гіркими сльозами, обнімаючи бриту голову синову; тут молода молодичка, з дитинкою на руках, голосить на весь майдан, однією рукою схопивши за шию молодого чоловіка; а ось сестра з братом розмовляє, сльозами доливаючи горе... От, і старі діди похилили голови; от брати розмовляють, понурившись... А там знову батьки, матері... Між ними і Мотря, як з хреста знята, а коло неї сини—Василь та Онисько... Ходять вони в трьох од воза до воза, розпитують некрут — чи не бачили де Максима? — Ні, не бачили... Вишли з некруцької разом, а де він дівся—ніхто не знає... А Максим, як тільки випустили з некруцької, зараз потяг з москалями до шинку... Другі прощалися з родом, а він водить за собою јурбу москалів — і побратався вже! та здоровкається з шкльанним богом... Так Мотря і поїхала з синами, не бачившись з Максимом...

Незабаром некрут погнали кудись далеко-далеко... Їзду знову поназјїздилися прощатися, може, вже в останнє з своїми бідолашними синами, чоловіками, братами... То не глибока річка клекоче, прорвавши греблю, то гудуть селяне, прощаючись з некрутами... То не ховають мертвих,—то льуде тужать за живими родичами... І Мотря між ними... Згорбилась, скривилась, заплакана, стоїть вона, опутивши на груди голову, а коло неї Василь з Ониськом—і Максим... Видно, материн жаль уразив і його безжурне серце: стоїть він біля матері, похнюпившись... Аж ось—затуркотів барабан; москалі скомандували в лаву строїтись. Піднялась шатанина... Скрізь затужили, заголосили... Стали прощатися. Максим підступив до матері...

— Прощайте, мамо!... не згадуйте лихом...

— Прощай, сину!... прощай, моја дитино!... Ша... ша-нуї... се-бе...

Мотр'я обхопила його шию обома руками, та так і повисла,—за сльозами світа не бачучи...

— Та годі вам, мамо!... Не журітьсья: ја не пропаду! — Він висвободивсья з закляклях рук старої матері, — давај прощатись з братами.

От, уже построїли нескрут у лави: один за одним, один за одним. Знову затуркотав барабан; старші екомандували...

— Прощајте!...

— Оставајтесь здорові!...

— Хај вам бог помогаје!...

— Шчасливо!...

— Прощајте, мамо!... казав Максим, проходячи поуз матір.

— Постој, сину!...

Мотр'я підскочила, сунула Максимові в руку грошеј...

— Спасибі, мамо!... сказав Максим, і гроші, на ходу, заховав у кишеню. Прощајте... подякујте батькові, шчо в москалі віддав!...

— Ша-нуј...сья... про...щчај... си...

Мотр'я не договорила. Та і Максим нечув: він був уже далеко...

Вернулисья селяне до дому. Вернуласья і Мотр'я з синами — заплакана, убита горем... Іван ходив по хаті хмуриј, як осіннья темна ніч. Він ні на одного сина не глянуv, не обізвавсья. А як вони пішли з хати, теді до Мотрі:

— Ну шчо... пішов?

— Провела..., каже Мотр'я, заливајучись сльозами.

— Шчо ж він?...

— Нічого...

— А оддала?...

— Оддала...

— Шчо ж?...

— Казав: подьакујте батькові, шчо в москалі оддав!...

— Нехај він дякује своєму дурному розумові, — сказав Іван, та і замовк.

Не стало Максима — затихла буча та лайка в Івановій хаті, не чуть ніякої і шкоди в Пісках. Не стало ватажка, — товариство не мов розкотилось по світу. Хоч воно тут же таки і було, — тільки пішло инчим шляхом, зажило другим життям. Одні померали; другі поженились, хазяїнами стали, дітеј годујуть...

Іван в останнє згадував Максима в той день, як Мотря з проводів вернулася. З того часу — сам ніколи і не згадає, і сердиться було, як хто другий нагадає.

— У мене немає третього сина — і не було ніколи! казав він. — Та вже, після того, за цілий день або вечір, ні до кого і слова не обзивався. Думки, — видно, — не одженені від себе!

Одна Мотря шчо-неділі, шчо-свята, ходила до церкви — та подавала як не шага, то копійку — на часточку за здоров'я Максима. Оддавши свою вбогу ленту, надала Мотря перед пречистою на коліна і молила її тихим-гарбачим словом, шчо б вона берегла її дитину од лихого години, шчо б направила його на добрий розум.

Брати трохи посумували за Максимом, а далі і забули. Життя пішло собі тихою ходою, приносячи то одраду, то тугу, та все стираючи спомини про Максима.

А тут пішли в Івановій хаті клопоти за клопотами.

Там Василь одружили і одрізнили; тут Мотря переставилась... Іван, побачивши, шчо і йому, мабуть, не забаром за Мотрею, — одружив Ониська; поділив синів, зоставивши свою хату та дві десятини поля — москалеві, коли одкликнеться... Швидко після того Іван і сам поліг. Онисько оселився в батьківській хаті — доглядати москалевої худоби.

І стала та худоба кісткою в горлі, як в одного брата, так і в другого. Піднялася зза неї спірка та ворож-

неча між братами. Менчиї правив худобою, як хазяїн, забірав усьу користь собі; а старшиї, думаючи, шчо москаля вже на світі не має, — загризавсья з братом.

— Хіба він мені брат? — каже бувало Василь. — Який він брат мені? Захонив у свої лабеті все добро, та і брат! Москаля вже і кісточки досі немає... Чому ж він не поділяє добра?... Ти мені десятину поля даї, та пів-хати... Або — мені твоєї хати не треба: у мене своја хата је... Оддаї мені земљу, — хаї тобі хата!... Або заплати мою половину... А то — все сам... Собака він, а не брат!

Онисько собі не дякує Василеві. Не раз і за чуби бралисья. Як-би льуде не розлили, — то, може б, обидва без голови осталисья на батьківськїм добрі... Стали вони тьажкими ворогами. Кожен кожному робив перешкоди, кожен кожного судив між льудьми. А льуде — позивкали вже до такої братньої ворожнечі, — хіба вже дуже сценлятьсья, — тоді тільки розводили.

Ворогували отак дома, ворогували, — та хтось поражив судитисья. Поїхав Василь до секретарья Чижика, повіз три мішки пшепци і десять рублів грошеї. Заів тьагачинну. Поїхав і Онисько до Чижика, повіз і собі три тішки борошна, та і грошеї не меньше... Даваї судитисья! Тьагались вони, тьагались, вимотували з їх грошенята, вимотували... Дїшло до того, шчо як Василь збіднів, так і Онисько зиничив, — а тільки і того, шчо дозналисья: Максим живий і вже старшим jakimсь над москалями. Тоді брати перестали ворогувати, помирилисья. Василь заспокоївсья своєю худобою, а Онисько жив безпешно в москалевій хаті і володів його землею.

XII.

У москалях.

Погнали некрут з рідного краю аж у московщину. Гнали їх цілою юрбою. І який же невеселіє здався їм тої довгий перегін! Що б хоч трохи скоротати час, вони то казки казали, то різні пригоди з життя пригадували, то про давні бої переказували, сподіваючись незабаром собі стрітись у чистому полі з ворожою силою... Максимові спали на думку дідові приновісти; він поділявся ними з товариством, а в самого аж душа закипала...

— Ой, та ї знатимуть же мене вражі вороги! думав він сам собі, качаючись у ночі на долівці коло своїх товаришів, котрі, виморившись, мертвим сном спали. І виплітали його думки в темній темряві страшну картину січі... Гук, крик, біж; дим застилає все поле — аж очі ріже, огонь, як з некла, то з того, то з другого боку; брязкають шаблі; гуркають гармати: налять гаківниці; брязкають спіси; тупють коні... Татарва мчитьсь, як скажена... „Ага? ворожі татарьуги!“ кричить він у слід їм — і пускається на вздогін своїм баским, бистроногим вороньком... Шабля заблищала — голова татарська покотилася; кінь наставляв копитом — голова луснула, як стиглій кавун... У Максима аж дух у грудях сперло. — Господи! коли б швидче!...

На ранок уставши, знову їх гнали. І знову вони йшли, то пісень співаючи, то задивляючись на невідомі місця, котрі приходилось переходити. Багато вони тих міст уже поминули, а ще більше, — кажуть, — напереді зосталося!

Довго вони їшли все своїм краєм, між своїм льрдом, — вже їм аж обридло.

— Чи далеко шче та Московщина? питали вони один одного...

— Та шче підтопчем ноги, — одказували другі, догадујучись: не близько, мов!

Поминувши своїї степи, з невеличкими хуторами, шчо, як квітнички, весело кидались у вічі, — свої великі села, з кривими вулицями, з білими хаточками, з вишневими садочками, — свої городі, схожі на села, — увіјшли вони в лісній крај. Перед ними ї за ними стојали страшні бори сосни, јалини та осичини. Їшли вони день, їшли другій... ліс, та ї ліс!

— Оце ї Московщина починајеться, сказав хтось.

— Оце?!... Та ї не весела ж јака вона!... все ліси та бори, куди оком не скинь... тільки небо крізь верховину мріје...

Сумну стало Максимові серед лісу; жалъ йому стало своїх степів безкраїх, свого неба високого: тут за лісом було тісно, душно, а небо здавалось низьким, похмурим. І справді воно було низьке ї похмуре: їшлося вже до осени, — темні хмари — аж чорнуваті — снували по небу; перепадали часті дощі.

Проїшли верстов з пјатдесят чи з шістдесят лісом — ні хатинки, ні льудинки!...

— Де ж тут хутори, села, городі? Хіба тут і льудей немаје?... толкујуться сами між собою.

— Та тут либонь один тільки город Москва ї је, та ї тої аж на самому краї Московщини, — одказав хтось.

Усі похмуріли, зажурились: їшли мовчки, повісивши голови. Проїшли шче верстов з десять або ї більше; виїшли на узлісься... З під тесової стріхи јакоїсь чорної будівлі показався димок... Очі напрумились на його.

— Шчо то? Кузні? — пита Максим.

— Село, — одказав йому старшиї москаль, шчо вів їх.

— То це кузні у царині?

— Ньє, то — ізби.

— Шчо то за їзби?

— Хати, по твоєму, хахол!

Максим зареготався...

— Побий вас лиха година, бісові льуде, з вашими хатами! каже він, регочучись, до своїх. — У нас кузні чистішчі, ніж у них хати. А шче вихвальаються сво-
їєју стороною?! Ну, вже сторона!... Це приводь, господи,
бачити ніколи такої другої!

Увійшли в село, або краще — в одну довгелезну вулицю, котра і була ціле село. Аж дивно! Одним од-
на вулиця, парканами одгорожена з одного і з другого
боку; а на вулицю виглядали без вікон хати — чорні,
як коморі, закурєні димом... Де-де забованіли і льуде —
в личаках, у довгонолих балахонах, з бородами.

— То це кацани! скрикнув Максим, почувши їх мову.

— Та кацани ж... Оце і је тобі спражнѣя кацан-
щина! — одказували другі, і собі дивујучись на її
прохвалену красу.

От, розвели їх по квартирах. Максим — аж сильно-
вував... Таркани, прусаки, стоноги снували скрізь по
стінах, та було їх і в страві, і квасі. У хаті — неви-
метено; смітник по коліна; несло од нього чимсь смер-
дључим: під сволоком, де на його стороні заїві горшки
ховајуть, — тут були замість ліжка лави... Світили
в хаті не смальцем або олієју, а jakimись тонкими лу-
чинами... Дим з печі валив прямию на хату, — бо хата
без димарѣя, — давив у горлі, різав очі... Максим не
поліз на „налаті“; страшно йому було прильгати і в
тій багнюці, шчо на долівці. — Він за цілу ніч не при-
льгавав: з хати ходив на двір; з надвору — в хату;
смоктав льульку (бо хазяїн прохав, шчо б не курив

у хаті), та давав кацапів і кацапщину... Тут він у перше побачив, який кацап у себе дома.

— Через те ж вони, бісови ведмеді, і їдуть до нас хліба заробляти, щю їм тут не медьано серед оцих борів та пушч соснових! думав він.

Ранком — знову погнали їх далі.

Чим далі їшли, тим не краще, а гірше. Поминали вони ще таких же сел, може, з десьоток; минули і город один... Церков біліло аж пість, чи сім, а то все чорніло сіро-чорним цвітом... За городом тільки якась хвабрика муріла, бо до цегли не так дим приставав, а, може, була ще недавно вимурована... Засумували наші некрутики! А до того понідбивалися так, щю молили бога, коли б уже швидче доставитися на місце. — ха! воно в десьатеро буде гірше того, щю бачили: — аби спочити. Ішли вже два тижні і два дні...

Аж ось, проїшовши ще днів з п'ять, сказано їм, щю вже не далеко те місце, куди їх гнали. Ліси, щю далі, все рідчали, та рідчали; почалося нивја — не нивја, а так поле з пеньками (видно, не дуже давно і там ліс був); а з далека заманьчило їм щось високе — то там, то там... підїїшли ближче — побачили верховини церков — і з золотими баньами, і з блакитними, а найчастіше — по зеленому польу золоті зірочки... Ще трохи — вітер доносив до них заводи дзвонів, гвалт, крик... Серце в кожного радісно забилося. Ось-ось так спочинуть!

Велике місце з своїми церквами високими, з своїми палацами довгими та широкими, з кам'яними крамницями, розкинулось на невеличкім згірку. Внизу, посеред города, текла річка — широка і глибока; багато по нїї снувало барок, плотів, пароходів; коло річки і на вулицях — гармидер, крик, тіснота, як на ярмарку...

Багатство міське некрутів здивувало. Там — ціла вулиця кам'яних крамниць, де видимо-не-видимо понапишано всякого краму. У крамницях, за прилавками, си-

діли бородаті кацани-купці, і закликали прохожих, разом викрикуючи, які в них товари. От — базари з усякими наїдками, напیتками. „От-би це в Піски перенести!“ не втерпів Максим... А це — величезні хороми з такими вікнами, що всього тебе з ніг до голови видно, як у дзеркалі... Улиці широкі, рівні, каменем убиті...

— Бач, бісови кацани! подумав Максим: які в себе городи позаводили, а села більше на загороди схожі, ніж на людське житво?! Все, що було на селах найкращого, мабуть постыгали съуди...

Привели їх до кам'яниці — довгої-довгої, облупаної, чорної. Построїли в лаву перед кам'яницею. А з неї повиходило панства-панства — і в палатах, і без малетів... Ходило те панство поміж їх рядами, обдивлялося...

— Аї да маладєць какої! — промовив один до Максима.

— Собі такиї вдаєсь! — одрубав Максим.

Усі зареготались. Панок грізно глянув на Максима і пішов далі.

— В казарми! хтось гукнув зпереду.

Повели їх у казарми.

Хати були великі, просторі, тільки темні та чорні; по стінах цвіла пліснявка; потьокі збігали до долу... Посеред хат стоїли довгі столи в три ряди: то пари, дльа спанья... На долівці — сміття по боки. У хаті стоїав, мов чад; смерділо, як з поміїниці.

— Тут, видно, чорти жили, а не льуде! промовив Максим, увішшовши.

Усі сумували, журились, повкладавшись спати на довгих столах. Од натоми ні рук, ні ніг не чули, а спати довго не спали... Усе їм здавалося, що це вони в тюрмі, в неволі... Що, як-би побачили родичі, де вони кочують? Мабуть би одцурались на віки... Були такі, що плакали, згадавши про домівку... Не легко було і Максимові; оже він не плавав, а насміхався над усім... і над кацанами, і над своїми, і над собою...

Je такі льуде, шчо најважчу тугу виливають сміхом жартами. Про них завжди кажуть, шчо вони ніколи горьа не знають; зовуть їх за те—шчасливими. Отаким шчасливим і Максим удавсьа.

Ранком вивели їх з казарми на двір; розставили лавами: вишчії з вишчим, нижчії з нижчим... Знову їх обдивлялисьа, розставляли, переставляли, як було треба, наказујучи, шчо б не забували хто біля кого стоїть. Попорядкувавши, одпустили їх передихнути, бо завтра вже на учення.

Замість передишки, некрути одірохалисьа в старших москалів — город подивитисьа. Ті одпустили. Проблукали наші новобранці цілісенькії день по городу; набродилисьа і надивилисьа до утоми, — так шчо, вернувшись, зараз же полягали спати, та і поснули, як побиті. Пові дива, котрі вони бачили в городі, прөгнали вчешанню думку про домівку.

Тільки шчо стало на світ благословитисьа, затуркотів барабан Підняласьа шатапина. Кожен схоплювався з постелі; на швидку вмивався; натягав одєжинку і виходив на широке дворище — зараз же за казармоју. На „плату“ розставили їх невеличкими кунками, приставили до кожної по старшому, — та і даваї учити: як ходити, стоїати, як руки держати, коли і шчо казати. Неслухняних били; а все таки вчили: учили, шчо б бити; били, шчо б учити... Так день у день, день у день... „І на шчо це воно? кому вона здаласьа оця муштра?... дльа чого?..." думали вони, вертајучись з учення. Здаваласьа вона їм гірше каторжної роботи.

Одже Максимові було все це за игрушку. Скоро він вивчивсьа добре „носки“ витягувати, марширувати, стрибати, по московській викрикувати... Так мов старій москаль! Старі москалі дивувалисьа його дотепности, та вихвальували перед молодчими некрутами.

Трохи згодом, наїзали на його мундирь, муніцію — ранець, каску, притупсју, — дали шенельу і ружжину.

Як убрався Максим, — москаль москалем. Рідна б мати не пізнала! Меткі, поворотні, — на всі боки москаль!

В ранці рано піде на ученьня; промуштрують їх — геть уже сонечко підоб'ється. Ведуть снідати каші з салом; а того сала — і духу нема. Перепочинуть трохи, — знову на збір: обідати. Пообідають. Сонце вже повернуло з полудня. Барабан туркоче, — знову на ученьня. Муштруються вже аж до пізнього вечора... Минають місяці, рік... Одно, та і одно.

— А, би́ тебе сила бога! думає Максим. Хоч-би вже повели куди инде... або ворог вирескався!... А то — муштра, та і муштра! Та хоч-би різна; а то: як сьогодні, так і завтра, і позавтраму... Витягає ногу, кричи: „раз!... два!...“ Скидає ружко на плече; скидає з плеча; приціляється разів сто на день... а хоч-би тобі раз сказали вистрелити!... Я думав: шчд в тих москалях? аж воно — одна тобі муштра... на ученьні і на смотру, і на параді під церквою... Уже так затвердив, — як свої п'ять пальців... Пі, муштрується! Доведеться од нудьги пропасти...

От, і давай Максим свою нудьгу розгонити: став горілку, як воду, дудлити... Москалі підхвалявали його за те, шчо „чисто“ п'є; іноді і у шинок водили, — бо в самого Максима не було і шельага за душею... Ті гроші, шчо мати передала, давно пропив...

Раз побився Максим на-взаклад, шчо ви́нє квартиру і не буде п'яни́. Заклад на п'ять карбованців. Товариші рознімали руки. Дали квартиру горілки. Максим як приложив до губів, — тільки на три ковтки і стала. І хоч-би скривився, поморщився! Тільки, мов, очі заблищали, та повеселішав трохи. Супротивник вин'яв п'ять карбованців, — дає йому.

— На біса мені гроші? крикнув Максим. — Катай, братця, на всі!

Пропили ті п'ять карбованців, попилися п'яні, як земля, — на силу рачки до казарми поприлазили. А тут

— як на те — була в ночі перевірка. Не долічилися щось п'яти чи шчо. Виходять ранком на двір, — аж вони рахують по дворишчу. Забрали їх, позаперали в темну. Сумують вони.

— Не сумуйте, братця! — утішає Максим. Сім бід — один одвіт! Я вас визвольу.

— Як же ти нас визволиш?

— А так: кажіть, шчо ја напоїв.

— Ну, то шчо?

— Ну, то і нічого. Там уже моє діло...

Коли це — кличуть їх до ротного. Ротний так і накинувся на них звіром. Стоять москалі, та одно твердять: „винуваті!“ „винуваті!“ А Максим стоїв-стоїв, слухав-слухав, та і виступив у перед. Його ротний угодобав за його моторність.

— Ја, каже він, усьому виноју, ваше б — родіє! Ја їх напоїв... От, уже скільки тут, а не зібрався подбавувати їм за науку. А це — вибрав нічку, та і то не гаразд. Бійте мене, ваше б — родіє, скільки хочете: ја всьому виноју... Не наказуйте тільки моїх товаришів, учителів!

Це ротному сподобалось. Помнякшав зразу, шче пополаїв, побатькував трохи, та і прогнав: „Нє смєть мнє! другої раз... засєку!“

Вишли од ротного, сміються; дякують Максимові, шчо, коли б не він, дуже б солоно приїшлося...

Після того, Максим став душеју москалів. Моторний, сміливий, він скрізь давав усьому привід; остунався за товаришів, коли ті де на гулянках заводили сварку; говіркий — він завжди вибріхувався перед начальством, як де попадалось товариство... Бувши на всьому казенному, не маючи великої недостачі в одежі, — він не жалував нічого свого. Лучалось шчо небудь роздобути, — все те йшло на гурт, на товариські пропої...

Товаришчі душі в йому не чули. Коли лучалося йому яке лихо,—вони завжди гуртом його виручали. Чи одбіжить бува льюльку в сварці, а грошеї на нову кат-ма,—вони складалися по шагу там, чи по копійці—ї купували; чи порвалося шчо з одежі, при біжці, до останку,—вони йому вислужену ї залежану в якого бережливого брали ї давали... Цовага ї шаноба Максимові!

Привик Максим до такого життья. Ні, думав він: московщина далеко краща, ніж рідна сторона! Шчо там? степ та ї степ, плуги та борони та вітер по степу; а льуде — кожен сам собі... А тут, — чого душа забажала, — все је; а товариші — брати рідні: за ними, як у бога за дверьми: — ї допоможуть, ї виручать... з ними краще, ніж з батьком та матірју!“

Максим, як там кажуть, ї горенько покотив! Одно тільки його мучило, одно здавалося гірше печеної редьки, становилося руба в горлі. Це — життья в казармі воньучі та воньуча їжа. Хліб тої — чорнішій землі, з остьюками, — та шче до того, як згадаје Максим, гльадьучи на його, шчо він у шаплику ногами мішаниї,—то аж занудить... Капуста, — до носа не приводь; каша — з рота верне...

— За все у вас добре, хвалитьса раз Максим кацапам-товаришам, — одно скверно: їсти нічого!

— Підожди! одказујуть, діждемо неділі — будемо прохатись *на пракармленьїе*. Коли б тільки нам хвїд-хвєбелъа задобрити, а то б — усе було гаразд!

— Куди на прокормленїе? пита Максим.

— Да по міру прайтись. Авось атишчітса добрий чьеласк... даст свої заплати солдатскїја дири заплатать!

Максимові стало ніяково. Одначе він на те нічого не одказав.

Діждали неділі. Тільки щочо почало на світ благословитися, — прибігають товариші.

— Брат! а брат! — будять.

— Ну?

— Вставай, надьом к ротному.

— Чого?

— Как чаво? разье забил?

Максим устав. За ним прокинулись де-які другі; почалась товариська розмова.

— Ну, что фельдфебель? пита один.

— Сабака!

— Как?

— Да так... двадцать пять садрал! Зверь, брат, настающій зверь! Гаваріт: калі дадїтьє, братци, чьетвертнују, — скажу ротному; а нє дадїтьє, — нє смєї і рта разінуть...

— Старава, брат, варобја на мьакїньє нє ізловішь! Он, братци, знаєт досканална всю јесту механіку, — вијасньав один з нар, посмоктуючи лъульку і спльовуючи на стельу.

— Да вьедь паймі ти, Мітріч: так вьедь безбожна драть! Ето вьедь с еваво брата, а нє с чужова.

— Наді... Станьєт он разбірать: гдє свој, гдє чужој... Јему — дај!...

— Ну, і нє зверь-лі?... Зверь і јєсть!

Отак розмовляли москалі, поки Максим умився, убрався. Пішли вони в трьох до хвідхвєбєля. Тој зараз же повів їх до ротного.

— Ну, што, Федасєїч? пита ротніј. Вьєо благополучна?

— Вьєо, ваше б—родїє? Толька адно худо...

— Што?

— Ребьатам, ваше б—родїє, худо...

— Чьєм?

— Јєсть ньєчево, ваше б—родїє. Просьатся на пракармьєніє.

— Куда?... зачѣм? скрикнув ротниї. — Я їм дам пракармленьїє!

— Єсть нѣчево, ваше б—родїє, — одно йому хвїдхвель. — Гаварьат: намрьом с голоду...

— Што ти врьош, стариї хрьєн?... Как єсть нѣчево?... Вьєрно уж успьєл садрать?...

— Пікак нѣст-є, ваше б—родїє! Гаварьат: четвертуїу часть за позволеньїє!

Ротниї замовк; крутив уса.

— Кто їдьот? спитав, помовчавши трохи. —

— Да вот: Иванов, Јевпраксьєєв, да хахол — Максим. — Подї сьуда, ребјата! гукнув він крізь двері в сїні!

Ребјата увїїшли в хату, стали, витьаглись в струночку, — як верстви на шляху. Ротниї зараз до Максима, (любив таки „хохлика“):

— Што, брат, Максим — худа жїть?

— Худо, ваше благородїє: їєти нічого!...

— На пракармленьїє хотїтьє?

— Точно так, ваше б—родїє, — забелькотали разом москалі.

— Развьє пазволїть, Федосьєїч?... питає ротниї, ско-са поглядаїючи на хвїдхвельє. — Пазволїть льєгко... Ну, а как нападьотьсьє?

— Пікак нѣст, ваше б—родїє, — знову забелькотали всі в одиє голос.

Ротниї подумав шче.

— Ну, пазвольаїу... Только сматрїтьє: нападьотьсьє, —засьєку! Слишь?...

— Слушаїєм, ванє б—родїє!

— Ну, с богом, братци... марш!

— Благадарїм накорно, ваше б—родїє! — викрикнули москалі на пропчанїє, і виїшли за двері.

Скоро всьє рота заворуниласьє. Оступили кругом заробїтчан; роспитуїуть, куди ті їдуть, одні рајать — в одиє мїсце, другі — в другє. Гудуть, мов бджоли в

уліку... А заробітчани раді такі! Думка: хоч тиждень у смак поживлятьсѣ: попоїдять мнѣса, а не гнилу канусту та хлѣб з остѣуками; побудуть на волі, а не в казармі воньучі.

— Не худо би, братці, — каже хтось, — паїти по кунцам с образками.

— А што?... Право, братці, не худо! — промовили заробітчани.

Побалакали отак, порадилисѣ, зібралисѣ, — пішли. Над вечір з півсотні рублів несуть! Рота радіє, їртугетьсѣ... Присудили зараз віддати двадцять п'ять Федосѣйчу, а останні — віддали до схову старому унтерові.

Швидко заробітчани знову пішли, а рота, сподіваючисѣ на добру поживу, загуляла. У кого зосталасѣ яка копійка про чорний день, — той і ту витрушував. Ложалисѣ гуртом, купили горілки; набражались, як вчч; — співають, лаютьсѣ, згадують тогорічні пригоди, свої заробітки, утрати... Горілка порозвіязувала язика. Той журитьсѣ в голос за своїми: як там жінка, діти? Той розказує про зрадливу дівчину, — як він її пацьорки обірвав; той хвалитьсѣ коханьням своєї... Кожен — своїм!

Сонце вже снуєкалосѣ, як виїшли заробітчани з города в чисте поле. Проїшли верстов з п'ять... Перед ними сосновий бір стоїв, як чорна стіна, за ними місто гвалтувало, — негавучий крик та гомін доносилисѣ до них... Заробітчани все їшли, та їшли... Уже і захід сонця став жовтіти та блідніти, ніч насовувала на земльу; ясні зорі виблискували в темному небі; мороз дужчав; дорога рипіла під ступнями...

Заробітчани їшли мовчки. Не доходючи до лісу, почувли вони жалібний скрип полозків об мерзлу дорогу; важку ступню кінську і цмоканья людського голосу; незабаром показалисѣ і сані, повні навантажені. Зверху сидів здоровенний чоловік, у бороді, зодьагнений по кацапському.

— Стої! крикнув один з москалів. — Іванов перебіг шлях, і вхопив коня за удила. Кінь став.

У Максима мороз побіг по-за спиною... „Що ж це воно буде?“ думав він, — та і одійшов у бік, подивитися. Другий москаль, Євпраксієв, підступив до купця.

— Здарово купец! А што, брат, за тавар везьом?

— А ти — што? Што ти, што ја тєбє стану отвєт дават?... Паді прочь!... Та і устає з саней.

— Глаза імєєш, — сам відіш! одказав Євпраксієв.

— Да віжу, что — салдат... По чево тєбє нужна?

— А вот чево, купец: вот ти тавар везьом; а у тєбє жево і без жефаво многа...

— Ну—у?...

— Да ти лошадь понукај, а не мєнє!... Так вот відіш-лі: у тєбє тавару многа, а у салдата — нічево... у салдата, — сам знаєш, — і душа казѡннаја... Пажьертвуј, што твоја мїлость, на салдатскоє жїтїю-бїтїю!

— А ти откєльєва — такој?

— Да ушь откєльєва, — не тєбє знатъ... Ми прѡсім... Дашь, — за тавѡ здоровїє выпїєт брат-салдат, а нє дашь, — нє надо... правалївај!

— Правалївај? Ішь ти какој востриј! А ти би так і сказал... а то, вішь, лошадь астанавлїваєт, словно вор какој...

— Да всєдъ тєбѡ, барада, нє астановї, — обїзав-сьє сперед коня Іванов, — ти нашево брата і слухать не станьєш... вот что!

— Дашь? спрашївају, — приставав Євпраксієв.

— Во-на! одмовив купец, показујучи кулака.

— Ну, бог с тобој! Пустї жево, брат, — промовив до Іванова Євпраксієв.

Тој пустив коня. Підїшов до них і Максим, та разом і потягли лісом. Купець пильно дививсьє в слїд їм і щось думав. А це як скрикну:

— Е-єј, ти? слишь?... как тєбє?...

— А што? питає Јевираксієв, повернувшись до купця.

— Вазвратісь!

— Да чьаво? појезжај себье!

— Возвратісь, гаварьу!

Москалі гуртом вернулися.

— Вот вам, братци, красньенькаја... венамьанітьє раба божіа Парамонта, — промовив купець, подаючи до рук десятирубльову бумажку.

— Спасібо, кунец. Ньє забудьєм. Парамонта, гаварінь?

— Парамонта, братци! Парамонта!

— Ну, прашчај. Счастліваго путі!

— Прашчајтьє, братци. А дальчє ідьотьє?

— Да на сьола.

— На набивку?

— На набивку.

— Намагі вам бог!

— Спасіба. Прашчај, батьушка!

Розійшлися. Кунець поїхав у город; москалі пішли далі шляхом. Максим дивувався. „Узяв би ти в нашіј стороні! — думав він. — Мабуть би, чорта спік...“

— А добріј, братця, кунець, — обернувся він з словом до товаришів.

— Што, брат!... Кунець, брат — свої чьелєк. Он сам знаєт пуждү салдатекују, — всегда пасобіт... Во — барін, брат! О, то востріј шельма! У таво просьбој ньє вазьмьонь: дух развьє вишібі... ну, тогда так!

Отак, розмовляючи між собою, ішли заробітчєне ботром. Уже до півночі добіралось, як вони входили в село, та прьємо до шинку. Там шчє світилось. Чутно було: — пјаними голосами тоненько бородачі виводили „лучинушку.“

Заробітчани ввійшли в шинок; поскидали з плечей клунки; посідали в ряд на лаві.

— А дај-ка, хазяїн, трі касушкі служіламу брату... јево косточки разагрєть! промовив Іванов до шинкаря.

— А на што ја дам?

— Как на што?

— А на то: дьеньгі јесть?

— На што тє дьеньгі?... Развє ти с міру нє надрат?... Пьєбось — нікаво в кабацьє нє било!...

— Пу, дак што?... билі... спасіба, заходьат добрієє льуди!

— А то... ані вот і виєслі свају коньєєчку на салдацкују дольу, — обізвавсьє Јевпраксїєв.

— Как би не так? Дьєржі карман!

— Да ужь вьєрна!

— Да, вьєрна... Только вот тьєпєр народ, что-то забаловалсьє: водки мало пїјот.

— Пу, нє врі!

— Как-жє? Стану тє врать...

— Пу-у! давај... полна тє!

— Да што ти?... Давај дьеньгі, — вот тє і сказ; У мьєнєа, вінь, водка нє сваја — купьєнаја.

— А мнє то што за дьєло, что купьєнаја. Ти с міру надьєрьошь... А салдату гдє взьать? Ти знаєш: салдат — казьонніј чьєлаєк...

— Філініч! а, Філініч! кричить на шинкаря один з праних кацанів: — дај ушь ім... право-дьєло, — дај! Льубльу салдата... Салдат, брат, казьонної чьєлаєк... Пьє ровьєн час, завтра всє пајдьом... Вон, казивајут Туркашєльма царьа батьушкі нє слушајєт... Дај!

— А ти, што-лі, мнє заплотїнь?

— Будьєт, — заплачу... Дај!

— Как-жє? С тьєбја твоїх не видьєрєшь, а ти јєщє і за другїх!

— Да што ти — нє вєрїшь на слово доброму чєлаєку? барада ти казлінаја! крикнув Јєвпраксїєв — і сунувся до бороди.

— Да ти баради нє трожь! — одказав, однихајучи јого руку, шинькарь. Сам би насїд, да — нєбось — сбрїлі...

— Стал би ја тваїм казліним атродьєм свајо благародноје лїцо марать?!

— Да ти то што такоје?

— Развє нє відїшь? мїрајєд ти едакој! Развє нє відїшь: кто ја?

— Да відно, что салдат. Ну а што?

— Как: ну?... Ти знаєшь, что такоје салдат? Салдат за тьєбја, дурака, грудь свају под нєпрїятельскїја пулі подстављаєт... кровь свају пралїваєт... Вот што — салдат!

Такі слова розжалобили всьу пїану бесїду.

— Тьєрьоха? а, Тьєрьоха! А правду, вьєдь, салдат гаварїт... У-ух! какују правду... Салдат — ето, брат, — бьєда! Салдат... ето, брат, казьоннїй чьєлаєк, слуга царскїй... Ето нє то, что ми є табој! Он, брат, свају грудь под нєпрїятельскїја пулі подстављаєт, кровь за нас пролїваєт...!

Тьєрьоха, јак видно, лїзнув уже ј геть-то, бо посовїлима очима мутно тїльки дивився на свого товариша, хитајучи з боку на бїк головоју, а слова не здужав вимовити...

Другї кацани ј собі піднїтали голос за москалів: давај шинькарьа лајати, ганьбити; страхали, шчо бїльше в јого ј чарки горїлки не випїють. Шинькарь стојав за стојкоју, мов не до јого річ, — тїльки почервонїв, та знај оддїмавсьє, та гладив рукоју своју широку та густу бороду.

— Да што, братци, на јєво сматрьєть? крикнув

Јевпраксієв до пјаниць. — Ташчі, калі так, цьолоје вьед-ро! — Та ј кинувсьа за перегородку до бочки.

— Толька тронь... убу! заричав, сціпивши зуби, шинькаръ — і вхопив здоровенниј обрубок у руки, замахнувсьа... Пјаниці підскочили, вихопили з рук обрубок.

— Дак ти јешчо на жізињ мају посьагајеш, барада ти казлінаја?! закричав Јевпраксієв, уплутавши пјатер-нью в шинкарську бороду... Шинькаръ у крик.

— Валі, братци, јево! валі! Вот ја јему задам сал-датскіх тьесаков, что би он знал, мірајед едакој, как вас, братци, абдіратъ, да как с салдатом абходітьсьа... Валі!

Кацапи разом кинулись. Та ј шинкаръ, видно, при силі був, бо тільки струхнувсьа, — так усі ј одскочили, як груші. Шинкаръ кинувсьа на москаля, збив з ніг і насів, як шуліка курча.

Жаль проньав Максима, јак він побачив, шчо свого бјуть.

Одним замахом кулака повалив він шинкаръа на зем-љу, взявши між ноги јого голову. Тим часом під-скочив другиј москаль — і давај почишчати тесаком. Шинкаръ не кричав, не пручавсьа, а тільки стогнав.— Оддубасили добре, пустили. Шинкаръ плавав, лајавсьа...

— А что — тьеперь дань по касушкье? питаје зно-ву москаль.

— Бьери... пусть тье удавіт! кріз слъози промовив шинкаръ і пішов собі в другу хату.

Пјаниці сміјалисьа. Москалі випили по косушці, за-јіли хлібом.

— Ну, тьеперь нам нье времяа... Нада на работу пасньешать... Прашчајтье, чьеснаја кампанія! Прашчај і ти, дьадьа... Нье сьердісь, да вььерьод умньеје будь! промовили москалі до шинкаръа, поклонилисьа чесніј компанії — і вијшли з хати.

За ними де-јакі з пјаниць. Одного москалі завербу-

вали з собою — і потягли на-ніч до його, роспитуючи: хто тут на селі багатирь, і як хто поводитьсь за льудьми.

На ранок — чути: то того, то другого обікрадено. Шинкарь, чухаючись, і своєю пригоду розказав. Покликали старосту, кинулись за москалями... та їх уже і слід замело! У другому селі спродували те, шчо добули в цьому.

Прошвендвали заробітчане цілий тиждень. Вернулись в город, несучи з собою чималу силу грошей. Шчо слід, оддали ротному, а на останні загульали.

Такі походи хоча спершу і будили якось сум і острах у душі Максимовій неправдою, крадіккою, рабунком, а не чесним заробітком; — оже при такому товаристві, при гульні, та вихвалках одного перед другим своєї сили, своєї вдатності, — стирали ту чорну думку. Максим швидко забув про неї. Усе ж таки, дльа його непосидячої натури, це була робота, з котрої одному виходила користь, другому — шкода... Не те, шчо нудна шчо-денна муштра, котра — як думав Максим — нікого не знобить, ні гриє! І він цілком оддавсь тій роботі... Ні один случаї не обходивсь без його. Тут він виказував свою силу і свій розум. Шноді і геть-то круто приїшлось, як би не він!

За те його рівні лубили, як товариша, котриї нікому не попустить свого брата в обвазу; старші лубили, як добру діїну корову; а начальство лубило, як на все здатного, моторного москаля, котрого не встид послати в ординарії і на смотру перед шче вишчим начальством показати. Не забаром Максима зробили унтер-охвицером.

XIII.

Максим — старшим.

Що можна льалі, того не можна мамі. Що можна простому москалеві, того, — борони боже, старшому. Тепер Максимові не можна вже ні гуляти, як колись, бо начальство старших частіше бачить; — ні на „прокормленіє“ попрохатись, бо старших не пускали... Старші держали себе геть-далеко од простих москалів, нічо б ті не зазнавалися; докоряли їх за всякі провини; били, пехтували. За те їх прості москалі ненавиділи. Не жили старші в миру і між собою: кожному бажалося вискочити перед начальством, показати себе за найкращого. Через це кожен на кожного клепав, наговорював, всяк підставляв ногу другому. Не стало братерства, не стало товариства — і кожен думав тільки про себе, наровив тільки для себе, — аби самому добре!...

Перевернуло старшинуванья і Максима. Спершу він був занишався, почав гордувати нижчими себе, а найбільше — своїми земляками; став їх ганити, а часом і зуботичину давати, нічо б похильушій „хахол“ держав рівніше голову; іноді по руці або по нозі тесаком увірве, нічо не так ружжом кидає, не так носки витягає... Учні терпіли. Хоч у душі і проклинали Максима, а про те слухали, — духу його боїлися... На те служба!

Оже ні похвальба старших, ні покора нижчих не вдовольняли Максима. Стало йому те старшинуванья гірше полинью... Ні с ким душі одвести; ні до кого по братерські забалакати; ні на чому своєї сили показати... А вона так і рветься на волю... та волі ні в чому не було!

Паткнувсья якось раз Максим на граматку. Накинувсья він на неї, як на свого ворога; пригорнувсья — як до матінки — почав учитись. Нудно їй трудно було заучувати ази та буки. Та шчо ж робити? — учив. Як пройшов усьу азбуку, — аж повеселів: діло пішло спірніше. Він бачив, як з літер складались слова: і дивувавсья дуже. Почав уже читати! І тут біда! Нігде не запопаде такої книжки, шчо б до душі припала. Перечитав він псалтирь, часловець, перечитав життє якогось святото... Раз — уторонав тільки через десьате-пјате, а в друге — такі книжки його не вдовільнили. Молода душа, гарьаче серце, викохані на живих грізних дідових переказах про Січ, про бої, про чвари, прохали такого ж палкого живого слова, про такі самі бої та чвари, а не чернечого смиреномудрія. Максим його не розумів — і куди з більшою охотою слухав иноді побрехеньку якогось-небудь сідоусого москаля про походи з „світлішим князем Суворовим,“ або про давні московські виходеньки! Надокучила йому і граматка, як нікчемна річ. Йому хотілосья гульвати, битисья, рубатисья... Як на те ж: кругом було тихо, нігде ні-шчо ні шерхне.

Шчо його робити? Волеју-неволеју приходитьсья миритись з својеју долеју, з таким нудним життьям... Максим помиривсья... почав тільки про одного себе думати, за одного ї дѣла одного себе дбати. Як грамотний, він усіх рівних підвертав під себе, — першим лічивсья в начальства. А з простими москалями не добре поводивсья: не тільки зобіжав їх, як друзі, а также, як і всі старші, почав обрізувати та обкрајувати ті злиденні московські достачі, які давались... А шчо б чим-небудь хоч трохи одводити душу, обзавівсья якоюусь повіјницеју, та ї гульвав иноді з неју...

Ішов 1848 рік. Заворушились Італїянці, Французи: за ними піднялись Німці... Обхопив вільнолюбивий дух Чехів, Цесарців з Дѣхами... Скрізь червоніла пожежа

вольного духу... Поки ж те зарево було з далека видно, — сількось! Аж—ось палає огонь у сусіда на самій грляниці... не дај божє, віхоть перекине ј на нашу сторону!... Шчо тоді?... „До зброї! до зброї!“ загукали наші... „До зброї, — боронити Цісарьа од јого бунтовливих підданих!“ Узброїли наші ј — погнали полки за полками обороньати Австріяка од Венгра, — тушити пожежу, котра то там, то там прокидалася по Цісарщині... Пішов і Максим, повів свого звода. Тут јому вперше довелося побачити бојову смерть своїми очима... Раз, серед кровавого боју, де крик, гам, дим, ріки крові, де те, шчо јшло в гору, мішалосся з тим, шчо ховалосся в земљу, — Максимові трохи не довелося своју голову зложити... Напали на јіх трьох — цілих десять; сікли, рубали... Вони не подавалися... Коли це де не візьмись, — підскочило з заду три своїх... як рубонуть Венгерців, — то один тільки втік, а девять на капусту посікли... Подьакував Максим незнакомим москалям-товаришам, шчо виручили з видимої смерті, та ј знову побіг рубатися...

А то — вдруге, вже він виручив... трьох москалів і знамено... День був палкиј — гарьачиј, а до того соньашного жару піддавали шче ј гармати свого — то з одного, то з другого боку. Наші стојали на однім згірку, а Венгри навпроти, на другім. Палили з гармат, палили, — нічого не бере! Тоді сказали нашим „батареју взяти...“ Піхота кинулась бігом... Ворог обсилав јіјі картечним грядом—оже піхота добігла... Узьали наші батареју, та вже хотіли назад вертатися... Коли—зирк! гон, може за двоје, в бік сченилася кунка, рубайеться... А посеред кунки,—видно,—знамено: то опускається в низ корогва, то знову піднімається в гору. Максим стојав з краю. Як побачив, — та не дожидајучись приказу, як крикне: — Звод, за мноју! — Повіјався звід за Максимом. Підбігають з близька — аж то наші з венграми за знамено різанину справляють. Як кинеть-

сьа Максим на ворогів... Так хіба лев кидається на охотника! Ті бачуть — не переливки, — та в ростич... А Максим тоді: „Палі!“ Москалі приложились: бух! бух! бу-ух!... Один поточився, два стовбула стало... Максим прицілився: бух! — венгерськиї охвицер заорав носом — і не скрикнув, і не тіпнувся... Ні душечки не залишили ворогів. Тоді до своїх. Посеред калужі свіжої крові, лежало чоловіка з п'ять; а оборонили тільки трьох, та знамено. Максим глянув на живих — порубані, покарбовані; тоді глянув — на мертвих... і затрусився... Посеред купи лежав, об'юшений кров'ю, той самий чорненький москаль, шчо оборонив Максима од смерті, — лежав, тінався, шче живий... „Ой, лишечко!...“ кричав недобиток: „Ой, ратуйте!... Мотре! Хівре!... Ой, ратуйте... Простіть мене!...“ І захарчавши, спустив дух...

— Хто то? питає Максим недорубків, шчо один був без уха, другий без пальців, а в третього з плеча кров јушила.

— Знаменьосець... хохол Хрушчов, одказав безпалько...

— Ну, пушчај јєво!... Брось, Захаріч!... Паньєсьом знамьа, каже безухиј.

— Паньєсьом...

І всі пішли. — Повів і Максим назад свого звода. Огльануться — аж немає јіх Федосьєјіча, хвідхвебельа. Де він?... Там, мабуть, де і другі... Сказали ротному; той полковникові. Пеможна під такиј гарьачиј час роті без хвідхвебельа бути! Кого ж јого? Хто більше зарубав, хто кидавсьа в саме пекло?... А хто ж, јак не Максим? Він і знамено одборонив. Буť Максимові хвідхвебельом! — Став він хвідхвебалем. Пезабаром јому за знамено Георгіја поченили. А тут і віна — шабаш! Вертајмосьа до-дому!

Вернулисьа.

Більше старшинування ще дужче гнітило Максима. Тепер уже треба бути кожну годину готовим, сподіватися, що ось-ось кликнуть до ротного, або і до полковника. Треба стерегтися, щоб не чути часом горілки...

Покинув Максим зовсім пити; розплувавсь з своєї дівчиної; став тільки ще дужче про себе дбати. Воно і добре. Тепер зручніше глибче п'ятерню запустити московські достачі: не звод якії там, а ціла рота на руках! З миру по нитці — голому сорочка. Максим зарубав собі на умі, що це мудріше правило на світі, — та і став по йому жити. Ніщо не проходило мимо його рук, щоб він не одколупнув хоч трошки на свою долю; ніщо не перепускалось через його руки, щоб він не вигдавав остачі для себе.

Назбирав він і грошей, і одежі... На віщо? Сам не знає, де його подіти, куди приткнути. Хоч-би сім'я, — тоді инча річ! А то — сам, як палець... „Сім'я? подумав Максим: — добре б тепер діло сім'ю мати: знав-би, на кого працюю, було б кому покинути... Та і душу б можна одвести...

Часто Максим, загадаючи над своїм бурлацьким життям, отак думав. Одно лихо: ніяк собі пари не знайде. Кацанки йому не сподобались. Білзаві, хоч инді і хороші, вони завжди здавались Максимові не моторними, не поворотними: сказано, як колода — ні пригорнути, ні поцілувати не зугарна! Жалував він тепер за своїми Маруськами, Горпинами, Пріськами, Мелашками — часом і геть-то чорнявими та палкими дівчатами, котрих він за-молоду так безкалісно з ума зводив...

— Прокльата сторона! думав він. Хоч-би швидче вирватись до-дому, — щоб хоч пару наїти... а то доведеться тут і посидіти!

На його втіху, нара себе довго не застала ждати.

На самому краї того самого г'роду, де вони жили ка-

зармами, на великому розпутті, куди завжди звозили гнії, нечисть, викидали всьаку падаль, — стоїла одним одна хатка, як кажуть, на курьачій ніжці. Стіни попрогнивали, вивальювалися, — порохня сипалася з голих колод; а по весні текла всьака нечисть — слизотіла ї пінила; вікна побиті, ганчірками позатикані; верха зовсім не було; оселля на половину геть-чисто зогнило... Руїна, а не хата! Кругом — пустирь, гноїшче. Один бог знає, скільки та хата переховала всьакого темного ї лихого льуду, шчо ховавсьа в цій берлозі сам ї переховував легкоїу працеїу зароблене добро...

Жив тепер у тій хаті якийсь москаль з своєїїу невинчанноїїу половиноїїу. Москаль та його половина тільки ї знали, шчо лаїалисьа та билисьа, пили та гульбали, переховували всьаких блудяг, переводили крадіжку.

Чи на добро, чи на лихо, росло в тій хатці невеличке дівчатко — Явдошка, шчо најшласьа через рік пісьла того, як косоока Меланїїа зіїшласьа з кривоногим Тьерьохойїу. Росло воно само собі, без усьакого призору, без турбот та клопоту батька-матері, не мов воно було не їїх дитина. Чи їїло воно чи голодне ї холодне було, — байдуже їїм! Поки ж Явдошка була малоїїу, то знаї голосила на всьїу хату, коли хотїла, а підньаласьа на ноги, — стала по дворах ходити, прохати христа-ради... Шчо, ради душі спасенїїа, клали льуде в протїагненїу дитьачїу ручку, — все воно несло до себе в нору. Гроші зараз же пропивалисьа, проїїдалисьа, а одежинка надьагаласьа на старе рамїа ї носиласьа без перемїнки, поки сама не опадала страїїам та гнотьтїам...

Швендьаньїа з-малку по дворах, простїаганьїа христа-ради руки по під віконьїу, — привчили дївчину не до праці, а до біганини, до невповаги на чуже добро, часом тїажкоїїу працеїїу чесно зароблене. А до того — ї примір перед очима! Дївча шчо ночі бачило якийсь льудеї, котрі приносили до батька-матері всьаке добро, та оддавали скритно до схову. Воно ї само привчалосьа до

того... стало піднімати все, шчо тільки лежало не пригльанене...

Раз якось, простягајучи од хати до хати христарди руку, помітила Јавдошка в одному дворі, на верьовці розвішані, два здоровенних платки. Не довго думавши, вона потьагла їх, сховала під јупочку, та ј однесла до-дому. Батько та мати ј не спитали: де вона взяла їх; а почали јјі по половці гладити, звати „умницеју“ — ј дали трошки горілки випити. Јавдошці вона подобалась. Після нејі стало тепло ј весело... З того часу дівчинка не пропускала вже ніколи такого случају: через јого вона пријмала ласку од батька-матері, ј горілку...

З року на рік, підростајучи та розумнішајучи, робилась Јавдошка все хижіше, та хижіше; до горілки привчилась, јак до води. Батько-мати тепер уже не цурались дочки, јак спершу: вони јјі прихильвали до послуху то сим, то тим, а најбільше горілкоју. Вони бачили в својіј дочці добру помішницю — ј раділи, шчо знајшли таку поміч...

Јак минуло јјі пјатнадцять літ, вони шче шчось запримітили... Кинулись јім у вічі тонкі на шнурочку брови, блискучі, хоч і сірі, очі, ј волосься, јак льон, личко білавє ј, јак рожа, румјане... Запала јім у памјатку јјі краса, урода дівоча... Вони порадились — не пропустити даремно, не взявши свого...

Порајілись... Вимили, вичесали јјі, обули, одьагли в нову одежинку, јак панночку, ј однієї темної ночі, одвела јјі сама мати в місто, до великого будинку

Пустилась дівчина, јак собака з ожереду: шчо-дня, шчо-ночі гуляје! Тут знајшовся охвицер јакієсь; узяв јјі з сиројі, холодној хати перевів у свій теплій, јасній будинок. Прожила там Јавдоха з півроку, в теплі та на добрі, та в роскошах купалась; та неси́та јјі натура невдовольнилась тим: покрала вона срібло та золото в охвицера... Прогнав јјі охвицер, обідравши јак білочку.

Одначе вона не довго тужила: не забаром знайшовся другий. Обікравши і того, вона вже сама втекла. — Потім того, ні до кого вже не переходила жити, а стала сама до себе приїмати — хто більшу плату давав... Знаючи красі своїй ціну, вона торгувала нею, як жид кромом, не пропускаючи случаю зірвати найбільше, а то — і підголити... Слава про злодікувату Явдонку одбила хіть у панства та охвищерства заїздити до неї. Грошники, шчо придбала, пішли на розкішні убори, на дорогі наїдки та напитки... А тут — лихо! почала вже і краса осовуватись, спадати... Треба щось казати з собою! Треба заздальгидь десь захисту шукати, притулку для себе... Про батька-матір вона давно забула: — не знала, — чи і жили вони на світі... Живучи сама собою, вона розгадала, шчо через них втерьала.

На той час зустрів її Максим. З своїм поровом веселим та безжурим, при своїй, хоч уже і пом'ятій, а ще хорошій красі, — Явдонка запала йому в око, вразила в серце. Максим почав лабузнитись. Явдоху, помітивши це, та роснитавши, шчо Максим між москалями не остання сниця в колесі, — давай на його ще дужче пальгати. То дивись: словом укольне; то мовчаньям доїме; то приголубить його коло себе; то знову одіхне його — гульганами з другими...

Максим біснувався, а про те ще дужче захогувався. Часом вона розжалоблювала його розмовою про свої безталанья, про свої недостачі. Максим нанесе їй на другу ніч того і другого; дарує, жалує.

Не обійшлося без того, шчо б і вона не задумувалась про Максима. Карі його очі заглянули і їй в серце; чорний ус здавався таким хорошим; постать — бравую, дужою; та Максим чоловік і не без достатків, не без копіїни...

Зішлись вони, прожили рік, другий; звикли між собою, як чоловік та жінка. Дітей не було. Журби і турботи не знали... Тільки те і робили, шчо пили та гу-

льали, нишком та тишком, шчо б бува начальство Максимове не дозналосьа.

Тоді саме перегнали їх полк з одного міста в друге. Пішов Максим — та і засумував. Зосталась Явдоха — і те ж сумувала. Через місяць подає їй Максим низенький поклін, цілує їй в „сахарні уста“ та в „білосніжну грудь“, „посидає грошеї, просить, шчо б приїхала: коли хоче, то вони і повинчаються. Тоді вже розлучить їх „мать сира-земля.“

Явдоха зібрала свої манатки, поїхала. Швидко вони і побралисьа.

Виїшла з Явдохи справжньа московка. Не страшні їй ні походи, не переходи; завжде моторна, весела, до гульбанок удатна. Шчо б не даром жити, не марно тратити час, вона взялась то сим, то тим перепродувати. Накупить рублів на десять усякого краму, та і перепродує москалям. А часом який-небудь молоденький москалик підніме шчо і чуже, однесе до тітки Явдохи. Явдоха приїме москалика і подарунок... Правда, иподі і доставалосьа їй од Максима за ті подарунки: не раз і не два ходила вона з підсипеними очима. Та — баї-дуже! Москалі це добре знали, а все таки лабузнились до Явдохи, а Явдоха справляла з ними сміхи та реготи... Московка — московкоу: їйі побють, а вона ні гадки!

Отак прожили вони шчось років з десятком. Максим постарів; постаріла і Явдоха — краса їйі спала, помарніла, оцвіла... Уже тепер не так і молоді москалики горнулисьа... Рада-не рада, треба було схаменутисьа. До всього того, десять літ безпнутнього життя витьагли всі грошенята, шчо Максим наскладав до парування. Треба було на-далі подумати... Оханулась Явдоха, а через рік гоїдала невеличку дівчинку Гальбу.

Галля зразу все переломила. Гульанки одлетіли; жарти — те ж: виступили наперед клопоти та жаль за марно потраченим добром. Маленька Галля спарувала Максима з Явдохою вже на віки, звязала міцно їх думки до купи, підбивала на одно діло. Максим бажав дочку виростити в багатстві та роскоші; бажала ї Явдоха того самого... Вона думала, шчо багатство та роскоші заховать дитя їй від такої лихої долі, яка їй судилася... І обоє вони клопоталися об однім — над поживою, та наживою... Чи сьак, чи так, а нажитись треба!

Знову Максим з Явдохою, хоч і инакше, принялися за діло молодих літ. Максим — за „пракармленіє;“ Явдоха — за крадіжку. Максим, докладуючи ротному, шчо москалі просьяться „на побивку,“ — брав з них своє так, як і покоїниї Федосьєїч. А як верталися москалі з „прокормленія,“ — вони заносили до Явдохи накрадене, награблене добро, а вона вже сама знаходила йому ярміс... За те тітці Явдосі, як сховачу і переводчику, доставалася половина всього...

Так їх захопила „чиста“. Та — ба! Чистої Максимові не дали. У тої саме рік почалася Кримська війна з Турками. Погнали Максима під Сілістрію, а потім перевели в Крим. Явдоха з маленькою Галею ї собі повіжала за полком, все таки не кидаючи свого крану. Тут вона таки добре заробила, бо не одні прості москалі купували в неї всьачину; купували ї небагаті охвицери. Зовсім би добре, коли б не страшно, шчо от-от Максим зложє свою голову, одтинаючи другам. Оже страх їй не справдився. Максим тепер уже знав ціну життью, — не кидавсья так, як за-молоду в саме, мовляв, пекло. Тільки всього, шчо його в руку штиком кольнув якийсь француз. Максим зрадів, та зараз у лазарет... Пошепотав там з лікарем: — Не годиться, кажуть, у службу: в чисту його! — Максим полежав шче з місяць; дали йому „чисту,“ почепили шче нову медаль, та ї випустили на всі чотирі сторони. Максим забрав жінку з дочко-

ју, та ј потяг на рідну сторону відшукувати батьківщини.

Вертаючись до-дому через тридцять літ, він думав застати Піски такими ж самими Пісками, якими кинув. Через те ј рајивсьа з жінкоју, прибувши до-дому, спродати батьківщину, оселитись де в багатому, льуднішому місці, да ј пристроїтись до торгу на ті гроші, шчо придбала Јавдоха. Коли приїхав — і здивувавсьа. Не ті Піски, та ј годі! Ніде ні одної земљанки, — скрізь мазанки; село велике, широке, довге, а кругом крај веселиј, льудниј, — хоч і не багатіј... „Значить, більше поживи дльа грошовитого!“ подумав Максим.

— Ні, жінко, каже Јавдосі: мабуть, уже кістки зложемо на моїј стороні... Бач, якіј гарніј крај!

Јавдоха ј сама те бачила. Оселивсьа Максим у батьківській хаті.

Јавдоха крамарувала дома. Максим по јармарках јіздив, купивши коньаку. Жили собі тихо та мирно, вирощували-пестили дочку Гальу, та в торгу кохалисьа. Через рік батьківську хату перекинули, збудували нову, — простору ј ясну, з світлицеју, з кімнатоју під проїзжих.

Дувујутьсьа пісчане, шчо московська служба з льудьми діје, якими јіх робить! Ішов Максим у москалі розбишакоју, волоцьугоју, — сказано Махамедом; а повернувсьа поважном чоловіком, з багатством, з заслугами... Прості льуде з заздрістю дивльаютьсьа на Максима Јвановича, поважајуть, шанујуть, хоч Максим Іванович геть-високо дере голову проти „нетесаного мужичья.“ Батьушка, волосні завертајуть до јого „чајку“ попиту, та пропустити чарочку — другу тіејі „живиці-водиці“; сам становіј Ларченко, коли не јіде через Піски, завжди завертаје до Максима в двір.

Отак прожив він шчось років три, чи чотирі в Пісках. А це зразу — спродав дворишче, будинок, забравсьа, та ј виселивсьа на хутір, на батьківську земљу.

Щип, волосні так жалкують: — Не кидайте нас, Максим Іванович, — не сиротіть наших Пісок!

— Там мені, одказує, буде краще, вільніше... Тут на селі багато заздрих! Ніхто не пройде поуз дворинче, шчо б не позавидував...

На хуторі зараз же на перше літо двинув будинок, мов панські хорони, а не мужича або москалева хата. На друге літо — обзавівся тројаном коней; вибудував станьбу, коморі рублені; обилівся височезною густою лісоју з острішком і з такими, як по трахтирах, воро-тами. Коли чутка, — буцім хоче постојалиј одкрити ..

Пісчане зовсім роти порозівляли. Одні догадувались, шчо Максим, видно, в службі грошеј заслужив; другі казали, шчо, мабуть, чи не в Туреччині де поживився, — може, уклав якого багатого, та собі гроші забрав; а треті мовили, шчо за жінкоју взяв.

Оже ніхто ні знав, ні бачив, як Максим жив на хуторі. Як виселився з Пісок, то ні до його ніхто, ні він ні до кого: так мов умер! Як би не доводилось пісчанам бачити його по ярмарках, то певно ніхто б не знав, чи је він на світі, чи вже не має... А то з ярмарків було привозять повину про Максима: вибудував, мов, оте ї те, а наміряється — кажуть — будувати нче ї те! Отак переказували льудо те, шчо чули, а сами, на своїй оці, ніхто не бачив... Знали тільки, шчо в його все було на запорі — позаніране, позамикане...

— Москаль хвортецьу собі вибудував! сміються иноді пісчане.

ЧАСТИНА ТРЕТЬА.

XIV.

Нема землі!

Жититьба, кажуть, зжити — не поле переїти. Жититьба — що погода. Як серед ясного літнього дня, коли сонце аж пече, так гріє та світить, — дивись: де не взявсь вітер, надув-нагнав з усіх боків чорні хмари, — заклуботались вони; насунилось небо... заховалось сонце — похмурило... загуло, закрутило, закушнелило шляхом... зиркнула блискавка, загуркотав грім... гръак! трісь!... Отакечки ї тут. Оце тихо ї мирно, лубо та мило... гульк! не всів озернутись, — як повернуло на негоду...

У восени, тільки що позвозив до дому Чіпка хліб з поля ї лагодивсь молотити, сам собі міркуючи — як тепереньки бачитись з Галею, — на тік до його вскочило лихо... Стоїть він на току з ціном, — аж приходить дес'ятник з волости. „Чого йому треба?“ подумав Чіпка — ї прикро глянув дес'ятникові в вічі.

— Ходи лиш у волость! — каже дес'ятник здалека.

Чінка шче раз гльанув на дес'ятника; подумав трохи, — та тоді вже запитав:

— Чого?

— Не знају, — одказав дес'ятник. — Кличуть... ја-киїсь чоловік приїшов з Дону...

— Шчо за чоловік?... На ві-шчо ја йому здавсьа?...

— Не скажу, — одмовив дес'ятник. — Приїшов, шчось побалакав з писарем, — мене оце ј послано...

— Добре... приїду, — одказав Чінка.

Дес'ятник повернувсьа — ј пішов повагом подовш улиці.

Не пішов, а побіг Чінка в волость; не заїшов і в хату, не сказав нічого ј матері.

Не забаром післ'я того, вернувсьа до дому, — та пр'ямісенько в хату. На тој час Мотрьа поралась коло печі.

— Отак, мамо!... обізвавсьа він.

— А шчо, сину? — питаје, не обертајучись, Мотрьа, не помітивши ні жал'ю в голосі, ні смутку на лиці.

— Приплентавсьа јакиїсь прибуда... Каже: Луценків небіж... Хоче нашу земльу одбирати...

Мотрьа митьтьу обернулас'я, гльанула на Чінку, — та ј отетеріла... Хоч вона ј дивилась, та нічого не бачила, ні розуміла.

— Каже: не оддаси, — буду позивати...

Мотрьа поблідла — ј ледве вимовила: — Јакиј небіж... звідкільа?...

— Кажу ж: з Дону! — одмовив Чінка.

— З Дону?! јакось бојазко запитала Мотрьа, — та ј опустилась на лаву...

Одно невеличке слівце „Дін,“ як молотком, ударило јїї в голову. Пам'ять у неї зразу прокинулась — і нагадала, шчо вже раз приїшла була по неї лиха година з Дону, котра перевернула все јїї життьа, та ј кинула бідувати на старість... „Чи не нова, бува, приїшла знову з того Дону?“ думала Мотрьа, гльадьучи

на сина, — хоч нічого ї не бачила, бо в вічьчю в неї почорніло, затуманилось...

Чіпка подививсь на смутну, перельакану, матір — ї оханувсьа... Він бачив, що його звістка впала громом на стару материну голову.

— Не журітьсьа, мамо!... не льакайтесь! — став він заспокоювать матір. Хаї позиває... Нам громада присудила земљу... Баїдуже! Ніхто тепер не вирве з моїх рук...

— А клопоти .. а тяганина... проказала Мотрѣа задумујучись.

— Сількись... А землі не дам! Зубами держатиму, — не пушчу!

— Оступайсь, сину, за своје добро... У нас же тільки ї багаства, що земља та... Скільки ја попоходила, скільки ја попоносила, поки тоді оддали!... згадувала Мотрѣа, як вона добувала ту земљу.

— Кажу: не журітьсьа! — одказав Чіпка, ї пішов з хати на тік молотити.

Мотрѣа посиділа шче трохи на лаві; шче перекинула в своїї голові одну думку за другоју... може б шче сиділа ти думала, як би не засичав окріп у печі, сбігајучи кльучем на черінь... Тоді Мотрѣа встала, сунула окріп — і знову стала поратись коло печі, як і до того поралась.

Побалакали вони в тої день за земљу за обідом; побалакали за вечереју ї довго балакали, польгагавши в вечері спати — ї забулись обоје... Іде житѣтѣа в них протертоју стежкою: як сьогодні, так завтра: як завтра, так і по завтрьому... Мотрѣа коло печі, та в хаті, або за корівчиною ходить... Чіпка — на току, коло хліба порається: молотить, та віє, та околот вјаже...

Коли так — тижнів, може, через два післѣа того, як кликали Чіпку в волость, — знову прибігає десѣатник, загадує знову їти в волость та вже не самому Чіпці, а

з Мотреју. Чінка не послухав: матері сказав судити дома а сам мершчій почемчекував.

Не вспів він ступити на поріг у волості, не вспів сказати: „добриї день“ — як писарь до його з бумагоју: — Ось з суду бумага за вашу землю!... Велено одібрати в вас, і оддати Луценковому небожеві...

Чінка — сам не свій. Дивиться то на писарьа, то на бумагу: чи бумага бреше, чи писарь?

— Як же це? — питає в писарьа. — Адже тоді громада присудила нам землю...

— Присудить — присудила, каже писарь, — та, бач, нарубче, је і над громадоју старші. Громада присудила, а суд — одсудив!

— То це так і оддять землю??!

— А вже-ж.

— Та ні, не буде цього!

Більше нічого не сказав Чінка, не поклонився навіть старшині волості, а повернувся — і пішов, похнютавшись, до-дому...

— А що тепер, мамо, робити? — Запитав матері, ледве одхиливши хатні двері.

— Що, сину?

— Пропала земля!

— Як пропала?

— Кажуть: суд одсудив...

Не мов хто гострий ніж вгородив у серце старіј Мотрі. Як сиділа вона на лаві, на гребені, виводьачи тонку нитку, — так і прикипіла на диншчі: заклідо веретено в одній руці, а волокно в пучці — в другій...

— Краще б мені, сину, в домовині лежати, ніж таку чутку чути! ледве вимовила Мотря крізь сльози...

А Чінка — не чув, не дослухався до її слів. Він землі під собою не чує. Мірляє він хату — то вздовж, то в-поперек, б'є об поли руками, ніби сам собі приговорює:

— Та ні, не буде цього!... Брешуть вони... Я вас

знаю... знаю бісових сутяг!... Підсилав писареві блудяга... їй же земля!... Та ні!... Мене сим не підведеш... Я сам своє знаю... донитаюсь свого... Хоч от-по сьу (черкнув по горлянци рукою), -- а землі не дам!...

Порівнявшись з матір'ю, став, узбався в боки, гляннув на неї...

— Виймайте гроші, як є! гукнув з-оналу.

— Які гроші? — здивувалася Мотря.

— Які є, всі виймайте... в город піду — позиватись.

— Де ж у нас гроші? Хіба ті п'ять рублів, що за овечат торгували... Там у скринці в сувої заховані... Візьми, коли треба.

— Підіть принесіть, ја не знаю де.

Мотря, стогнуучи, встала, відхилила скриньку, довгенько рилася, поки знайшла гроші.

— На, — сказала вона Чипці, подаючи гроші правою рукою, а лівою зачиняючи скриньку.

Чипка взяв гроші, подумав, повертів у руках синю бумажку, заховав її в кесет з тютюном, пхнув у кишеньку, зітхнув — і взявся за шапку.

— Прощайте ж, мамо! сьогодні мене не ждять, — хіба аж завтра вернуся в вечері.

— Шчасливо, синку. — Ти б узбав хоч хліба на дорогу.

Чипка не чув: він уже зачиняв за собою хатні двері.

Зосталася Мотря сама-сама, як палець, з своєю нерозваженою думкою... Сіла вона на гребені, не чулася сама, як узбала веретено; смикнула кужельку пасмо, вивела нитку... В голові — полізла всьащина, завершила в давнє... У пам'яті — прокинулись ті давні часи, як на чужім полі на людей жала, з снопа заробляла, — як п'ять снопів людям нажни, а собі шостию одверни... як за цілих довгих літніх день, од світової зорі до вечірньої спини не розгинаючи, тільки двадцять снопів і заробила!... А ще ж їх треба ї звозити, ї змолотити!! А тут — кругом лиха година облягла: на

хаті оселъа попрогнивала — крізь стелю капає, стіни осінні дощчі обшмарували — голими ребрами хата світить... А вже і зима не за горами... І холод... і голод... Пополотніла Мотрѣа; ввірвала нитку... Покотились з очей слъози — як горох, закапали аж на долівку...

Чінка тільки виїшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало в город: йому хотілосьа перелетіти туди. Шлях у Гетманське лежав поз його земљу, мимо московського хутора. Та не дививсьа тепер Чінка ні на чорно-жовту стерню на полі, ні на білій верх, шчо один тільки і виглядавав зза високого паркану москалевого двору. Чінка чесав шляхом, заклопотаний одноју думкою — про земљу... „І шчо ја без землі? — вертілосьа в його похнюпеній голові. — Лѣудський понихач... најмит... Без землі — нема волі... Земля тебе годує... земля хазяїном робить... А без землі — все пропало... і моја надїа пропала...“

— Шчо б ви сами пронали, прокльаті! — сам не чувсьа, як зірвались слова з јазика.

— Кому-то ти добра такого жичеш? — лѣубенько обїзвась Гальа до його, на хвїрточці стоја.

Вона вже давно його нагляділа, — тільки він не примічав јїї.

Не сподівана стріча — як обварила Чінку. Він підвів голову, подививсьа — де він, глянув на Гальу — і не міг слова вимовати... Гальа стојала — ј собі дивиласьа на його, ніби з усмішкоју, — ніби раділа, шчо так несподівано захопила Чінку, шчо він змішавсьа...

— А бач: перельакавсьа і ти!... а шче парубок!! зацокотала вона.

Чінка сердито зиркнув не неї — ј наче здув веселу усмішку з јїї веселого личка.

— Лихим лѣудім, Гальу..., — понижаяючи голос, лед-

ве одмовив Чіпка на перше питаньня, та і повернув до хвіртки.

Галья собі повернулася, скочила в двір, зашчепнула хвіртку — і тільки чутно — закопотіла двором.

— І вона втекла!... гірко вимовав Чіпка: — не підждала... не побалакала...

Поглянувши він на ворота, на хвіртку — мов би поглядом зніс їх; похитав журливо головою; повернувся — і знову почесав далі...

Сонце вже стояло на вечірньому пружі, як підходив Чіпка до Гетьманського. Черета з поля пустилася до дому: корови поспішали побачитись з телятами, і заздалегodi подавали про себе вістку протяжним ревом. Черета нагнала отару — і перемішлася... Овечки бєкали та мекали, розскакувались на всі боки — і піднімали з шляху страшенну пилбугу... Вона стояла сірим стовпом, навпроти сонця здавалася червоно-димчата. Вона закривала собою город, — тільки і видно було за її густого пологу — горіла на сонці золота баня на церкві...

Чіпка ні до чого не додивлявся. Він ішов собі, похнюпившись, тихо, ногу за ногою посилаючи. Не близький світ Гетманське. Набив добре ноги, натомив думками голову; втомився трохи. Йому задумалось спочити: він став міркувати: де його на ніч притулитись? — Аж ось і город...

У царині наглядів Чіпка низенького, натоптуваного чоловіка, з круглим запухлим лицем, з рудими товстими усами. Не плечіх у його на-опашки була накинута сіра московська шенель, унизана блискучими кгудзиками, з зеленими нашивками на комірі. Москаль-не москаль, а службою пахне. Стояв він серед двору, без воріт, і, прикривши рукою від сонця очі, поглядав на Чіпку.

Тої повернув до двору. — Чоловік побачив — і собі відійшов до немазаной хати. Нап'явши на лікті шенельу, він став коло одного стовпа од воріт, підпер його одним плечем — і обернувся до Чінки:

— А шчо скажеш? Чи не по ділу?..

„Сам бог насилає,“ подумав Чінка зди́маючи шапку.

— Скажіть, будь-ласка: чи ви не знаєте — де тут живе секретарь Чижик?

У чоловіка аж обидва уси затіпались; таранкувате лице мов шче дужче порьабіло.

— Чого тобі до секретаря? сам себе здерку́ючи, пита чоловік. — Секретарь таких, як ти, не приймає... А коли чого треба, — то і ја тобі нанишу... Шчо в тебе за діло? — приставав він до Чінки.

— Та діло, бачте, ось яке...

І даваї Чінка викладати своју пригоду.

— Так... еге... треба справки наводити... копії брати... понуро дивлячись, як великий дока в сьому ділі, одрубував чоловік. — Треба прешеніє... еге... так-так... Так і напишемо... А гроші ж у тебе је? — спитав він, і глянуv прьамо в вічі Чінці.

— А багато на те треба? — вивірьа Чінка.

— Та рублів п'ять на першій раз треба... А там — побачимо, шчо буде: чи можна вести діло, чи, може, напльувати...

Чінка стоїав — і роздумував: чи не бреше він? он, на йому яка лиха одєжинка! Може хоче видурити гроші... Бач: п'ять рублів, шчо б тільки дознатисьа... всі гроші на те тільки, шчо б знати: чи можна вести діло, чи не можна?... Ото здирство!...

— Пу, так ходім до хати...

— Ні... зам'явся Чінка: — прощайа́те...

— Слухай!... постої!... Чув?... постої!

Чінка став.

— Знаєш шчо? — ја тобі за три карбованці напишу...

— Це хочу, спасибі вам, — та і їде далі.

— Постој! постој! спина його чоловік. — Як ти прозиваєшся?

— Варениченко.

— Ти козак, чи хто?

— Мій батько москаль.

— Ага... От, бач, і на бумагу не треба, — на простіј напишу... Хоч? за рубльа напишу! Ніхто тобі за рубльа не напише, а ја напишу...

— Та бог з вами! — одгрібався Чіпка, не рад, шчо ј зачепив таку причепу.

— Ти думаєш, ја тебе одурьую?... Ні, шче Василь Порох нікого не обдурьовав... Ти чув про Пороха? Через Пороха ј секретареві твоєму не раз доставалосья!

Чіпка справді чув про Пороха: пісчане хвалилися, шчо Порох не раз писав прошеніје, кому треба. Чіпка задержався — ј шче раз обдивився Пороха.

— Ну, от же тобі за твоју нејмовірність, — пристаје Порох, узявшись у боки: — шчо б ти на другіј раз знав Пороха, дурно тобі напишу!

— „Чи јти, чи ні?“ подумав Чіпка.

— Слухај, ходім!

Чіпка повернув за Порохом у двір.

— Ја це тільки тобі дурно пишу, — проказував Порох, ідучи вперед, — перше зроду пишу дурно! За те ти мені хоч могоричу купи.

— Добре, одказав Чіпка.

— То он, — дивись, — пляшка над хатоју висить, — показав Порох через дорогу: то — шинок... Піди могоричу принеси!

Чіпка повернув до шинку; Порох пішов у хату. Незабаром Чіпка вернувся з пляшкоју горілки в руках. Порох стрів його на порозі, ввів у хату.

Хата вдарила Чіпці в вічі својеју неохајністю. Стіни пооблуповані, чорні, аж поцвіли; долівка була колись на помості, тепер тільки недоколоті під стінами дошки

про те нагадували; посеред хати вибої, повні смітьба: вікна темні, аж чорнувато-зелені, пропускали в хату якийсь темний світ. Гидко, не привітно! У самому кутку, на покуті, стоїав невеличкий стіл з двох дошок, на па-лець одна од другої...

— Здорови в хату! привітався Чіпка.

— Здоров, здоров, весело задріботав Порох. — Сі-даї! — і ткнув пальцем на триніжок, шчо стоїав коло столу, а сам мотнувся до груби.

У хаті була панська груба. Порох одчинив дверці, винїав звідти чарку і країєць черствого хліба, покаль-ного в попіл.

— Оце приходитьсьа ховатись од прокльатої сарани з святим хлібом! задріботав Порох. — Як та прожра-жре! не заховай тільки... Засох трохи, та сількось... Покальавсьа... І почав хліб обдувати та обтерати.

— А деж горілка? обернувся до Чіпки.

Чіпка підвівсьа, шчо б достати: він поставив пляшку в кутку коло порога.

— Сиди, сиди! — зашчебетав Порох, наглядівши го-рілку, — ја сам! ја сам!

Узяв він пляшку, налив чарку, вилив у рот, куту-льав, кутульав, розводивши јакось чудно очима, — ковт-нув, поплїамкав; знову налив чарку, і знову вилив у рот, закутульав, ковтнув...

— Хто се давав? — спитав після другої.

— Жидівка.

— То-то, чортова душа — поганої дала!... От, гас-пидська Ривка! Шчо таки Оврам совісніше, а шчо вже Ривка... Ось покоштуї!

— Ні, не хочу.

— Чому? не пїєш?

— Та таки ј не пив досі...

— То не знаєш, јака ј на смак?

— Не знају.

— Дурний же ти! Нічого доброго не знаєш. Знай, шчо тільки ї добра на світі, шчо горілка. Скільки б без неї льудей вишалося! А так... На, пиї! крикнув на Чіпку ї подав йому чарку.

Чіпка давно чув, буцім горілка робить полегкість. Тепер ось і Порох розхвалює, а тут шче ї досада з самого ранку за серце ссе... в тілі трохи холод чується... Усе це разом намоглося на Чіпку: випиї, та ї випиї! Нічого робить, — треба спробувати... Узав Чіпка, випив... Горілка запекла, зашчинала в роті, трохи не похлинувся, аж закашлявся.

— Таки видно, шчо ти не вмієш пити! каже Порох. — Ось як треба пити! — ї знову вихилив чарку в рот, ї ковтнув, як воду. Потім того, одломив шматочок хліба, почав заїдати...

Чіпка собі взявся за хліб. Хліб — як сухарь сухий, насилу кутульав його Чіпка.

— Зовсім ти нікуди кчемний! каже Порох: — ні пити, ні їсти.

— Та як його отаке гірке пити? — зверта Чіпка на горілку.

— То тільки так здається... Ось підожди трохи, проїме — сам попросиш!

Чіпка справді почув — спершу наче хто гарьачим залізом припик його в середині: запекло коло серця, та ї розійшлося по всьому животу... Далі — тої огонь затух, — запекла згага; їсти схотілося... Здається, вола б зів... ї черствий хліб здавався смашним! Трохи згодом — мов щось у вічі вступило... заграло в голові... повеселішало на серці... Темні думки стали прояснятись... стала прокидатись віра... узьало завзяття... „То все брехня! думається йому. — Хаї карбованця прохожу, хаї двох, або ї усі п'ять... а земля все таки моїа! Брешиш, вражиї чоловіче, земля моїа...“ І так стало Чіпці весело, не мов справді земля вже його, ї він вертається до-дому забезпечений...

— А чи дорого се діло стојатиме? — пита він у Пороха.

— Јаке діло? — Коли дуже закручуване, — дорогше; а коли ні, — не дорого, — одказав Порох.

— А моје діло?...

— Ось тривај лиш, — шче по одніј випјемо, — та тоді вже ј за діло.

Тільки шчо Порох став наливати чарку, двері про-
шжом розчинилисьа ј у хату вскочила жінка — не
жінка, дівка — не дівка: голова не покрита, јак у дів-
ки, а коси заборсані в мичку, не мов жінка збираласьа
сховати јіх під очіпок, та завјазала на тімјі, а вони ј
розсипались... Сама — не стара шче, висока, суха, худа,
шчоки усмоктались у середину, вид болізніј, жовтиј, —
тільки одні очі — чорні, јак терен, блишчали јакимсь
божевільним світом...

— Уже пје... уже пје! шчо б тебе кров гарьача
спила!... скрикнула вона таким насамовитим голосом —
аж у Пороха руки затіпались... Јісти ні крихти нема,
дітвора плаче, а він, чортів бугај, горілку дудлить!...

— Іди собі! іди, јди, — зајдикав Порох. — Мені ні-
коли. Ја зараз чоловікові писатиму прошеніје... јди собі!

— Шчо б тебе писачка списала, прокльатиј! Мені
житьтѣа через тебе нема...

— Хто ж тебе держить? Ја тобі давно кажу: чим
клопотати мене з своїми дїтьми, — ішла б собі, куди
сама знала... Так, бач, шкода москальа кидати!

— Аже ж шкода!... — і јакось страшно засвітила
очима. Погляд јїјі упав на краєць хліба. Вона заті-
палась і, јак та звірьука, кинулась до столу — аж Чіпка
подавсьа в бік.

— Бач, прокльатиј! казав — хліба нема, аж ось скіль-
ки переховував.

— Ну, бери, бери... та јди собі! одказав Порох, хо-
вајучись з пляшкоју.

Вона страшно провела очима — ї повагом виїшла з хати.

— Хто се? запитав Чіпка.

— Шмат... не доказав Порох, а трохи згодом, одмовив: — сестра... Не всі, бач, дома — божевільна... Божевільна, а дітеї плодить, — та ї живуть, прокляті, на мою голову!...

Чіпці так стало шкода божевільної сестри Пороха, її малих діток!... „Може, вони голодні ї холодні,“ думав він. — „От, як би багатство, — чи діїшла б вона до сього?... Як-би то багатство... А то—от, останнью землю одбирають...“ Знов повернула його думка на землю — ї почала перед ним свої виводи виводити...

— А шчо ж: будемо прошеніє писати, — пересбив Порох.

Чіпка кинувся.

Порох побрався знову в грубу; витяг звідти недогарок ~~ш~~башкової свічки, каламарь з помадної баночки, перо; поставив усе це на столі, а сам виїшов з хати. Незабаром вернувся з папіром у руках, з окульарами. Перше всього — заправив свічку в розколону пляшку.

— Як потемніє, то запалимо, шчо б не шукатьсья, — сказав він. А тепер пусти мене на своє місце, а сам сядь на лаву, або-шчо.

Чіпка пересів на другий триніжок. Порох присунув свій триніжок до столу, розложив папір ї, осідлавши носа окульарами, почав писати. У хаті стоїало тихо-тихо, — тільки коли-не-коли якось сердито одгаркувався Порох, та чути було скрип пера, або одрубні вимови Пороха — то: „так“, то „ага...“ „еге...“ „добре...“ „ну, а далі?...“ І далі Порох, подумавши трохи, знову писав, аж стіл ходив ходором, знову одгаркувався, агакав, та егекав... Вечірнє сонце, сідаючи за хмари, кинуло червону стьажку крізь мутну шибку — ї обдало червоним світом круглу лису Порохову голову, перерізало на двоє білий папір, ї довгоїу ї широкоїу попругоїу лягло через

усь у хату, а заховалось крајком аж десь за грубоју... Облита світом, і без того червона голова, Порохова, тепер стала зовсім червоно-гарячою... Чіпці здавалось: кривава голова писала криваву жалобу...

Порох кончив, положив перо; взяв напір у руки: підійшов до вікна.

— Слухай: чи так буде? — і став читати.

— Що, так? запитав знову, перечитавши.

— Так, одказав Чіпка, не знаючи сам — чи так, чи ні.

— Ну, оце ж тобі і прозьба. Тепер — коли до прозьби випили, то і після прозьби не завадить.

— Добре, згожуеться Чіпка. — На щастя значить?

— Еге ж, сказав Порох; покректав, потягсь, і випив одну за другою аж дві чарки.

Підніс Чіпці. Випив і тої — і став спльовувати. Сонце вже зовсім сіло; в хаті стало темно; Порох свічки не засвічував, а ходив, мовчки, з одного кінця хати в другий. Чіпці стало ніяково.

— Ти в нас заночуєш, а завтра і у суд, сказав Порох, та і замовк.

Важко стало в хаті. Чіпка сидів на триніжку. Порох тиньавсь з кутка в куток. Обидва мовчали. Що б перервати німоту, Чіпка запитав:

— І се ви так живете?

— Отак, як бач. Тільки і того, шчо хата своја.

— Не смашно...

— Та як випіємо, то воно і посолодча трохи; а без того — через добрих лїудей давно б висіли на трямку — сказав Порох, і знову ковтнув чарку.

— Усім, значить, добре... обізвавсь Чіпка.

— А ти думав — ні?... У кожного — не без того... Ти знаєш Польського?... пита Порох, зупинившись навпроти Чіпки.

— Котрого?

— Того, шчо ј у вас панује, — шчо в Красногорці живе.

— То шчо?

— Не то-шчо... А отој мене дојів, тој мене в земљу втоптав! — і Порох знову заходив по хаті. — Як став предводителем, — так і нема мені життья... Јабедник! Јабедник — та ј нема мені добра... А до јого мені добре було... Служив... Цей будинок, бач, похиливсьа тепер... а колись?... Колись у јому бенкетовали... музики грали... сам комисар гуляв тут... А тепер... нужда та злидні!... А все — він!

— Шчо ж він вам заподіјав? пита Чіпка.

— Як шчо? З служби вижив... јабедником зробив... он шчо! Та ні! Не так легко Васиља Пороха зробити јабедником... Не така в Васиља Пороха голова! Заслав брата на Сибір, — бо брат дурниј... Племінничок звів з ума сестру, — сестра божевільна... А Василь — ні!... не вгризеш! Василь колись вертів цілим повітом... у Васиља всі були в руках — і комисар, і судьдья, сам предводитель... аж поки він не вліз у предводителі... Уліз, — та ј ну своју панську пиху показувати. Шчо ти мені з својеју пихоју, коли ја за всіх робљу?... Пльувати на нејі! Так, бач, ні... По јого — хоч нічого не роби, тільки јому зваж... јому лижи... Не такиј Василь Порох, шчо б лизавсьа... Хај другі лижуть, а Василь не лизатиме... Він як лизне, то ј лизь вас злиже!... Ну?... вижити Пороха! Порох не хоче коритись!... Порох не лиже... Сказав судьді, а судьдья не хто, јак рідниј братік... Та хіба один судьда?... і підсудки — родичі... і справник родич... усі одного заводу, одного кодла... Де ж там правда візьметьсьа?... Сказано: вижити... Ну ј вижили... Не трудно вижити, — та трудно розквитатись... Сількись... Шчо мені служба? Напльувать на нејі!... А ја таки вам дозольу... Ја завјажу кішці хвоста, — хај розвјазують! Он по опеці одного братчика довів, шчо під суд оддали... Скрутили, правда,

діло... виплутався... Хаї, кажу. Се мені хліб... Я знов писатиму... І про вибори, як вони зїзжались та змовлялись, напишу... і за те напишу, шчо всі куми та побратими... Все обпишу... Я їх на чисту воду виведу. На те ја — јабедь! Макуха сидить уже під судом, — оддам шче і порадника вашого Чижики... Хіба здохну, шчо б його не оддав!... Я знају, як Чижик за Савинських діло скрутив... Савинський дівку встрілив... Виїшов після обїду в садок. Дівчата рвали ягоди... А ну, каже, яка скоче з вишні?... Та — бух! — Так одна опукоју до долу... та сама, шчо не піддалася... Шчо ж?... Зараз до Василя Семеновича... Тої за Чижиком... Ну, звісно, і Чижикові перепало десьятин з двадцять польа... Чижик і скрутив діло, — очевидячки скрутив... За те Совинський на дочці Польського оженився... взяв плашчувату циганку, з таким носом, як сокіра... І покрили... Льудську кров покрили... Та ні! на ві-шчо Василь Порох живий?... він вас розкрије... Кров — не вода... Василь Порох сам у јаму ляже, — та і звідтіл кричатиме, шчо Совинський дівчину вбив!... Душогубці!...

Страшно јакось, гучно роздавалися в темній хаті Порохови речі, ніби справді — хто з глибокої јами гукав про панські злі вчинки... Чіпка слухав ту обрубубесїду, серце закипало в його...

— Так воно скрізь добре?... промовив він:—усьуди правда!!

— А ти шукајеш правди?—суворо запитав Порох.— Тільки і правди, поки повна пляшка; а коли порожня, то і брехня!... А ну, лишень, підкренимосья...

І він самотужки потяг з пляшки, тільки булькотало в горлі.

Чіпка не схотів пити. У його і без того грало вже в голові. Порохови речі глибоко запали в серце... Перед очима встала вся неправда... „Він — старший, а кругом його — менчі, все родичі... Сказав слово — і все

схилилось перед ним... Пан над мужиками, пан і над панами! Немає ні в чім перепону, не знає ніякої заборони... Де ж тут візьметься таја правда?... Прокинулась у Чинчинім серці недовіра в правду; обізвалась вона в душі його тьажким сумом... Він сидів, схиливши на руку голову, — не чув, як рипнули двері.

— А ви поночі сидите? — щось спитало жіночим голосом — і знову зачинило двері.

Трохи згодом, у хату ввійшла сестра Порохова з каганцем у руках. Світ ударив прьамо Чинці в вічі. Перед ним, як мара та, стояла роснатлана жінка — і живцем нагадувала йому про людську неправду...

— Тут будемо вечерьати, чи там? — питала вона, не випускаючи каганця з рук.

— Там мабуть... Там, Галочко, — одказав Порох.

Чінка аж затіпавсьа, почувши таке меньня...

— Ходім же їсти! — гукнули вона, і пішла вперед.

Порох і Чінка пішли за нею. Увійшли в кухню. Вона була шче чорніша, ніж кімната, де сидів Чінка. За кухнюю чорніли шче двері — в третью хату. Шчо там було — не видко, тільки зза дверей виглядало дві кострубаті дитячі голови. „То, видно, її діти,“ подумав Чінка.

Серед хати сіли вечерьати. На перевернутім уверх денцем горньаті блищав каганець і присвічував у миску. Жінка всипала галушки. До вечері всі випили по чарці. — випила і сестра Порохова, і не скривиласьа. Чінка покоштував галушку, — гливка, як кглеј, та шче і на зубах трішчить. Давај він сьорбати одну шчербу. Коли б не так хотілось їсти, він би і не покоштував такої вечері.

— Мамо! дај і нам галуски... і ми хочемо галуски, — обізваласьа зза дверей дитина.

— Ви!... гукнув на їх Порох.

Діти поховалисьа.

— Луципір! — зиркнула Галька: — сам напивсьа, на-
лопавсьа, а дітім — то ї нема?!...

— Чому ви справді дітім не даєте? — обізвавсьа
Чіпка до неї.

Вона встала мовчки; достала недобитий полумисок;
всипала в його галушок і поставила коло порога. Зза
дверей висунулось двоє дітей — чорні, замурзані, в ја-
кихсь ганчірках, замість сорочок, котрі вони якось со-
ромливо позводили на грудях чорними рученькатами, —
бо застібок не було... Впали вони опукою над череп-
ком, запустили в јушку свої рученьката, витягли по
гарячій галушці, засичали, захукали, — ї стали жувати,
цмокати... Чіпці стало аж гидко. Мабуть, не льубо
було ї Порохові, бо він знову закричав на них. Діти
з-під-лоба зиркнули на його, ї налагодились шарахнути
за двері.

— Не кричи, пјанице! — гукнула Галька не його.

— Сидіть! — обернулась до дітей.

Чіпці вже не јілосьа. Дојів Порох останньу галушку,
встав. Подьакував Чіпка Порохові ї Гальці.

— Іди ж тепер, та лягај спати! обізвавсьа Порох
до Чіпки.

Вијшли вони разом з кухні. Чіпка покурив у сіньах
льульки, пішов у хату, а Порох ходив шче довго по
двору, смоктав льульку та спльовував...

Лежить Чіпка в хаті на долівці, не спить, качається.
Душно јому, варко; по жилах бігаје кров; гаряче
полумја пашисть з рота; а в голові — одна думка га-
няється за другоју... То јому привиджується вда-
ча: земля знову його, він такиј радий, ї мати рада:
не попустив свого! І Гальа јому льубенько ввижається
сьа... Шчо не кажи, а Гальа дівчина гарна! От, як-
би така жінка... Радіје Чіпка від одніјі згадки... Аж-
ось повіјало холодним вітром з другого боку... Нема
землі!... проходивсьа дурно... марно втративсьа... Мати

плаче — це її, старій, знову приїдеться на чужім полі тиньтись... А самому як?... Пропало все!... То знову він хазяїн... іде поруч з Галею... Вона йому лубо гляннула в вічі; усміхнулася... А лихий ворог позавидував йому, — отняв земљу, закрив своєю нечистою рукою її милий образ... Що ж тепер йому зосталося?... Висовується, мов з туману, п'яна Порохова постать, а за нею — світить страшними очима божевільна Галька; просовують до його рученята голі чорномазі діти — страшні, сухі; тремтять од холоду... І встає перед ним людська неправда... Бачить він: вона, як павутина, заснувала цілий світ, — ніхто не виплутається з її тонких тенет... Правда, один рвонувся — і вирвавсь... та як? руки і ноги назад скручені... ні сісти, ні встати: стій, як на кару виведеній!... „Господи, боже! де ж твоја правда?...“ шепче Чіпка. „Де її шукати?...“ Аж-ось, здається йому, павутина і його основує, — от-от — і він в тенетах! Він рванувсь, кинувсь... Хочеться йому забутись, заснути, перевернувшись з боку на бік... Сон — як відьми вкрали!...

Хтось рипнув дверима, ввійшов у хату.

— Се ви, дядьку? — питає Чіпка.

— Я, одказав Порох. А ти ще і досі не спиш? — Спитав його, і побравсь до свого лігва, по другій бік хати. Не пройшло десьати хвилин, Порох захарчав.

„Шчасливій він!“ — подумав Чіпка. — Таке лихо, а спить безпешно...

XV.

З легкої руки.

Уранці встав Чіпка з досадою в серці, з дурманом у голові. Узав прозьбу, поклонивсь Порохові, пішов у суд. Ще було дуже рано: нікого з судовиків не було в суді; тільки один сторож підмітав скрізь по хатах пороскидані шматочки нікчемного папіру, і цілу коробку його, разом з сміттям, висипав у грубу...

— Та і раніш же! — сказав він, побачивши Чіпку. — Підожди лишень... Ще нікого нема...

Чіпка сів на рундуці. Після недоспаної ночі, після зтаги, осінньої ранкова прохолода здавалася йому такою хорошою — ніби оживила його... Голова потроху одходила; веселіші думки прокидалися... Вранішнє сонце обливало його м'яким світлом, нестило його вид, очі, нагонило сонне забуття... Чіпка захитався — задрімав. Його розбудив якийсь гомін. Розилуштивши очі, він побачив, — ціла купа людей увалила в двір. В одного за пазухи виглядав краєчок папіру; в другого на грудіх — наче горб виріс: то оддимувався цілий хліб, узятий з дому на цілий день; у третього за плечима торбина... Кожен щось розказував другому; инчий розмахував руками: всьакого клопотало своє діло... Чіпка сидів мовчки; навіть не дослухався до людського гомону: в його гомоніло своє лихо... Якось не знарошнє погляд його впаав на одного чоловіка. На-різно стоїав він під забором — зажурений, похнюпений. Другі посідали, сміјались, балакали... А він стоїав мовчки, як одшиблений, і, здається, нічого ні чув, ні бачив... Чіпка подумав: мабуть, не аби яке діло і в цього!...

Аж-ось — хтось крикнув: „Секретарь! Секретарь іде!“

Усі повставали, насторошилися. Підвівся і Чіпка. У воротіх показався сухий, перегнутий у троє, панок, з зеленим коміром, з блискучими кгудзиками... Чіпка глянув на його. Борода йому була гладко виголена; як та сокирка, видалась вона в перед, ховаючи в прогалині між довгим носом і собою запалий рот, з сухими тоненькими губами; голова трохи подалась назад; довга шија випіалась так як у вола, коли його в ярмо запрягають; на грудях одтопірились верхні краї хворменного сертука, застебнутого в низу на два кгудзики — і робили ніби горб, а на спині був справжній горб — аж до самих плечей до тонкого, перегнутого, стану... „Ну, і цього перегнуло!“ подумав Чіпка.

Секретарь Чирик, — то був він самий, — увійшов у двір, обпіраючись не довгий ціпок, — як обпіраються старі. Льуде поздімали шапки. Він озирнув усіх своїм мишачим поглядом — і підступив до льудей.

— І ви до нас, Осип Хведорович? осміхнувшись, промовив до одного, видно, полунанка, шчо стоїав тут же таки між народом.

Тої поклонився, розказав своје діло. Секретарь підступив до другого, до третього — до всіх по черзі. Знакомих величав на меньня; незнайомих прьамо запитував: „А чого?“ Діїшов і до Чіпки:

— Ти чого?

— З прошенієм.

— Об чім?

Чіпка подав до рук прошеніє. Секретарь шморгнув носом; витяг лівою зза пазухи, з червоними розводами, чорну хустку; обтерся і став потихеньку читати прошеніє...

— Нічого не буде! — віддаючи назад прошеніє, одказав він, навіть не глядѣ на Чіпку.

— Як? здивувавсь тої.

— Так... документів нема!

— Та нам же громада цю земљу одсудила...

— То шчо, шчо громада?...

— А в його хиба је? — запитав Чіпка про свого супротивника.

Секретарь глянув, як пјатака дав, і знову шморгнув носом.

— Підожди, — сказав він Чіпці, јдучи в хату.

Жде Чіпка годину, жде дві, жде вже і три... Бачить він: льуде то приходять, то виходять з суда, а јого все не кличуть... Бере јого нетерпљачка; нудитьсьа він... Коли це — виходить сторож:

— Іди до секретарьа! сказав — і повів Чіпку аж через три хаті, де сиділо багато судовиків: одні за ділом, другі без діла.

— О-о! вже повів... чује муха, де струп! — сміјалисьа вони в слід Чіпці.

Чіпка ввійшов у невеличку хатку, де сидів секретарь, обложений кругом ділами. Сторож вишов — і прихилив двері. Оставсьа Чіпка з секретарем віч на віч.

— Ага! — глянувши на Чіпку, сказав секретарь, та ј знову вијав очі в діло.

Чіпка стојав у порога; мовчав.

— То тобі Порох прозьбу писав! — не дивљачись у вічі, спитав знову секретарь, нахилившись над ділом — і шчось черкнувши пером.

— Порох.

Мовчанка. Чіпці аж важко стало...

— А шчо дав?

— Нічого не дав.

Секретарь нејмовірно глянув на Чіпку.

— Знајеш шчо?... печав він — і запнувьсьа. — Јак пјатьдєсѣат рублів, — то ј діло можна поправити...

— Х-хе!... хекнув Чіпка, не то усміхајучись, не то дивујучись.

— Чого то хекајеш?

Чіпка мовчав.

— Аде ж та правда, коли так?! — у голос подумав він.

Секретарь змір'яв його з голови до ніг своїм мишачим поглядом, котриј, здавалось, казав: — Ој який же ти молодіј та зелений!

Чіпка гльанув на секретаря: очима вони стрілись. Мишачіј погляд не видержав палкого та гострого — і, в одну мить, перебіг на діло.

Знову мовчанка.

— Ну, чого ж ти стоїш?... І мене не держи, ј себе...

— Рука б мені одсохла от по сьу!... скрикнув Чіпка, показујучи на локіть правої руки, — та ј повернув з хати, не доказавши.

— Ов-ва!! — гукнув секретарь у слід йому. — Гарячий який... Гляди лиш, шчо б не опіксьа! — докінчив він, ідучи за Чіпкою.

Судовики спершу витріщились на секретаря; потім провели очима Чіпку.

Чіпка гордо ј швидко јшов через хату. Він бачив, як усміхались судовики, перегльадајучись між собою ј показујучи очима на секретаря.

— Сутяжишче! — бовкнув Чіпка в голос, вијшовши на двір. Кров прилила йому в голову; серце затіпалось; на виду зблід, а очі світили, як у вовка. Льеде, глядьа його, розступились; давали йому дорогу... Він потяг на прямки до Пороха.

— А шчо? зустрів його Порох.

Чіпка шче хижіше засвітив очима.

— Прокльатиј!... каторжниј!... не даром його в три погібелі скрутило...

— Як саме?

— Хоче п'ятъдесъат карбованців... За мою земљу п'ятъдесъат карбованців!! Х-хе!!! І кари на вас немає...

— Отак воно завжди. Ти думаєш, як воно робитьсьа?... підогріває Порох. — Не підмажеш, — не поїдеш...

Суха ложка рот дере... ка-хи!... ка-хи!... Бач, як дере в горлі... Хоч-би промочити...

— А горілка је? — јакось понуро спитав Чіпка.

— Киј біс, хоч би капелька... порожня пляшка... Бач! — І Порох показав над вікном порожню пляшку.

Чіпка, мовчки, витяг з кешені карбованця, — кинув на стіл, а сам заходив з кутка в куток по хаті — хмуриј, јак ніч; німиј; јак домовина.

Порох обома руками схопив карбованця — та шморг з хати! Не забаром вернувсьа з веселим поглядом і веселоју всімшкоју на виду, а в руках — з повноју пляшкоју, солоноју рибоју — талавиркоју і невеличкоју пальаницеју...

— Не журись! — сказав він Чіпці: повна пляшка... Випіємо! підсолодивши голос і на Чіпку глядючи, каже він. — Добре, шчо чортяка виніс кудись Гальку... Випіємо! га?...

Чіпка мовчав.

— Будьмо здорові! — обернувсьа до його Порох — і перехилив у рот чарку горілки.

— На-здоровја...

— А нашим ворогам на пропасть! додав Порох, підносячи Чіпці повну чарку.

Чіпка випив і собі.

— Шчо, посолодчало?

— Киј біс!

— Випиј шче — посолодчаје...

Підносить Чіпці чарку... Посоловило в-віччю; вдавило в голову... Він заходив по хаті; розпустив язик; дав волю серцю, — став батькувати, лајатись... Порох, заїдаючи талавиркоју, підогрівав словами...

Випили шче, шче... Очі в Чіпки налились кровју, в чоловічках засвітили огні... Коло серця — немає ні міри, ні ваги тому, шчо там діється!... Горілка змішалась з страшноју злістю — і запалила серце... Аж

знемігся Чіпка. Сів на триніжку коло столу, схилив на руки голову, — заснув...

Порох ще довго солонцював талавиркою, обсмоктував кожну кісточку, кожен шматочок; та випивав по повній... аж поки не стало ні риби, ні пальаниці, а горілка — тільки на денці... Тоді він устав, заховав у грубу пляшку, на прощання, нахильці, випивши і останню горілку — і став ходити по хаті... Довго він ходив коло Чіпки, прихильався, прислухався, торкав його, будив... Чіпка спить. Тоді Порох тихенько просунув руку до Чіпки в кешенью; витяг кесет з тьу-тьуном та грінми — і радіючи, мерщій вибіг на впи-н'ятках з хати...

Чіпка проснав до обідньої пори. Прокинувся, підвівся... В голові — дурман, у грудях — згага... Давай він пригадувати... Перше всього йому на думку спала зігнута в три погібелі постать Чикика: — гнучка, холодна, як гадюка... Чіпка махнув рукою; најшов шапку; надів на голову і вишов з хати. На дворі ходив з льюлькою в зубах, п'яненький Порох, і всміхався.

— Прощайте!

— Куди?

— До-дому.

— Щасливо...

Поніс Чіпка у Піски задурманену голову, ще дужче помучене серце... Тепер уже не жевріла в душі надія, не піднімала в гору його духу, не гнала вперед, як у город. Одна неправда та втрата, — втрата всього најмилішого, најлюбішого — пекла його серце... Він ішов, ледве здімаючи ноги.

Над вечір доволікся до Максимового хутора, до своєї землі... Його обдало холодом, — потім — обсипало жаром... Порівнявшись з хутором, він спинився... „Не чуть, нема... все пропало!... Ще вчора бачив... ще вчора... Мабуть, і вона зна... Карає же вас смерть нагла, прокляті!...“ Він придав ходи в поги.

Поминув своєю землєю, навіть не глянувши на неї... Далі та далі... Уже сонце зовсім сіло. Уже смеркло, як дійшов він до Пісок. З неба блищали ясні зорі; по селу — то там, то там світилося в невеличкі віконця світло; а в Гальчинім шинку топилося у печі — здавалося горіла хата з середини... Ось і його двір. Кругом тихо; в хаті темно; не світиться... „Мабуть мати спить,“ — подумав він. „Нехай же спить!...“

І повернувшись до шинку.

— Сип горілки, Галько! гукнув на жидівку.

— Що це воно буде?!... усміхнулася жидівка на Чинку глядючи.

Він прямило побрався за стіл, на покуття.

— Не питай... давай швидче!

— Не кричи, не злякалася... Дивись... скільки з хоць?

— Та сип, шчо хоч, гаспидське кодро!

— Ци ти не здурів бува?... Ну?... Сип... Давай попереду гроші!

Чинка полапав у кешені: ні кесета ні грошей... Він скинув свиту:

— На! та давай швидче! — і швиргонув через стіл свиту.

— Що мені з твоєї свитки?... Вона мені не потрібна...

Один з чоловіків, шчо сиділи в шинку, та мовчки дивилися, шчо це робиться з Чинкою, — підвівся з лави, підняв з долу свиту, страхнув, повернувшись у руках на всі боки.

— Сип, Галько! каже. — Я за свиту карбованця ложу...

— Що ти карбованця! — закричала жидівка, вири-

вајучи з рук свиту. Цого ти місајессьа не в своје діло! Вона твоја?... Він заставља...

— Так чого ж ти јерепенишсьа? Каже парубок: сип! Ну ј сип...

— Сип... сип... запорошчала жидівка. — Скільки з сипати?...

— Та давај, шчо б тобі дихати не дало, прокльата душа... Сип! гукнув Чіпка на всьу хату ј ударив кулаком по столу — аж вікна здвигнули.

— Ну четвєртину всипљу...

Жидівка мотнула з свитоју в другу кімнату, кинула на бебехи свитку, а сама вернулає з четвєртиноју горілки, поставила јїї перед Чіпкою, та ј знову пішла до себе. Вона була сердита, шчо так дорого досталасьа јї свита.

Випив Чіпка одну чарку, випив другу, випив і третью. Дзенькало в голові, посоловіло в вічю. Льеде мовчки дивились; одначе ніхто не зваживсьа першіј забалакати.

Коли це — ввійшов у хату Јаким Кабанець.

— А шчо це Чіпка? І ти вже?... обізвавсьа. — Випјемо, значить?...

— Випјемо, — понуро одказав Чіпка. А далі сміліше: випјемо! — А це вже гукнув на всьу хату: — Випјемо, дьадьку, так, шчо б аж мозок у лобі закрутивсьа!

Та — гръак! по столу кулаком... Забръахчали пляшки ј чарки, трохи не попадали до-долу...

Тут уже ј другі примовились. Слово по слову, чарка по чарці, — полиласьа з ротів розмова, а в роти — горілка... Підоспіли шче льеудці. Пријшов стариј Кулик, шчо один на все село носив шче оселседець. То був уже стариј дід, кремезниј шче нівроку... Јого скрізь по селу знали, јак чоловіка письменного: він завжди було на криласі співаје, посеред церкви апостола читаје... А на јазик собі вдавьа — балакучиј, а надто за чаркою... Та льеубив таки ј випити. Бувало, в недіљу, після обіда, пријде в шинок, та ј почне теревені точити, — та все по пись-

менному, по церковному... Зійдуться в шинок льудці розважитись, з льудьми посидіти, побалакати; візьмуть півкварти, квартиру, шчо б було чим горло промочувати — ї діда не минуть. Тоді він хоч до світа вже сидіти та брехати, аби слухали. Іноді було насмішить беседу — аж за животи беруться; не врьади-годи ї з його покенкують, — з його сивого оселедця, шчо аж за ухом закрутився; а все таки чаркоју не минали ніколи... І Кулик шчо свѣато в шинку.

Придибав він і тепер. За ним — другі, треті. Засіли кругом столу коло Чинчиної горілки; пють собі; потькають; льульки цмольать. Найбільше там було *дворових*. Винущені на волю, як птиця, без оселі, без землі, без притулку, — вони шукали собі оселі по шинках, шчо б швидче скоротати ті тьажкі два роки, котрі вони повинні були одробити. Шче по панських дворах вони позивкали в горільці кинути, їїї пјанним хмелем підсоложувати своје гірке життьѣ: не покинути ж було своєїї втіхи тепер? — І вони мерщій кидали панські двори, та ходили від шинку до шинку. Коли не було за шчо винити, піджидали, — може хто піднесе чарку-другу. Шинкове панібратство завжди знайдеться. По-приходили вони тепер, — Чінка не обминує і їх чаркоју...

Як підшили вже, то тої заспівав з пјаних очей, тої бідкався, куди його пристати, як з паном розв'яжеться... А Чінка не дослухається. В одній сорочці, розхристаний, одно кружає та ї кружає, кричить, батькує, по столу кулаком гамсемить, як нав'іжений...

— Шчо це воно за знак, Чінко? — питає його Кабанець, коли Чінка знемігся трохи: — ти ж, мов, до сього дива не теїє?...

— Це викивав?... Ні!... А тепер буду...

— Чого ж це так?

— Бо нігде немає правди... немає добра... ї земля пропала! — Пу, ї гуляй!

— Та де ж твоїа земля ділася?...

— Де?... взьали... отиьали гаспидські пјавки... пропала!... А земля пропала, — все пропало...

— Так, так, — підхопили двораки: без землі — шчо?... Без землі — життья нема!

— Риба без води, а чоловік без землі — гине, — увернув Кулик по письменному.

— Еге ж, еге... А коли так — пиї, поки пјеться; гуляї, поки гуляїється! Без землі... все по-боку! На шчо воно? На ві шчо тепер корова, кобила, вівці?... Га?... На ві-шчо?... Гуляї, душа без кунтуша! — Та — бух! по столу кулаком...

Стіл заходив ходором; чарки і пляшки заторохтали, одна чарка навіть упала до-долу, під стіл, — та ніхто не поліз її доставати: всі задивились на Чінку.. А він знову за своје:

— Дьадьку Якове! Ніхто не зна... о-ох!... ніхто не зна... Прокляті! Пјятьдєсѧт рублів хотіли за землю... Не в землі сила, не в землі вона була... ні!... Земля — шчо?... Земля!... Хліб родить, як коло неї походиш; хазьїїном робить... Сказано: земля! А без землі — все пропало... *все!*... — Чінка придавив на останньому слові, повів грізно по хаті очима, закригатав зубами, положив на стіл руки, схилив на них голову — та і притих...

Льуде дивувалися, поглядаючи на Чінку, — дивувалися його непевним речам, а про те — пили його горілку, поки до каплі вихилили. Тоді де-хто даваї рушати...

— А ну, Микито: час до дому! каже, ледве стоїачи на ногах, один крепак до другого, шчо сидів та слухав, як Кулик розказував про Йосипа, запроданого братами... — Чув, Микито! рушай?

— Підожди трохи, — одказує Микита.

— Чого?... Ходім, кажу, а то покину!... Ії-богу, покину!... То і зостанешся з отим осельдьком рови лічити, — дарма шчо він по письменному балакає...

А Кулик глянув на крепака, похитав головою — і залепетав:

— Ашче, ашче... їеда... їегда... бо... созда мир... Сатанаїл заздри... Согріши Адам з Јевою... нехаї царствуїе!... Лїудїї! од слуха зла не убоїмсьа ..

Максим прислухавсьа. Оже, як почув, шчо це вже річ не про Јосина, — устав, виїшов за сусїдом з хати... Хто тверезїшиї, собі став за шапку братись. А зосталисьа самї пїаниці. Тої харчав, звалившись під лавкоїу; тої сидів, обпершись снїпоїу об косяк вікна, та здригував — змерз! а де-хто виводив не своїм голосом якусь пїаницьку пісню — чи про „журбу вирьамуїу,“ чи про неслухняну „долю...“

Аж перед світом приплівсьа Чїпка до дому, ледве на ногах стоїючи — пїаниї-пїаниї, пїаниїниї землі...

Як глянупа Мотрїа на јого, то ї перельакаласьа...

— Шчо це, сину?!... на јакїх це радошчах?..

Чїпка сїв на лавї, схилив голову...

— Де це твоїа свитка, шапка?... Заходив, кажеш, не тільки гроші, та ї те...

— Свитка?... шапка?... Нема!... На шчо вона?... На ві-шчо все, коли... у-у... у... Завив на всїу хату, мотнув роскудляноїу головоїу, засвітив повними слїз очима...

Материнє серце мов хто в жменї здавив... Даваї вона јого умовляти:

— На ві-шчо це ти, сину, сам собі лихо робиш? Це ж ти сам себе з світа зживаїєш!... Шїлунь ти на ту землю!... Шчо ж робити? Жили ж без землі кілька літ, та хлїб їли... ї тепер не сидїтимемо без јого... Ти тоді малиї був; сама пучками та ручками заробляла, — та не померли з голоду... А тепер—не те, шчо тоді!... Тепер ї ти заробиш, ї ја допоможу... Шчо ж робити? На все јого святаїа воля!

— Ет, толкуї!... Немаїє тепер у мене нічого — а

ні-ні!... Шчо тепер ја?... Лѹдський попихач, најмит?... Пропало... все пропало! І добро ї душа пропала... бо немає правди на світі... немає між лѹдьми... Тепер моє шчастѣя — ось-ось було, та... вилило!... Чінка розвів руками — ї задумавсь...

— А все лѹде, все лѹде... Вони в мене ї батька однѣали, лѹдоїди; вони мене шче змалку ненавідили:—з играшок прогнали, ішли поуз хату, обхришчувались... Ја малим був, а все бачив... За чортенѣя шчитали... Ја чорт... е-е... Ја — чорт... над чортами чорт!... А баба вчила мене лѹдеї прощати, а дід — лѹбити... Дурні! дурні! не стоїли вони слова доброго... Їх мучити... му... мурр...

Та — пуць! на земљу... Так і захарчав.

Мотрѣя встала, витягла з під себе рѣднину, відкрила неїу Чінку, перехрестила його, сама перехрестилась, лягла на голому полу, та сон уже не їшов її на думку... Стоїли перед неїу давні лихі роки, пригадала вона своїу кроваву працьу; перескочила їїї гадка на свого чоловіка-москаля... Де він?... шчо з ним сталося?... Може, роспивсьа, розволочивсьа, та так де-небудь під шинком богу ї душу віддав... Глянула на сина, шчо, як тої сїнц, лежав на долівці — харчав, і стиха прошептала: „Господи! схорони його ї заступи!“

Прокинувся Чінка — вже геть підбилося сонце. Голова крутиться; коло серця пече — мов гадина смокче кров з його... Походив він, походив по хаті; не глянувши навіть матері в вічі; — виїшов, ніби до худоби, та ї потяг — не в загороду а прѣамісінько до Гальки... На третїї день — знову на ослоні в шинку. На четвѣртиї — там його сонце праведне стрїтило, там і ніч темна привїтала...

XVI.

Товариство.

Піючи та гуляючи, підобрав собі Чінка трьох товаришів щирих: Лушнѣа, Матнѣа та Пацьук, — одна думка, одна гадка. Всі вони однакових літ: не то шчо б старі, не то — ї молоді, — вже підтоптані парубки.

Лушнѣа був широкоплечий парнишче, високий, бравий, з хорошим панським личком, з чорними гарними вусами, з карими веселими очима... Вони так і говорили в його!... Та здається на йому ї шкура говорила, — такий балакучий.

Пацьук собі худощавий, низенький, мишастий, — спражній пацьук, такий ї прудкий; говіркий, співучий, — на селі перший співака.

Матнѣа одрізнявсьа од усього товариства ї норовом, ї околom. Який завтовшки, такий завбільшки; неповоротний, неохапний. Голова величезна; обличчѣа татарське, кругле як гарбуз; ноги короткі та товсті, як стовпці. Не любив він ні балакати, ні співати, а любив на світі одну тільки горілку: дудлив її, як воду, ї у тому покладав усьу свою втіху.

Були вони всі три панські, ї повиростали по панських дворах. Лушнѣа був пана Совинського, а Пацьук та Матнѣа — пана Польського, того самого, шчо ї Чінчин батько.

Матнѣа та Пацьук узяті в двір шче малими підлітками: перший — від плуга, другий — від овець. Гірко їм було роставатись з батьком, матірју, братами, та сестрами, та товаришами, такими ж хлопцями, як ї вони; тяжко кидати рідне дворишче, де їм знакомі були всі закутки, де їх родила ї пестила мати; зелені

степи, де вони викохували хлоп'ячі сили; гірко було кидати, яке не је, своє, а їти до чужого, до панського... Та шчо ти вдієш супроти панської волі? Панові треба... на те в його і кренаки, шчо треба! — Як не плакали, як не благали матері пана, — викладали йому, шчо білоголові сини їх, як старшенькі, єдина поміч у трудній праці, — та не помогли ні сльози, ні викладки... Пан шче розгнівавсь, шчо його панську голову якісь сільські жінки клопочуть такою дурницею... Та і звелів попрогони́ти матірок з двору. — Пішли матірки, понесли невимовлені прокльони на устах, гіркий жаль у серці... А сини їх zostались в дворі підпасачами: один — коло скоту, другий — коло овець.

Лушньа родивсь і виростав у панському дворі. Умер старій Лушньа, шчо жив на Вовчій Долині, на хуторі; покинув дочку-дівку на світі. — Одним одна робоча сила в сім'ї, бо мати вмерла, а сироти, як кукіль, zostались... Як на те, панові заманулось покоївки. Її ото і узьали до панських покоїв, — бо, на лихо собі, і не погана була. На її ж місце перевели на хутір сім'ю з двору. Спершу плакала дівка, та боїлась усього, а найбільш — як би догодити старому панові. Та видно, догодила таки, бо через рік з дівки стала молодницею, породивши білолицього, чорноголового хлопця Тимошку. — Як піднявсь Тимошка на ноги, став розбірати всьачину; то його взьато за лакейчука до молодого пана, — старого тоді вже не було на світі, чистити та набивати тьутьуном льульку, подавати води, а більше всього стоїти в кутку передньої, коло дверей кабінету, на случаї якого приказу. Всього натерпілось хлоп'я. Иноді, довго стоїачи, на ногах засинало, падало до долу. Пан тоді не то, шчо б одсилав спати, — ні: вибивши добре, шчо б не був такий сонливий, становив на вколюшки на всю ніч. А иноді, шчо б не задрімав бува і на вколюшках, підсипав гречки під голі коліна... Було і так, шчо пан, не знаходьачи довго

чого-небудь з своїх, розставлених по столу цяцьок, — до хлопця, та бив за те, шчо тої ніби покрав, тоді як, роздивившись гаразд, — цяцьки або стояли, або лежали тут же перед носом... Набачивши, знову бив за те вже, шчо хоч не вкрав, то замірявсья вкрати, бо попереставляв усе... Гірко приїшлосья хлопцеві таке жититья, злість накипіла в молодому серці. Коли не вкраду, то б'ють — дума сам собі — за те, шчо посьагаю вкрати; то хай же краще б'ють за те, шчо краду! І через рік, через дра, з малої ту доброї дитини зробивсья якийсь лихий злодіячка, котрому нічого вкрати все, шчо тільки близько лежало коло його, і божитись-присягатись, шчо він і сном, і духом не знає, як воно опинилось у його в кешені... Може хто другий підкинув, шчо б тільки його вибили, — виправлявсья він. Тимошку знову за це били, тяжко били; та біжкоју нічого не вziali. — Підріс він, — став шче хижішим, шче занежлишим. Украде, бувало, який пустачок, та і підкине другому, шчо б від себе очі одвести; а добре шчо вкраде, то так заховає сам, шчо не знадуть. А оглянутьсья, стануть допитуватись, — він шче і виказує: оттој, мов, або отта вкрала! Безневинних б'ють, а він собі нишком крадіжку поживе, та і смієтьсья потаїне...

Злодіювате жититья не по душі самому запеклому злодієві. І в такого иноді бувають часи, шчо оступлять його добрі думки — мучать його, розривають... Льудська совість не замирає в самій запеклій душі. Не замерла вона і у душі Тимохвіја Лушні. Бували такі години, коли він, згадујучи свої вчинки та безпутнє жититья, сам собі думав: „А може ж воно і гріх так робити?... Може, за все те одбачитьсья — хоч не на сім, то на тім світі!...“

Страшно йому стало, і разом тяжко, соромно. Тоді він, шчо б хоч трохи розважитись, шчо б погасити промінь огоньу в мученій душі — прихиливсья до шклян-

ного бога; привчивсья горілочку вживати... Помітили раз його пјаним, — вибили добре на коньшні, прогнали з горниць, наставили кучером. Це було літ за двоје перед волеју. Јому було тоді літ двадцять.

На стані — вільніше трохи, ніж у горницях. Там — шчо не зробив, пан бачить, бо з своїх очей не спускаје; а тут — хоч і бачать панські коні, та нікому не скажуть... Передньої покинути не можна; а з стані — коли не в день, то в ночі вирвешсья... Лушнья встряв у шинки... Там він зазнавсья з Матнеју і Пацьуком...

Ці — теж повиростали в неволі. Хоча вільні стени та широке поле, де вони в літку скот пасли, одводили трохи їх замліли душі: за те змнья пора пальгала на їх плечі важкою вагоју і давила обох... до горілки! Поробилисья вони пјаницьями; волоцугами, злодъугами... У шинку побраталисья з Лушнєју. Побраталисья і таємна крадіжка, схови та перехови, та нічні проної краденого, стали їх товариськоју роботоју...

Мучились-мучились пани з ними, та не дікдавши і тих двох років, шчо крепаки повинні були одробити після волі (а роки ті здалисья довгі-довгі, тяглисья віками!) — повиганьбали їх з двору на всі чотирі...

Не мајучи ні землі, ні оселі, ні пристановища — ні під собоју, ні за собоју, ні перед собоју, — як вільна птиця в полі, як дикій звір у борі, — хлонці розбрелисья по селу... Де його пристати? де голову приклонити, захватись часом від лихої години?... Шче під будень сьак-так: де-небудь на роботі: — в жидів дрова рубати, в лъудей молотити, віјати, косити.... А як вечір настане, або свьато, або zostавсья хто якіј день без роботи.... Хоч під греблю!... Ніде притулку не маје, — нігде пристати спочити. У селі дві місцини не куповані. Одна — вулицьа, друга — шинок... Тільки на вулиці не безпешно. Лъажеш під тинном спочити, — собаки стьагнуть; посеред улиці — наїде хто, а хоч не наїде — волосні піднімуть, запруть

у чорну, подумавши, шчо пјаниї... Зоставсьа — шинок... І за шију не лїє, ј тепло, ј лїудно... Је де, хоч не роскішно, спочити — під лавкоју; је з ким розважитись, — побалакати, заспівати, винити... Став і нашим хлопцям шинок — рідним батьком, горілка — матірїю... В шинку вони мали собі захист, притулок; чарка горілки — стала їм порадоју ј одрадоју... Шинок ніколи не пустує: то тој, то другиї... І наші хлопці там! Як перепадє чарка горілки — за упокој раба божого, за здоровїа нарожденного, або ј так по пригоді, — то ј добре! Веселїі, спївають вони, коли спївають ті, шчо частујуть, а плачуть, — коли вони плачуть... Як же випадав коли такиї нещаснїй день, шчо ні роботи, ні в шинку нікого, — а в самого ні крихти хлїба, ні шага грошеї — їсти, аж шкура болить, винити — аж за серце ссе... не грїх тоді ј підняти, шчо легко лежить!...

З оцими-то злодіївуватими ледацьугами, гультінаками зпїзнавсьа Чінка. Тинїајучись з шинку до шинку, — стрїв він їх раз, у-друге... јак частував кожного, хто підвертавсьа під руку; вони зараз же таки ј втерлисьа до його в товариство. Цили на його кошт; гультали за його добро; розказували йому своє бїдолашне житїтьа, про своју гірку долю, — привернули його жалїсне, тепер затројужене нещастїам, серце, — ј потоваришували... Цїлий день пїють та гульајуть по шинках, гульајуть иноді ј за північ, а перед світом ідуть до Чінки виспїльатись. Виспїльутьсьа, викачајутьсьа, візьмуть з собою Чінку, та з добра його шчо-небудь, — та знову в шинок... Так кожнієнїького днїа.

Мотрїа сперше дивиласьа на таке безпутнє житїтьа, та плакала, та вговорьувала Чінку; потїм того — лајала, ганьбила; а далі — бїгала в себе по в городу, по вулиці, та кричала-репетувала:

— Ой, лишенько! пропала ж ја тепер... погине моја бідна головонька... Тепер же мені все одно, шчо з мосту та в воду...

Стрівляють лѹде, жалкують, роспитують...

— Та як же? як же?... росказує кожному, з плачем, Мотрѹа: лѹбиј та милиј був, а то ж зразу!... на тобі, та цить! Не переживу ж ја цього, не зможу... Свитку пропив, одежу всеу — в одніј сорочці, як харциза, як махамед јакіј!... Уже третью вівцѹ пропиває... Та ј товариство підобрав під пару, — волоцѹт усього світа... Боже мій! шчо ж тепер робити мені, бідній?...

— Ви б јого вмовляли; ви б јого словами ганьбили, — радили лѹде Мотрі...

— Чи ја ж не вмовляла, чи ја не благала?!... плаче Мотрѹа. — Та ја ж јому не словами, — ја јому словами виливаю... гіркими докорами очі вибивају... Та шчо з того?... Сказано: як об стіну горохом!...

— То ви б у волость... Хај јого з тиждень подержать у холодній! витверезиться — опам'ятається; а то јому намороки забило...

Послухала Мотрѹа лѹдської ради, — пожалілася в волость. Узвати Чінку п'яного, силоміць посадили в чорну. — Не чувся, як і заснув...

Над вечір, оглянуться товариші, — нема між ними Чінки. У вечері пішли, — та як чорна була лихенька вже, — вони јіјі продрали — ј випустили невольника.

Іде Чінка до дому... У голові — хміль; на серці — зло... А тут шче з заду јде Лушнѹа, примовляє:

— Јака вона тобі мати? жалітисѹ на сина?! Хто назве јіјі після свого матір'ју? Садовить, мовляв, сина в чорну: через јого мені життѹа немає!... Де се воно таке на світі видано?!...

Не јде Чінка — летить до дому; не динє — огнем наше — і, як скаженій бик, налітає на хату... Бряз!—

одно!... Дзень! — друге... Посиналось — третє... Грѣх! ногою в двері... Полетіли ж двері в сїні.

Мотря з переляку залізла на печі аж у куток. Убіг Чінка в хату, кричить:

— Де вона?... де стара відьма?... Чи не заміж бува забакала?... Може бахурів навести заманулось?... То шчо б син не перечив, — у чорну його!...

Уразили такі гадьучі слова материне серце. Як підстрелена горлиця тїпається-бється, тихо туркоче ж стогне: так мати затїналась на печі в куточку, та стиха, гірко промовила до сина:

— Побійсьа, Чінко, бога! Подумај, шчо це ти кажеш?!... Мені свїт не милиј, мені... Не доказала, залилась гіркими сльозами.

— А мені?... Мені — ти думаєш — легко воно живетьсьа?! У мене, може, серце від больу як не розірвється?!... якісь прот у йому, мов свердлом, крутить... Так шче мені — на?!...

— На шчо ж ти пїєш, сину?... Чи воно тобі легшає!... Слухай отих братчиків, шчо понаводив з собою, то вони тебе підведуть!... вони будуть, поки в тебе буде; а як не стане, то де ж дінутьсьа...

— Не бреш, стара! — перебив її Петро Пацьук.

— Хај же ти, молодчий, будеш брехати, а мені, старій, не приходитьсьа!...

— І шчо то воно за мати, коли їде на сина жалітисьа? — піддає Душнїа огню Чінці. — Хиба то је мати?! Який добрий чоловік скаже пушне слово про неї?!... Не те, шчо б покрити сина... Чи бачила шчо, кажи: не бачила; чи чула, — не чула!... Ші! вона зараз: ось. мов, який мій син... Беріть його, льуде добрі, та садуйте у чорну!... Жака ж вона мати?!...

— Бач, шчо-кажуть льуде?! гука Чінка. — Чуєш... Шчо кажуть?...

— Льуде?!... сумно, гірко, з плачем, промовила Мот-

р'я, — та більше не змогла і слова вимовити: умиваючись сльозами, замовкла...

Довго ще Чіпка гукав, довго кричав, та витягнувши з скрині материну нову білу свиту, маїнув з товариством до Гальки.

Стоїдала вже пізн'я осінньа пора. Холодний вітер вривавсь в побиті шибки, і навпростець віяв у розчинені двері, шчо покинув за собою Чіпка. Мотрі зрюбилось холодно... Устала вона з печі, шчо б хоч двері зачинити. Г'яне — в хаті, як у пустці: стіл перекинути, горшки побиті, скрин'я розчинена... Кинулась Мотр'я до скрині, — та і охолола... Там усе перевернено, перекидано, порито — і свити немає... Мотр'я так і впала на скрин'ю!

— Боже ж мій, боже! скільки я літ працювала, скільки нічок не досипала, думок передумала, здоров'я вкоротила, поки сього добра наскладала!... А тепер — рідна дитина все по шинках розносила!...

Сльози в три ручії льються; жаль та досада давить одурене матирене серце... На силу підвелася з скрині.

— Боже! Великий заступниче! — замолилася, здіймаючи руки до бога: єдина надія, єдина утіха, — та і та мене одурила!... Побий же його св'ята твоїа сила, — де він ступнем ступить, куди він лицем повернеться, коли він так зневажив матір стару! Даї йому, господи, діждати такої шани та честі від своїх діток...

Та зв'язавши останнє своє збіжж'ячко в клуночок, перекинула через плече, перехрестилася — і пішла до сусіди, старої баби-пупорізки, шчо жила не далеко від їх дворишча.

Немає тоді Чіпці вину, немає заборони, — бо і у хаті нікого немає... Так, з побитими вікнами, стоїдала вона на краї села пустоїу. — А Чіпка — одно гульає, з шинку до шинку сновіктає, та знаї тягне з

господи все, шчо тільки на очі навернеться. Пропив уже кобилу, корову, овець, свиню, навіть усьу одежу. Зосталось тільки те, шчо на йому: латана свитка, дра-ні штани, та одним одна сорочка, — чорна, як у дьоготь вимочена. Босиї; голиї, без шапки, ходить він по-селу від шинку до шинку, день у день, ніч у ніч: а перед світом, як домовик, іде в свою пустку... Нічого нема!... Тільки ї зосталось, шчо в току стіжки недо-молоченого хліба...

— На шчо то в тебе хліб гниє в стіжках? — раз питає його Лушнѣа. Продай його жидам: усе ж гроші! А то так і пропаде!...

— А справді, промовив Чінка.

На другий день кинулись хлопці вишукувати куп-ця. Чінка шукав свого чоловіка, та не знайшов. Луш-нѣа з Пацьюком метнулись по жидях. Найшли куп-ця швидко ї повели на в город, де ходив Чінка ко-лє стіжків.

— Чінко! гукнув Лушнѣа шче за двором: — купця ведемо.

— Жиди?

— Еге-ж.

— Жидові не продам!

— Тьу-тьу!... Чому? Який чорт не купив, то купив, аби гроші дав.

— Оже ја жидові не продам...

Жид пішов на вкруги стіжків обдивлятись. Виш-кує колоски з середини, виминає на долоні, розди-вляється.

— А по цьому буде! — питає тоді.

— По карбованцьу даси? каже Лушнѣа.

Чіпка стојав одсторонь коло одного стіжка, та в земљу дививсь, міркував щось.

— Ој, веј! за цей гніј? — скрикнув жид.

— А по чому ж ти думав?

— По копі з сагом... більсе не можна дати...

— Іди ти к бісовому батькові — одрубав Чіпка, та ј пішов сам до хати.

Лушнѣ та Пацьук zostались на току з жидом.

— Це, Овраме, — каже Лушнѣ: за таку ціну ти ніде не купиш.

— Це не такиј хліб, Овраме, як ти думаєш, — увернув Пацьук: — це хліб хазяєський. Ми це знаємо. Ми знаємо, як він сіявсь, як і складавсь... Тут хіба зверху трохи затекло, а то тобі — як порох су-хе... Ось дивись! — Та ј висмикнув з середини стога жменю жита.

Жито було справді добре: колоски товсті, довгі, повні сухого зерна.

— Ось на, подивись — яке жито.

Жид хоч сам уже вимнав колоски ј роздививсь певно добре, що то за жито; а про те шче взяв колосок у жменю, вимнав і зоглядавав зерно. Лице його нічого не вказували — ні похвали, ні огуди; тільки ледве примітні искорки зажевіли на одну хвилину в його чорних очіх, та ј ті потухли... Він почухав бороду.

— Не скупись, Овраме, — пристає Лушнѣ: — ми тобі його ј вимолотимо, до розуму доведемо.

— Ну, що з, не скупись? За віщо його більсе давати?!

— Як за ві-що? — за хліб! Глянь: як одно тобі зерно. Чисте, повне... не молоте б јів! — Лушнѣ справді взяв кілька зерен у рот — і жував.

— Та що з по карбованцю?!...

— Та ні, не по карбованцѣ, — одказує Лушнѣ: — він дешевше віддасть.

— Де з хазяїн? Цому він не їде торгуватись?

— Він у хату пішов... мабуть, води напиться. Побіжи лишень, Петре, та кликни!

— Чінко! Чінкд-д! — гукнув Пацьук, до хати їдучи.

— Чого? — подає голос Чінка з хати.

— Іди ж кінчать, чи шчо.

— Ја сказав: жилові не продам.

— Чому?

Чінка не обізвався. Пацьук підждав трохи. Чінка не виходив з хати.

— Ідіть сюди, до хати! — гукнув Пацьук на Лушнѣ з жидом.

Ті рушили, ведучи все таки розмову про жито.

— Ні, ти, Овраме не скупися, — каже Лушнѣ. Хліб, ја тобі скажу, такиї, шчо — от ми скільки молотили, а не бачили такого на селі!

— Та сцо хліб? Хліб, — јак скрізь хліб.

— Та ні! То не з тиї землі. Це тобі хліб з цілини, та шче такої цілини, шчо років з десять ні рала, ні плуга не бачила... Це з ситої землі хліб, — розпинався Лушнѣ.

Тут вони саме діїшли до хати.

Чінка сидів собі в хаті, мовчки, наче зажурився. Јак шче не приходили товариші з жидом, він обдивлявся, тьажкоју працеју наскладані стїжки. Чорні з окола, вони уразили јого серце, перемчали јого думки в тої недавнїї час, коли він — шче весноју — назирав оцей самїї хліб зеленим, јак рута, буїним, јак дерево, — коли зустрївся з Галеју, — балакав, жартував з неју... Коли він жав јого, рано встајучи, пізно легајучи; — вїзав у снопи; складав у копї; возив; складав на току, почувајучи себе хазяїном, — голублячи в серці надїју в двох се добро поживати... Тепер та надїја почорніла, јак і јого колись зелене та золоте жито...

Брови в його насупились; коло серця, мов чорна гадина, обвився жаль...

— Ні, не продам! хаї крашче зогниїє на моїх очіх... а не продам! — думав він.

На тої час Лушнїа з жидом напрьамились у хату. Чіпка вискочив на поріг, та як одрубав, — грізно промовив:

— На шчо ви його ведете сюди? — Хліба ја не продам!

Усі здивувались, аж поторопіли.

— То коли не продаси, — закгвалтував жид: — на сцо з було мене водити? Мені ніколи, в мене сце он-скільки діла, а вони водять!... Та і побіг з двору.

Чіпка заховавсьа знову в хату; Лушнїа і Пацьук, похнѣпивши голови, за ним увішли.

— Чи ти не здурів, Чіпко? — трохи перегодѣ, питає Лушнїа. — Такого дорогого купця, та відослати... Кому ж ти хліб збудеш?

— Ја сказав, шчо не продају!

— А шчо-ж? Хіба крашче, як він у тебе зогниїє... Га?... Лежить собака на сїні...

Чіпка грізно зиркнув на його. Лушнїа затих. На тої час у хату вскочив Матнїа.

— Га-га, братця! Је! гуляї! — кричав він, держачи обома руками пляшку з горілкоју.

— Де ти запонав? зрадів Пацьук.

— Знаїшов, братця!

— Де?

— В шинку...

— Як же ти?

— А так... Матнїа показав руками як він схопив пляшку.

Розмова повернула на инчії шлях.

— Та як же ти — чи вкрав, чи однѣав? — допитувавсьа Пацьук.

— Не питај, — як, а питај, — чи добра! каже Матнѣа, частујучи Пацѣука.

Тој похвалив. Матнѣа до Чинки.

— Ось на, братіку, покуштуј! Ось-на! Сказано: губи злипајуться, така добра!

Чинка винив. Винив і Душнѣа. Горілка розвјазала јазики — почались кази, та перекази...

Душнѣа знову пристаје до Чинки: чом, та ј чом хліба не продајеш?

— Не продам ја жидові, — одказује Чинка.

— Та кому ж ти продаси јого?

— Нікому!

— А шкода! Зогніје так ні за цапову душу... ј чарки горілки не вицјемо! Продај, кажу. Продај, брате! Та знајеш, — як загуляјемо.

— Не хочеться, братця! Коли б ти знав, Тимохвију, як не хочеться!... верзе Чинка вже на піднитку.

— А на шчо ж воне?... Одно ж — зогніје!...

— Ну, так стійте: піду завтра до Грицька... Коли јому не продам, то хоч так віддам...

— Тьу-тьу! Та ти краще мені так віддај, — каже Душнѣа. Ја знају, як поверну. А Грицько — шчо? Звісно — багатирь: візьме собі, поживе, ј спасибі не скаже...

— Другому нікому не продам... не годитьсьа!

Далеко за північ товариство підбивало Чинку кому продати хліб, то продати, а даром Грицькові не давати. Чинка не згожувався.

— Ја з ним товаришував; ја з ним, шче малими хлопцями, вкупі овець пасли... Хај јому на нове хазяјство. Нехај хоч він чесно поживе моју працју, коли так судилося!

XVII.

Сповідь і покута.

На другій день, рано в-ранці Чіпка пішов до Грицька. Нова хата, біла, ченурна, привітно виглядала зза обголених лихою осінньою пегодою груш, та рядка прутнястих верб. Двір був просторий, чистий, оплетений; ззаду, на току, стояли ожереди соломи; з лівого боку чорніли грядки та невеличкий молодий вишник; з правого — хлівець, загорода та погріб. Коло воріт, над перелазом, білів новою цямриною колодязь, — виглядав на шлях новим високим журавлем...

Чіпка вступив у двір. Велика, чорна, кудлата собака кинулась на його з-під загороди. Чіпка подався назад до ліса, став випручувати хворостину. На собачу брехню вибігла з хати молода, іак дівчина, молодича — низенька, ченурненька, та ї почала гукати на собаку. Собака одбіг на в город — та славучав. Чіпка підійшов до молодичі, привітався.

— Добридень!

— Здорови були.

— Що, Грицько дома?...

— Ні, нема...

— А де ж?

— У пивниці.

— І давно там став?

— Ні, недавно... На тім, бачця, тижні... Ні, аж на третім... Приїхав жид, та ї наньав.

— А коли він дома буває?

— У п'ятницю на ніч завжди буває... А це щось за знак — учора не було. Сьогодні повинен бути. — А він вам на-що?

— Та треба... Хочу йому хліб продати.

— Не знају, — каже вона, задумавшись. — Надїждіть трохи пізніше, туди к обїду: може, він звернеться...

— Добре. — Прощавайте!

— Ідіть здорови.

Чіпка пішов шляхом до дому; молодиця — в хату.

Грицька справді не було дома. В осени, упоравшись з хлібом, він порадився з Христеју, та і став до пивниці. Оже тепер уже він робив без того запалу, з яким кидався до діла торік. Він уже свого доскочив. Чого ж йому з шкури вилазити? А коли жид дає добру плату; то шчо б сидьачого татари не взяли та на печі не лежать, — чому того тижня і не поробити, повагом, та роздумујучи, та розглядајучи, на всі боки?!

Не минуло і години, як Чіпка пішов, — Грицько приїхав.

— Чому це тебе вчора наніч не було? — стріла його Христѣа.

— Та тут таке трапилось: не мені б казати, не тобі слухати! — одмовляв Грицько.

— Шчо ж там таке? лихе шчо?

— Та шчо б дуже лихе, то дяка богові — ні!... Та і доброго мало...

— Та шчо ж там справді таке? Кажи швидче! — пристає злякана Христѣа.

— Жида Оврама обікрадено... Та це нас держали аж до сьогодні...

— Я думала — шчо там?! — Хто ж його обікрав?

— Бог його знає... Якїсь, каже, замурдовані льуде... Понадївали машкари, повязали гаразденько всіх, та і забрали, шчо знашли.

— Шчо ж воно за льуде?

— Він думає на москалів, бо по московські балакали... А шкода, коли хоч, Оврама!

— От, велика шкода — жида! Однак з нас надрав...

— Ні, Христе: жид жидові не рівня. Другий жид, то таки навсправшки жидьуга; а Оврам — ја тобі ска-

жу — добрий чоловік, хоч і жид... Нічого бога гнівити: він тобі і допоможе, коли там подушне, нужда яка... Звісно, своє візьме — не грошима, так роботою... І тепер у його на пивниці трохи не всі — за одробіток... Добрий жид! Усі його тамтешні льуде шкодують...

— Усі вони добрі, як сплять; а тільки роспльушчить очі, то так і наровить — як би в тебе що видурити, як-би тебе так заборсати, що б з його лап не вирвавсьа... Дасть карбованця, двох, а одроби йому на десятьа... Всі вони одним миром мазані! — Бач! А ја тобі і забула хвалитись: до тебе Чіпка приходив.

— Який Чіпка?

— А тої... що, як навіжениї, ганьає по селу...

— Ага!... Чого ж це?

— Та каже: чи не купив би ти хліба?

— Якого хліба? — пита, роздумуючись, Грицько.

— Не знају... Каже хліб продати... А ја стоју собі та думају: який це він хліб продає, і на ві-що тобі хліб купувати, коли — спасибі богу — і свій щче потроху тьагнетьсьа...

— Що ж ти йому одказала?

— Що ж ја йому одказала? Сказала, що б заїшов пізніше, як ти дома будеш...

— Ну, а він тобі — що?

— Каже: заїду, — та і пішов з двору.

— Гм, — мугикнув Грицько. — От, дівитьсьа, коли не здурів наробок... З кругу сивсьа!

Розмова про Чіпку на цім обірвалася. Грицько став роспитувати — чи все гаразд у господі, що робила Христья, чи здужала, чи ні?... Христья одказувала — і собі роспитувала Грицька: що їм казали, про ві-що роспитували, як задержали?—Перегодья трохи, Христья питає чоловіка:

— Чи не час уже обідати? Ти з дороги — виморивсьа, виголодавсьа... пообідаєш, спочинеш...

— Та таки і справді виголодавсьа. Хліба не стало,

випросив був краєць у чоловіка, та перехопив трохи...
А тепер — не мов би і теже...

Собака брехня перервала їх річ. Христья гльанула в вікно.

— От, і Чінка їде...

Грицько собі гльанув.

— Та і обірваних та обшматованих якіх, господи!

— Може б сказати, що тебе немає дома, поки пообідаємо? — дивлячись на Грицька, питає Христья.

— Ні, хай... чоловікові в третє не забиватись... Ти знаєш: ми з ним колись товаришували, як шче в двох вівиці пасли... Чудний трохи... а добрий був друзьака...
А тепер — гльань: пчд з ним сталось?!...

Чінка скрипнув дверима, увішнов у сінні; собака аж за одвірки гризе, так валує. Христья одчинила хатні двері.

— Та і собака ж у вас! — обізвавсь до неї Чінка. З порожніми руками не сикаєсь!... Здорови були!

— Здорови... Ідїть у хату: ја вже сама закручу завертку, бо вона в нас так туго ходить, шчо як хто другий, то і не закрутить...

Христья кинулась до надвірних дверей, одчинила їх, гукнула на собаку, потім — зачинила і закрутила завертку.

— Шчо Грицько — вернувсь? питає Чінка, дожидаючи поки Христья поралась біля дверей.

— Вернувсь. — Чому ж ви не їдете в хату? Ідїть!

Чінка не сміливо вступив у хату, та і став коло порога. Јому якось і соромно стало, і страшно... Грицько привітавсь першиј:

— Здоров, Чінко!

— Здоров, Грицьку! Здоров брате... Чи бач, як ти перемінивсь!... Јак одруживсь, то і не пізнати тебе!

— Чим же ја перемінивсь?

— Усім... заріє, постарів...

— От, шче вигадаете! — зашчебетала Христья. —

Де ж таки він стариї!... То — він не поголився... то так воно здається...

— А може... Та ні: ја таки тебе, Грицьку, молодчим бачив...

— Це так мене зостаріла молода жінка — сміється Грицько.

— Тільки б і старости... усміхаючись, каже Чінка.

— Та і ти, Чінко, перемінився... на себе не схожиї... Чого це ти так занепає?

— Лихо, брате!... — зітхнувши, одказав Чінка і сів поруч з Грицьком коло столу. — Кого те лихо до добра доведе?

— Що ж тобі за лихо таке?...

— Багато, Грицьку, розказувати... шче раз зітхнувши, одмовив Чінка і скорим поглядом окинув хату.

Простора хатина, чепурно вибілена, тепла та ясна, тиха та щасна, віяла на його якимсь теплим духом... Йому так стало легко, мов стіни до його лиха прихилилися... На серці в його стало так лубязно; думки його порернулися назад — і перенесли його разом на стел; намальовали йому староїу немочїу скаліченого діда Уласа, швидкого Грицька, що на барані їздив; кинули його на верби горобеньят драти... Жив-жив! жив-жив!... наче хто молотками, гамселив цима словами в виски йому... Він болізно веміхнувся... Глянув на Христу... І понесли його думки на поле, між зелені жита, де він перше зустрівся з Галеїу... Жаль йому стало свого бувалого життєа, котре пестило його надїї, йому заманулося кому-небудь їх одкрити, з ким поділитися... На очі навернулися, — чув він, — слюзи; він боїався, що б не бризнули, — та водив очима то на Грицька, то на Христу... І здалися вони йому такими щасливими, такими добрими, привітними, що — він не чувся, — де дівся його страх перед ними, сором за своє безпуттєа... Йому забажалось шчиро, від серця, побалати з ними, як з рідними. Звісивши на груди голову;

в земљу потупивши очі, він став навертати на себе розмову.

— Багато, кажу, — почав він, — розказувати... і за день усього не перекажеш... Лихо, сказано, як до кого причепитьсья, — не одскіпаєшсья!...

— Хто ж винуватиї у вашому лихові? — обізваласья, гльадючи на його, Христья. Мабуть, чи не сами найбільше?...

Докір цей хоч і вколов з першого разу Чіпку; оже він ні зморшкоју, ні поглядом не виїавив того. Јому аж подобалось питаньня, так прьамо вимовлине жіночими устами.

— Та трохи і сам винен, — одмавав він, задумујучись. — А то таки і льуде...

— Чим же льуде винні? — сповідає Христья.

Чіпка поворухнувся. Видко, він не ждав такої сповіді. Помовчав трохи, — та все в низ дививсья, ніби роздумував: чи казати, чи ні? — А далі — туго, не мов слова до јазика поприлипали, а він јіх одривав з великим бодем — промовив:

— Неправдоју својеју!...

Грицько побачив, з јаким бодем та жалем промовив Чіпка оці два слова, — скинув очима на Христья:

— Ось годі тобі базікати! — обізвавсья до неї: — готуј лиш краще обідати, та пообідајемо всі разом.— Ти, Чіпко, шче не обідав?

— Та ја вже, — бог јого знає, — коли і страву бачив, — з жалем признавсья Чіпка.

Мова јого вразила жалощчами Грицька і Христья, — та і з себе він був такиј јакісь, шчо, — хоч не хоч, — пожалієш... Грицько мерщій посунувсья за стіл, на покутья, та запрохував Чіпку сунутись ближче до јого. Христья метнулась до хліба, до мисок, до печі. Швиденько насипала боршчу, поставила серед столу; достала ложки з мисника, пороскладала перед кожним, — та

вже мала була сама сидати на ослоні до столу, — як Грицько промовив:

— Чи це б то так на суху і сидати?... Воно, мабуть, жінко, в нас у хижці і горілка је... Ми так давно бачились з Чіпкою, що годилось би і випити. Ось давай лиш по чарупині... Та мене, правду кажучи, наче щось ломить, тре... Чи не покине бува?...

Христья вишла до хижі, незабаром унесла пляшку з горілкою, поставила на столі, і сама сіла.

— Наливай, жінко!

Христья налила. Грицько взяв чарку в руки та, обертаючись до Чіпки, промовив:

— Пошли ж нам, боже, всього, чого ми тільки бажаємо!

— Дај, боже! -- одказује Чіпка.

— Потім Христья знову налила чарку, а Грицько підсунув їй до Чіпки. Випив і Чіпка.

Тоді вже сам Грицько налив півчарки, посунув до Христі, примовляючи:

— Вишиј же і ти, жінко!

Христья взяла чарку в руки, пригубила, кивнула головою — і почала їсти борщ.

Приймались до борщучу і чоловіки. Чіпці здалось, що він зроду не пив такої доброї горілки, не їв такого смашного борщучу. — Поїли борщ, Христья достала локшину на молоці... Чіпка — як три дні не жив... Усе йому здавалось таким добрим, смашним; сами хазяїни — такими щирими, привітними льудьми, що він аж повеселішав трохи... З лица спала в його дума; на лобі розправились зморшки, що як ті хвилі — то набігали, то збігали; він радісно засвітив своїми розумними темними очима — і став сповідатись...

— Так ви, паніматко, — обернувся він з словами до Христі, — хочете знати: чим льуде винні в моїм безголовї? — Усім винні! Од самого малого, непримітного, до самого великого, найбільшого... Ви тільки поглянь-

те: як вони між собою живуть?... Чи так, як льуде, як брати, як бог приказав жити?... Еге ж! Вони б малні один одного в лозці води втопити, з лиця землі змести!...

Грицько всіхнувсьа...

— Ну, шчо тобі до того, Чинко? скажи мені, бога ради?... Адже тобі від того ні знобить, ні грије...

— Як не знобить? А правда де? Де та правда, по котрій нам велено жити? де вона діласьа? хто її вкрав у нас? — гарьачивсьа Чинка. Куди вона забігла?... га?...

— А нема правди, — одказав Грицько, — то живи так, як і всі живуть...

— А як не дають жити? Шчо тоді?

— То все мана тільки!

— Ої, Грицьку! ої, братіку! не кажи так... важко мені, пече мене таке слово...

— Не знать шчо вигадуєш, Чинко! не знати об чому турбуєшсьа!... Не такиї тепер вік настав, не такі льуде народилисьа...

— Шчо ж мені робити! коли ја не можу з ними зжитисьа? Чим же ја винуватиї?... Ја шче і так терплю... Ти тільки послухаї, јака в льудеї правда. — Ти знав мою земљу?

— Знав...

— Ти чув, шчо її одібрали в мене... знаєш?... ту саму земљу, про јаку сама громада сказала: це твоја земља, Чинко, володії неї! А тепер знаїшлисьа такі метці, шчо і громадську волю поламали... Узьали, та і одсудили мою земљу, бог його знає і кому, бог знає на шчо... На те, мабуть, шчо б перевів її на гроші та і повіяв туди, звідкіля і привіявсьа... І як — спитаєш — він одібрав ту земљу?... Підсилав судовикам... от і рішенець: не твоја земља, Чинко! То була твоја, а тепер — не твоја!...

— Чому ж ти не сходив у суд до Чижики? пита Груцько. — Він, кажуть, иноді помага.

— Ходив. Поміг... Як п'ятдесят карбованців, то і поможу!

— Що ж ти?

— Де ж я візьму їх?... Отака-то в світі правда! Один приїшов, підсинав, — і одсудив; а даї ти п'ятдесят карбованців, — тобі одсудять... А як би була правда, то цього б не було... земля б осталася в мене.. А коли б земля була в мене, — я б ніколи не став таким, яким ви мене бачите... Хіба я не знаю, хіба я не чуїу, шчо про мене кажуть і думають?... Знаїу... добре знаїу!... Та хаї кажуть, хаї думають... кожному вільно, шчо хоче казати і думати!... Тільки не кожному дано знати... заглянути в чужу душу, зрозуміти, шчо там і до чого, подивитись у чуже серце... Гляньте в його правдивим оком, — то і побачите: шчо там діється, шчо там витворюється, — які іноді тяжкі муки гнітьять його, яке лихо розриває... На те в них кобети кат-ма!... не дано їм!... От — і волоцьуга я, і п'яниця, і гульвінака... А я — може, крапчик від них... та лиха доля моїа!... Каку вам, багато казати, а трохи слухати... Хаї я гульвіса, бо мої руки то роботи не здійсмаютьсь; хаї я п'яниця, бо в горільці тільки мені душу одвести... На чому я її одведу, — скажіть ви мені?...

Річ Чіпчина, як вода, ринула.

Грицько з Христеїу слухали та зирились, а Христєа коли-не-коли зітхала тихо та глибоко...

Пообідали. Чіпка подякував богові і хазяїнам.

— Знаєш шчо, Грицьку?

— А шчо?

— Чого це я до тебе приїшов...

— Скажи.

— Приїшов... чи не купив би ти в мене того хліба, шчо зоставсь в току? Уже я його сам до розуму не доведу; жилові продавати не хочетьсь... Купи ти, брате!

— На ві-шчо він мені здавсьа, Чіпко? — Я з своїм уже впоравсьа, бачу — буде з мене...

— А може в Чіпки добрий хліб, то на посів би zostавили, — якось лубенько промовила Христья.

— Та і грошеї у мене тепер кат-ма, — бідкається Грицько.

— То віддаси, коли будуть, — на те йому Чіпка. Не хочетьсьа мені своєїї праці в жидівські руки попускати... Знехтує прокльата жидова, на горілку пережене... А ти, як хазяїн — знају — до ума доведеш...

— Ні, Чіпко, не куплю: не треба мені!

Чіпка задумавсьа; очі потускніли; він потупив їх у низ... Оже швидко журлива думка промаїнула; очі знову заискрили — і він наче зрадивши, твердо промовив:

— Ну, коли ж не купиш, то — так візьми!

— На шчо ја в тебе візьму його? Ось розсуди гарзд... У тебе тільки один хліб і zostавсьа; а ја — слава богу — не терилъу ніче нужди...

— То пронаде ж, Грицьку! пропју... Візьми, брате: пожаїї моєїї праці! Ти чоловік добрий, — ја тебе з малку знају... Памјатаєш, як горобенъат драли? Памјатаєш—діда?... Візьми! Ја тебе лублю, і твою жінку лублю... Увіинов ја до вас у хату — як у раї уступив... Ви мене привитали, як рідні; моє серце, мою душу одігріли... Візьми, Грицьку! прошу ја тебе...

— Про мене..., одказав, мов нехотъа, Грицько. — Коли вже тобі так хочетьсьа, то і заберу. — Тільки — знаєш шчо, Чіпко? У тебе мати стараја, а ти її так зневажив... у чужих лубдеї хліб заробляје, сердетина...

— Мати... мати... забубонів Чіпка, і насупив брови. За матір не кажи... Хто його знаје, хто з нас більш винуватиї...

Грицьків докір дуже вразив Чіпку. Він замовк, потупив очі в землю, мов бојавсьа на Грицька гляннути; подумав трохи, та швидче попрощавсьа і виїшов з хати.

— Так ти завтра, гульанками, і забереш, Грицьку? спитав уже зза дверей.

— Добре. А може шче і сьогодніа надїду, — коли справа справна...

Чіпка пішов. Грицько підславши свитку в голови, ліг на лаві спочити. Христья поперемивала посуду, по-прибірала; сіла на полу, коло печі, за гребінь прьасти мичку. У хаті було тихо-тихо, аж, мов, важко, — тільки чути було — як веретено сьурчало, та коли-не-коли Христья легенько зітхала... Христья думала про сьогоднішню розмову з Чіпкою. Думки обступили її, повили, як сиві тумани земљу... Вона оддалась їм на волю: робить, мов, шчо знаєте; несить, куди хочете!... І здававсьа їй Чіпка не таким гультінакою та волоцьугою, яким його льуде взивали, яким сама вона його шчитала до сього дньа... Скривджене з самого малку її сирітське серце, догадалосьа, шчо Чіпка — не такий... Не гультінака — лихий чоловік; гультінака — зло льудське, неправда льудська! казало їй серце... У Чіпки і серце добріше, і душа чесніша... А шчо він пје?... То його лихо пје... Не даром він хваливсьа ним!... Та як же його і не пити, живучи між такими льудьми? кожен тільки і дума: як би мені, та мені, — як би кого обідрати, ошукати?... Брати рідні, сестри — перші вороги між собою...

— А правду казав Чіпка, — промовила вона в голос, аж Грицько від дрімоти прокинувсьа.

— Яку правду? — позіхнувши, питає він.

— Шчо немає між льудьми правди, — шчо живуть вони не по закону!

— Толкуї! дурниї, спившиє з кругу, верзе не знать шщо, а вона тому і віри діймає...

— Як же не дімати, коли воно так і є?

— Як так?

— А так! От, хоч би і ја... Як би льуде по правді жили, — чи терпіла б ја, зоставшиє сиротою, те го-

ре та нужду, шчо приїшлось витерпіти? Чи роско- тилось би добро сирітське? Коли б вони по правді, а не по кривді жили; то всього б того приберегли, не по- пустили б, шчо б сирота скиталася по людях, не зав- дали б її у найми, де б, може не стрівшись з тобою, ї вік завікувала...

— Своя сорочка ближче до тіла...

— Ото ж то ї їє!... Усе — коли б собі, та собі; а про сиріт та багланних — ні гадки!... Хаї сироти гинуть...

— Хто ж тобі стане дурно чуже добро доглядати? запитав Грицько.

Христю — як хто голкою укольнув... Зляканим поглядом вона глянула на його: вона ніколи не ждала такого від Грицька...

— Не вже ж би ї ти так зробив? не спускаючи очей з його, вона прямио запитала.

Грицько оханувся — ї подумавши, одказав:

— То шчо ж, шчо їа б не зробив? — другі б зробили! — Та чого це ти так прискипалась до мене? — перемінивши свій ласкавий голос, уже він запитав Христі, та ї собі гостро глянув на неї.

Христя сиділа на диншчі бліда, сумна, та, скривившись, дивилася прямио йому в вічі. Голова їїї схилилася трохи на бік; п'ятка в одній руці, а починок у другій — заколіли... По виду можна було бачити, шчо вона хоч і дивилася на Грицька, дивилася прямио йому в вічі, — та нічого не бачила: думка їїї десь далеко-далеко носила...

Грицько помітив; серце в його якось болізно тьохнуло...

— Христе! гукнув він.

Христя кинулась, аж починок з рук випав; вона скочила його доставати...

— Шчо це з тобою? Чи не закохалась була в Чіпчини голі п'яти?...

Чи від того, шчо вона нахилилася, чи може і від того, шчо митке Грицькове слово влучило прьамо її у серце, і погнало кров у голову, — тільки зблідле до того лице Христине зразу покритосьа червоним заревом...

— Ох... як ти мене зљакав, — хаї йому цур!... переводьбачи дух, усміхаючись, веселенько обізвалась вона до Грицька, шчо б покрити усміхом свїй недавній смуток.

Грицько пильно подививсь на неї. Краска з лица вже одїшла, — тільки притаїене легеньке зітханнє, та якийсь боязький, соромливий погляд з блискучих очей, нагадували, шчо, може, Грицько і правду сказав... Одначе Грицько не обзивавсь. Спустивши з лави ноги, він почав у кешені шукати льульки. Налапавши і витягнувши льульку, довго він довбавсьа в нїї протичкоїу, потягаючись та позіхаючи; потім вибивав об лаву згари...

— Піти лишень покурити, — мнучи тьутьун у жменї і держачи в зубах льульку, каже нін, — та подивитисьа на віз... чи добрі осї? Бо завтра, справді гульанками, може, хлїб перевезу...

Грицько пішов з хати. Христья zostалась сама. Вона аж плечима здвинула.

— Шчо це справді зі мноїу сталосьа?! сама себе запитала, — та трохи перегодьа і затьагла сумну та зкурливу пісню на всьу хату... У голосі її почулиссьа сльози, журба; повивали вони хату і Христья; вона голосом выводила свїй сум тьажкий, — а рукоїу — нитку за ниткоїу...

У неділю, тільки шчо виїшли з церкви та пообїдали, раз Грицько запряг своїх пару биків, випрохав у сусїди шче пару, — та двома парами і поїхав до Чіпки.

Пуста городина, лихий тин, криві ворота, не обмазана гата, з побитими вікнами, — неприязно кинулись у вічі образили Грицькову хазьаїливу натуру... Він з до-

кором і разом з жалем дивився на Чипчине добро...

— Господи, боже! доживеться ж чоловік от до сього?! А все — своја воля...

Грицько став коло хати. Двері були зачинені і зашпечені. Він подивився кругом хати, глянуv на тік — нігде нікого не видно, тільки стійки чорніли в току. Грицько підійшов під вікно, заглянуv у розбиту шибку. На полу лежало три чоловіки, спали; на лаві Чипка — четвертиї.

— Чипко! Чипко! — гукнуv Грицько.

— А хто там? — першії прокинувшись, питає Лушньа.

— Збудить мене, будь-ласка, Чипку.

— На що тобі? пита, потягаючись Лушньа.

— Та ја до його за хлібом приїхав.

Лушньа потовхнуv ногою Чипку.

— Чипко!

— Чого?

— Чоловік за хлібом приїхав.

— Ага-а, — промовив Чипка і хутко скочив на ноги. — Здоров, Грицьку!

— Здоров... То це ти так кочуєш?!

— Отак, як бач.

— Чому ж ти хоч вікон не повставляєш? холоди находять...

— Доброго молодця кров гріє, — одмовив за Чипку Лушньа.

Чипка виїшов у сіни одчинити двері. Лушньа став будити товариство.

— Уставайте; братця, грошей лічити!

— Яких грошей?

— Чипка продав хліб.

— Кому продав?

— Чуруненкові Грицькові...

— А дорого?

— Не знају.

Пацьук та Матнѣя попідводились, терли з просоннѣя очі, позіхали.

— Я, мабуть, не доснав, — каже Матнѣя, — бо голова щось болить. І знову ліг.

— Тим тебе і обдуло, як бокла, — докорѣвав Лушнѣя.

На той час Чінка вернувся в хату.

— Ходім, братцѣя, — поможемо чоловікові хлѣб набирати, — каже до товаришів.

— Ходімо. Чув, Якиме? — Вставай, та ходім! — гукнув Лушнѣя. За те в вечері — он-як погульаємо!!

Пацьук зараз послухав, а Матнѣя підвівся, давай знову протирати очі та потѣгатись. А далі — ї він, нехотѣя, встав; усі разом потѣгли до стогів.

Два подає, два на вози складає. Навантажили обидва вози, придавили рублем, ушнурували, як слід. похазѣяєьки. Поїхав Грицько.

— А за шчо продав, Чінко? питає Лушнѣя.

— Ні за шчо.

— Як ні за шчо? усі разом скрикнули.

— Так... подарував...

Товариство замовкло, похиливало голови.

— Оттуди к лихій годині! — сумно промовив перший Лушнѣя.

— А жид, бач, купував, — не продав, — і собі проїдів сумно кріз зуби Пацьук.

— Бо жид! — гостро одрубав Чінка.

— От, тобі ї раз!... от і погульаємо... чортового батька!... чухаючи потилицю, блеє Матнѣя. — Крашче б було мене не будити, хлопці... А то — тільки сон перервали...

— Жид — та давав по тројаку од копи, — знову Лушнѣя; а це ї свій чоловік, та на дурницю звик!... Оттаке!

— Таке, як бач! коле Пацьук.

— А-а-а... позіха, потѣгајучись, Матнѣя: і на ві-шчо було будити?!...

Чіпка зиркнув на товариство очима, поблід на виду...

— Ви на мене, братця, як я бачу, гніваєтесь, сам себе здержуючи, обізвавсья він до товаришів. — Та треба було... От, вам і все! Жидьузі ја не продав не за які гроші, а товаришові — так віддав...

— А ми ж у тебе шчо? каже Лушньа, попустивши поводи серцеві... Хиба вже ми ј не товариші?... Чому ж ти нам не віддав? Ми б сами јого продали...

— Жидові?...

— Та там би побачили — кому...

— Чоловік, — тьагне Чіпка далі, — чесно поживе добрим словом згадаје... А жид — шчо?

— А тепло ж буде від того доброго слова? починаје Пацьук.

— Тепло! — вже грізно одрубав Чіпка, а далі, низьче опускаючи голос каже: — Ја знају, шчо моја праця не пропаде марно, а доведе јіјі добриј чоловік до рзуму...

— Оттуди к хихиј годині!... Оце так!... От, тобі ј погульвали!... одно бубонить Матньа, присівши на вкольушки, та взявшись руками за щочки.

— Не ждали ми, Чіпко від тебе такого! дошкульа Лушньа.

— Јакого?

— Такого, јак ти зробив... Пропало добро!...

Усі поприсідали на току, та, јак хижі вовки, очіма світили. Один Чіпка стојав, обернувшись спиноју, об недобратіј стіг, — та сумно позирав то на товаришів, то на цілі стіжки, то на шлях, — чи не јіде Грицько.

— Аж — ось Грицько вже справивсья: пријіхав у друге.

— Отак-то ти нас обвів, дьядьку? обізвавсья до јого Лушньа.

— Јак?

— На дурницју, — кажеш, — хліб возиш?

— На дурницю? Гм... Дарованому коневі в зуби не дивляться...

— То ти нас хоч молотити візьми — по карбованцю од копи, — шуткує Пацьук.

Усі засміялись; Грицько ї собі; один Чінка мовчав...

— Годі, братця, не знать шчо торочити, — обернувся він до товариства: — нуте лишень чоловікові поможемо хліб добирати, бо час не стоїть!...

— Нехай же сам і забира, коли поцінно купив, — каже з докором Лушньа.

— Тимохвию! грізно глянувши, гукнув Чінка. — Або до роботи, або з двору! Я прохати не стану...

Лушньа зітхнув, а все таки підвівся, поліз на стіг; другі, гляда на його, ї собі приймались за діло... Одиначе робота в руках не горіла, як спершу. Оже сяк-так понакладали вози, забендугували, ушнурували. Поїз Грицько до дому. Лушньа пішов за ним слідом.

— Дядьку!

— А-гов?...

— Ви вже нам хоч за поміч перекиньте шчо... Не вже ж ми дурно працювали?... аж спина болить.

— Шчо ж ја вам перекину?

— Та хоч карбованців п'ять...

— А де ж ті п'ять карбованців — на смітнику знайдеш?

— А хліба хіба трохи? Адже кіп більше тридцятьа буде...

Грицько мовчав.

— Ну, хоч три карбованці на нас трьох! Хаї уже Чінка подарував, — його воля...

— Добре... Нехай же, ја втретє вернуся, то ї привезу. Тільки прохатиму вас — помогти молотити.

— Молотити? весело скрикнув Лушньа. — Добре! Шчо там нам його молотити? Аби господь дав годину, то ми його в чотирьох за день зоб'ємо!

— То ја шче ј могоричу постављу, — домовљаје Грицько.

— Добре, дядьку!... Добре!

Грицько поїхав; Лушнѣя вернувся до гурту веселїї. З радощів він штовхнув Матнѣю, котриї прослав під стійком кілька снопів, ліг, укритися теж снопом та збірався вже заснути.

— Не штовхајся! тут і так бік болить за хлібом. — одмовив Матнѣя.

— Не біјся! не візьме лиха година бока, — хіба може від горілки прогније, — каже Пацьук.

— Од тиї, шчо за хліб виїємо?

— Може, ј від тиї! вставив Лушнѣя.

Чінка не дослухався до їх розмови. Він ходив собі по за стогами, та підгрибав, шчо набили перекладаючи хліб на вози.

Лушнѣя моргнув на товариство: не журітьсѣя, мов!

— Погуляјемо? запитали ті стиха.

Лушнѣя мотнув головою: еге ж мов!

— А скільки? пита Матнѣя.

— Три карбованці.

— Мало, каже Пацьук.

— З червивої собаки шчо урвати, то урвати — хоч клочок шерсти... утішаје Лушнѣя.

Вернувся Грицько в третє, привіз гроші, забрав останнїй хліб.

Як наложили вози, Лушнѣя ј каже:

— Ну, тепер, дядьку Грицьку, хоч і могоричу!

— Та ходімо вже: забїжимо до Гальки, виїємо по осьмушці.

Пішли. Кликнув Грицько ј Чінку. Пішов і тој з ними. Грицько винив сам осьмушку, дав по осьмушці другім, та ј повіз собі хліб до дому, розігрітїј — не так горілкою, як подарунком.

Товариство засіло на цілу ніч...

XVIII.

Перший ступінь.

Мотр'я зовсім оселилася в „довгоп'ятої баби.“ Брала л'юдiм пр'ясти то кужіль, то вовну, — та з того тільки ї жила.

Т'яжко їй робилося на душі, гірко на серці, як подумає, нчо на старості літ приїшлося наймичкувати в л'удеї. І хата своја, ї достатки — хоч які там, не які, були; а все б таки жити можна... А приїшлося в чужій хаті л'юдiм годити, л'удеї слухати.. Шче день с'яким-таким боком перебуде; а настане ніч, — думки, як за подушне, оступлять... Мотр'я пноді цілу ніч виплаче. Шкода їй Чики... Кохала ж, ростила; довгих зiмніх, коротких літніх нічок не досипляла; — рано вставала, пізно лягала... Не за д'ля кого ж? за д'ля його... А він?...

Силить їй на думку та прокльата ніч, коли він п'яний зневажив її, матір, т'яжкими докорами... Стає рубя шматок хліба в горлі, як вона згадає про це, сiдаючи їсти. Змочить Мотр'я всю подушку, як здумає в ночі... „Краще б ја тебе, сину, не зродила, або зродивши, взяла за ноги та об пень головою, — нік тепер від тебе таку зневагу приїмати!... Безталанна та хвилинка, коли ја зачала тебе; прокльата та радість, јакоју ја раділа, чујучи, нчо щось ворухнеться під серцем... Боже! чи ја тебе не молила? чи ја перед тобою переступила?... За нчо ж мені така кара, така невивага від рiдної дитини?!...“

— І чого ти так убиваєшся, Мотре? вговорює їїї баба. Хаї би нчо добре, а то таке ледащчо! Он, с'югодні... не мов дiдько носив його по чужих горо-

дах — без шанки, босиї, ув одиї сорочці, та і та розхрістана, як у харцизяки... Остапїчиних дітеї на смерть перельакав. Гралися собі в дворі. На тої час його лиха година несла. Біжить, кажуть, як скажена собака, через город... Діти в крик; він — за ними... Ухонив маленьку дівчинку Парасьу, — четвертий годок пішов, — та і несе... Па ві-що вже він її взяв? Один бог відає... Сказано: з кругу спився! Уже в його в оцїх і чоловічки до гори ногами попереверталися... Я таки і сама бачила, що він по вулиці бігав. Та і баї-дуже! Кат, тебе, думаю, бери: бігай, поки на своє набіжиш! Та і їду собі... Минула вже Остапїчину хату. Коли чују — хтось біжить за мною, та гукає: „ба-бо! ба-бо-о! — Чого се ти, галочко? питају. — Вона в плач, та так просить: „Будь ласка, бабусьу, ради самого бога — ја вже вам се і те, вернїться в хату та допоможїть моїї Парасочці!“ — Що ж там з нею? — „Та, боже мїї! з плачем каже: отої шибеник, ота пїаниця — що б йому ні житьтє, ні добра! на смерть дитину перельакав... Біг через двір, та і ухонив на руки... чи занести куди хотїв, чи що... Ја не знају: чому його на цєн не припинуть?...“ Ја послухала, пішла. Ухожу — коли дитина лежить на полу, — та так вїється, так бїється, та кричить, не мов на йому — не доводь, господи! родимець... Перехрестила ја його, пошентала, — одїшло трохи... Та тоді і переполох вилила. І таки нестемісенько він виїшов — так і вилився з воску!... — Та чи ја б за таким плакала та побивалася? Ја б його і з думки викинула...

— Јак же мені не плакати, як не побиватися, слухаючи таке за його? Хай би їх у мене десьатєро, то одно в одно не вдаїється; а то ж він у мене один, як порошина в оцї! Ја його кохала, ростила, здоровїя стратила, надїї покладала... А тепер — самїї приїшлося по чужих лїудьах хильатися... Хїба ж воно легко? Та що і лїуде скажуть: Јака, скажуть, то мати, що

допустила сина до того, не заборонила йому?... Боже мій, одного тільки в тебе прошу: однієї смерті молю! Нашли її швидко... Чого вона по добрих людях ходить, — чом до мене не приїде?... Закрилася б я плечима і очима, — хай що хоче робить. Мої очі не бачили б, уха не чули...

— І-і! бо-зна що ти, Мотре, вигадуєш! Що люди скажуть? Нехай, що хочуть, те і говорять... Чорта йому даси, коли воно таке вдалося! Чи ходила б ти по чужих хатах, як-би він добрий був?...

Не витримала Мотря довгої розмови: сиділа собі, та плакала нерозважними, дрібними сльозами...

А Чінка — наче собі діло' вигдав — кожнісенький день гуля та і гуля... Зовсім пустився берега... Допився до того, що ні з-надвору, ні в хаті — нічого... Аж задувся від гульні та недоспаних ночей...

Поки хозб'яєстечко було, — було за що пити; а як забрав Грицько жито до себе; то хоч що хоч — жидівка без грошей і осьмушки не дає. „Давай гроші!“ та і усе.

„Гроші,“ дума Чінка сам собі, лежачи в хаті. Згага пекла його, як свічкою; похмільля його мучило. „Гроші... Як би то гроші. Не качався б я, як тепер качаюся, місця не знайду; не гуляв би так... оддав би і землю, і усе — за гроші... Коли б гроші! Брязнув би тільки — так би все і уродилося... і вона моја! А то...

І звернули його думки в бувале, недавнє. Розвернулося перед ним зелене поле; ходить він по йому, обдивляється; радіє, що так добре зішло, росте, зеленіє, цвіте... А тут і Галья зйалася перепелкою за високого жита... Розражена, як пава; легенька, як метелик; веселенька, як уранішнє сонце... Любо його

очім дивитись на неї, як вона усміхається до його своїми повними рожевими устами, — як вона гладить його веселими чорними оксамитними очима... Щастливий він!... А тепер! Серед пустки неметеної, в смітті, в багнюці, вальається — обірваний, обшарпаний, як волюбуга, як харциза який... А до цього шчо витворьав?! Де ділася кобила, вівиці, корова? Де одежа, шчо мати справила? де ділася мати?... куди вона пішла? де приклонила сиву голову?!... — Сиротою стоїть над шльахом хата, з побитими вікнами — не топлена, не обшпарована, чорна, полупана... А вже холоди заходять; мороз у хату преться... І холодно, і голодно!... Згага хмельу заекла йому серце...

— О-о-о... ја — каторжний! проклятий!... шчо ја наробив собі?!... Він зо зла уїжався руками в свою нечесану кунгтру. Посиналось волосся; заискрили очі... Він прикусив зубами губи — аж кров вистушила...

Осіньє сонце сідало в хмари. Прощаючись з землею, заливало хмари і землю огньаним світом. Як кров, червонів захід сонця і заглядав своїми червоними очима кріз побиті шибки в Чинчину хату... Чинка качався на соломі по долівці.

На ту пору в хату увіїшли товариші. Як глянув Лушнѣ на Чинку, так і покотився зо сміху. Пацьбук та Матнѣ стоять у порога, та тільки дивуються.

— Чинко! гукнув Лушнѣ. Чи ти, бува, не збожеволів? Якого ти бісового батька качаєшся та рвени на голові волосся?

Не сподіваний регіт ехаменув Чинку.

— Братіку! мовить, як дитина... хоч чарочку... хоч канельку, бо пропаду! Пече мене... давить... пити мені... пити!

— Па, та ниї, дурнѣ! гукає Лушнѣ, подаючи йому пляшку горілки, в квартиру міри.

Аж затінався Чинка, ухонивши обіруч пляшку. При-

ложив він її до своїх поналених смагоју, замазаних кровју, губів — та дудлив нахильці, як воду.

Матнѣ побачив, та ї собі затрусивсьа... Кинувсьа на Чіпку, та ну однімати.

— Ну, тебе к лихї матері! От, дивись: ні капельки не кине, лудіпер!

Та за пляшку... Чіпка не пускає, та молить:

— Шче, братіку! шче... шче... хоч трішечки... Хоч капельку!... душу проквасити...

— Та ну тебе к бісу!... От, онїяка!...

Та вирвавши пляшку, принав до неї, мов пјавка до тіла... Матнѣ не вмів кидати горілки другим. Чи давали чарку, — він ковтав її до капельки; чи осьмушку, — він заливав неју горло, не оддыхаючи; чи півкварти, кварту, — він тѣг, поки оставалась порожня посудина...

Уже Лушнѣ з Пацьюком кинулись на Матнѣ, та на силу однѣали, трохи пляшки не розбили... Счинивсьа регіт, крик... Сонце зовсім сіло; насувала на земљу ніч, закутана в чорні хмари, ї усе робила темним... А вони, в темнї хаті, як виходці з того світу, світять пјаними очима, кричать, регочутьсьа...

Забрала Чіпку горілка; кров ударила в голову, від пекучої згаги одїшло його серце. Веселї підводиться він, гукає:

— До шинку, братцѣ! до жида!

— Шкода до жида... Жид не повіре! на те йому Лушнѣ.

— Як — свиняче ухо — не повіре? Як ја йому всѣју своју худобу пропів, то ї нічого?! А його, продового сина, осьмушка горілки вдавить?...

— Та вже чи вдавить, чи ні, а не повірить! глухо, з протѣгом каже Пацьук... Уже краще підняти, де легко лежить...

— Украсти? грізно запитав Чіпка ї скося глянув на Пацьюка; далі повів очима на Лушнѣ з Матнеју,

ніби очима донитувався в них — чи вкрасти можна?

Лушньа не загаївся:

— А тож! — одказує. — Чим усилковуватись та просита парха; то вже краще своїми руками добути, та погрітись...

— Та ї справді, шчо погрітись, — підхопив Матнѣа; а то опухнем з холоду...

Чінка стоїав, як зачумлений... Думки його ходором заходили. „Украти?... думав він. — Добре діло вкрати... Приїшов, узав чуже — і је в тебе... Чого шче?... Одно тільки... Там огльануться, кинуться шукати злодія... проклинатимуть... От, і в мене землю вкрали. вкрали моє щастя, мою долю... шчо б вони не дїждали сонця праведного побачити!... О-ох!... Проклятї!... — Та як гукне на всьу хату:

— Гаїда, братця! разом погуляємо... Може жидьуга повірить, а може знайдеться добрий чоловік — почастує... У-ух!... тяжко мені... гульять хочеться... хочеться битись, боротись... гу-у-у!...

І даваї махати, стуливши кулак, рукоїу кругом себе, повертаїучись то в ту, то в другу сторону — на всі боки... Товариство порозскакувалось по кутках, шчо б часом не достав Чінка.

— Та ну тебе к нечистїї матері!... скрикнүв Лушньа, як увірвав його по плечі Чінка... Мов безміном удрав. Виїшов би на двір, та обґпричілок і гамсилів, скільки здужав!...

— Бережись, — кричить Чінка, — укладу! Як муху роздавлю... Та, повертаїучись на одиї нозі, — одно руками махає, як вітряк крилами ..

Товариші зморгнулись; — разом кинулись на його. Тої за руки, тої за ноги, а тої за попереk, — насилу положили на долівку. З побитих вікон вирвавсьа несамовитиї регіт, гармидер — і розіславсьа по глухому подпівірю... Розбуджені собаки стали валувати.

— Чи ми шче довго отут серед ночі сидітимемо? —

як стих трохи регіт, питає Лушн'я. — Ходім уже куди-небудь, чи шчо?

— Еге ж, еге! одказали Пацьук з Матнеју разом.

— А знаєш, Тимохвіју, куди ходім? перегад'я трохи, веде річ Пацьук. До пана!... Він чоловік добрий, хоч і пан: наділяв нас не раз то сим, то тим, поки шче в дворі були... Не вже тепер пошкодує? А коморі тепер у його, в зіму, повні...

— Гляди лиш, шчо б на бантині не завис! призро глянувши на Пацьука, увернув Чіпка.

— Чого?... Та ја там усі входи і виходи знају, — одмовля тої.

— Там коморі лихенькі — кріз зуби процідив Лушн'я: за ніч можна полагодить...

— Може на яку квартиру перенаде від жида, — кінчає Матн'я.

У хаті затихло. Сид'ячи коло Чіпки на підогнених ногах, усі мовчали. Чіпка, вибившись з сили, лежав, як соломи куль, важко дихав... Тільки його сан розбуджував сонну темряву, шчо насупилась над землеју. А на думку навернувсьа Порох з своїм переказом. Устала перед ним ціла панська облава на правду. „А справді, дума Чіпка... Он вони шчо роблять!... То їм і можна?... Чому ж нам не можна?... Гидко тільки... Злод'яга, скажуть. Господи! де ж твоя правда?...

— Чіпко? знову обіззавсьа Лушн'я.

— Чого?

— Ходім.

— Куди?

— До пана.

— Чого?

— У гості.

— Добре...

На дворі стояла темна ніч; густі хмари замазали небо — ні місяця не видно, ні зорі не блищать... Темний морок спустився на землю — і тут нічого не видно, хоч стрель у вічі... Кругом така тиша, як у вусі: ні льудина не загомоні, ні собака не гавкне... хіба тільки трісне суха дровинька під важкими ступнями товариства.

Проїшли вони улицю, другу; посеред села, на третій, одрізнівсьа від них Лушня.

— Стійте тут! — промовив тихо.

Усі стали. Один Чіпка без тьамку поволік ноги далі. Лушня прямио підійшов до хати. То був жидівський шинок. Видно жид уже спав, бо нігде не блищало світло. Лушня постукав у вікно.

— Гершку! Гершку! відчини!...

— А хто там такий? хтось обізвавсьа з хати.

— Свої... відчини!

— Які свої такої пори? цого тобі треба? — уже гаразд чути було жидівський голос.

— Хоч ишениці кунити?

— Якої ишениці? — швидко одказав Гершко, і одсунув кватирку. Під вікно підступили Пацьук з Матнеју.

— Хто з ви? звідкільа ишениця? — питає жид, побачивши коло вікна: — три чоловіки стоять.

— Та звідки б не була, — на що тобі? Ти кажи, шчо даси за мішок?

— А-а-а... це ти, Тимохвіју! іди з у хату. А то ще хто з тобою?

— Свої.

— Ну, то і ідїть у хату, — тут побалакаємо.

Лушня оглянувся, — не видно Чіпки.

— А де ж Чіпка? — питає.

— Он, як марьука, пішов, — каже Матня, показуючи на темну пляму, шчо чорніла, колихаласьа в темряві.

— Біжи, Пестре, поклич! — порьадкує Лушня.

Пацьук побіг, догнав чорну пляму, — вернувся з Чіпкою.

Тим часом заблищало світло в розбиту віконищу; скрикнули хатні двері; дзенькнув засов коло надвірних, — корчма роззявилась — і всіх прогинула...

Не встигли хлопці посідати, — де не вродилося півкварти горілки, пів-хліба, миска солоних огірків. Товариство зараз же налягло на їжку, на горілку... Не пройшло години, як усе те було зметене.

— Ну... а де з та пшениця? питає жид.

— Та пшениці не питај, — Лушніа йому: — ми доведемо...

— Та ја знају... Оце б такий звавиј козак, та не добув... з пекла достане!

— Тд то ж... А ти кажи: по чому за мішок даси?

— Та сцо з? — семигривенника...

— Ах, ти свинбаче ухо! гримнув на всю хату Чінка. — За мішок пшениці — семигривенника?!

— Ну... сцо з, сцо за місок?... Ја все знају, јака то пшениця... сце часом... криј бозе!...

І почав чухати рижу, довгу, клочкувату, бороду.

Чінка широко розкрив очі і з дивовижоју глядів то на жиду, то на товариство, не мов питає: про јаку се пшеницју толкује жидьуга?!

— Ну, добре, — замена Лушніа: ти, Гершку, нашого не схочеш...

Виліз зза столу; — береться за шапку, лагодитьсьа з хати...

— А коли з тебе, Тимохвіју, дождити?

— Да так... — замнѣвсьа: — перед світом... одказав жидові тихо.

— Ну-ну... гляди!... Бац, і півквати випили...

— Ну, так шчо, шчо випили?

— Хіба ја заліју, ци сцо?...

— Еге ж... То перед світом дожидај. — А ну, хлопці, ходім! гукнув на товариство.

Усі повилазили зза столу, понатягали шапки, — виїшли з хати, запаливши лѣульки. Ішли вони купоју, всі

весело розмовляли. Один Чіпка мовчки потягав льюльку. — Огонь з льюльки освічував товариство. Чіпка бачив, як на виду в кожного грала якась радість... Він позирав хизко на них очима, та думав: шчо це воно далі буде?

Лушнѣа помітив, — як блиснула льюлька, — хмуриј вид Чіпчин.

— Чого це ти, Чіпко, як мила ззів? — питаје. Чого ти журишѣа?

— Хто журитьѣа? твердо одказав Чіпка.

— Хтокало...

Розмова увірваласѣа. Затих гомін товариства; все кругом затихло... Сон наліг на ціле село: нігде ні льалечки, нігде ні світла: втомившиє після денної праці, все затихло... Одні тільки собаки де-где не спали...

Як проходили хлонці темними вулицѣами, — позаду јіх піднімалосѣа неприємне валуванѣнѣа... Тепер вони јили мовчки. Три вперед; Чіпка позаду нога за ногоју суне... Так ведмідь іде нехотѣа за циганом: опинаятьѣа, а все таки јде... Серце шчось не добре вінчује, страх — не страх: јакесь темне почутѣа холодить серце... Холод пронизује душу... У думці закрадајетьѣа питанѣнѣа: куди се?... чого се?... За ними... за товаришами?... Обдурѣује сама себе думка — ј тѣагне Чіпку далі та далі... Тѣагнетѣа він тихо-помалу, не мајучи волі остатисѣа, покинуть братчиків, — тѣагнетѣа одурениј підлеслоју думкою, забиваје в серці страшне почутѣа...

Дјили вони до панєького дворинѣа. Стали. Чіпка минаје...

— Чіпко! ходім! гукнув јому Лушнѣа.

— Шчо?!

— Гуртом свого одбірати...

Чіпка стојав, задумавѣа...

— Ходім! доказав јакось глухо...

XIX.

Слизька дорога.

Хто спускався на громаку з високої гори?... Спершу не то спускатись, — у низ страшно гланути... Як уперше сядеш на громака, як подумаєш, — де тої у бога низ, — волосся подереться в гору... А громак уже їде в низ, усе в низ... холод проймає душу, на лобі піт виступає... Доїдеш до гребінця гори, спустишся проколом у низ, — тоді вже ніколи боїтись... Дух захоплює, якась звіряча радість проймає тебе, — у тебе тільки і думки: колиб швидче, колиб швидче! Така саме думка пропала у Чінку, як він, приїшовши до пана в гості, спустився в коморку з пашнею... Поправся як знав; вирнув, — та і наткнувся на сторожа... Чи пан, чи пропав?... На слизькій дорозі більше пропадає під такий час... Оже Чінка не такої натури, шчо б, сам-на-сам, звертав кому з дороги... Не звернув він і сторожеві, а кинув харчати під коморею—ледве живого...

Спить Чінка. Совість, задоврена горілкою, його не мучила; страху він зроду не знав; пшеницьку вергаючи, втопився, та і спав у себе в барлозі, наче після тяжкої праці... Уже сонце встало; льуде почали снувати по селу; а сон усе не випускає його з своїх цупких рук, — ранком шче, мов місіншче давить... А скрізь по селу, як у дзвони дзвонять — про крадіжку, про сторожа... Заворинилися, загомоніли: хто? як?

— А вже ж не хто, як не оті харцизяки! — гомонять льуде, показуючи рукою в той бік, де Чінчина хата. — Шчо днѣ пјуть та гуляють... за вішчо? Хаї спершу — гуляли на худобу того чортового сина, а

тепер же — все чисто прошив, матір прогнав... з чого ж його, як не красти?

Така поголоска дійшла ї до волости... А що ж? може і правда! міркують між собою волосні, — та зараз кинулись до Чінки.

Приїшли на дворинче, обіїли навкруги горід, заглянули в хлівець, у загороду — чи не приховано чого: голова навіть покоринсав палицею гній, що зостався після коньки і корови... ніде нічого! Повернули до хати. Хата була засунена. Поторгав голова двері, — ніхто не озивається. Тоді підійшов під вікно, глянув у розбиту шибку: спить Чінка на полу, аж хроне...

— Геї! ти! гукнув токова. Відчини! Чув? Чінко! чи як тебе? Відчини!

Чінка почув крізь сон чужий голос, поворухнувся на другій бік, замурчав, та і знову заснув.

Один з соцьких заїшов за хату, підійшов до діравого протільного вікна, сунув Чінку під бік палицею. Чінка кинувся.

— Кіј там чорт штовхається? питає з просоньня.

— Відчинишай, злодбугу! гукає розсердившись, голова. Відчинишай, а то двері виламају... гірше буде!

— А ти що за птиця? питає Чінка, протираючи очі. Я тебе виламају!!

— Бійте двері!... кричить голова. Вжакіть його, злодбугу!

Уразила така мова Чінку.

— А ну, биї-биї... чи зуби будуть цілі?

— А чому ж ти не відчинишай?... Гаїдамака!... Ти сьу ніч крав у нана? Ти сторожа прибив, душоугубе?...

— У якого нана? якого сторожа? — позіхаючи та потьгагаючи, питає, мов і не він, Чінка.

— Не знаєш у якого нана? Ти не знаєш, якіј у нас пан?... Злодбугу! Відчинишай!... Ми тебе трусити приїшли.

— Трусить?... Добре... Трусить... Що ж? иди трусить! — каже Чінка, підводячись.

Незабаром дзенькнув засів — у хату увійшов голова з п'ятьма чоловіками соцьких.

— Шукajte... трусить скрізь! гукає голова соцьким.

Чінка підпер спиною одвірки, стоїть мовчки, дивиться, що далі буде. Соцькі кинулись по всіх кутках, заглядали під піч, під під, лазили на піч, перекидали на долівці солому... ніде нічого!

— Ведіть його у волость! — порьядкує після трусу голова, — та зв'яжіть, що б не втік був!

— Ні!... цього не буде, що б ја дався зв'язати... За що ти мене в'яжеш? возвірився на голову Чінка.

Соцькі з верьовкою до Чінки... Запалали в його очі.

— Геть-те, луде добрі! крикнув він, рукою одвівши верьовку... — За що ти мене в'язати хочеш, — ја тебе питаю?... до голови.

— За те, що ти злод'юга, розбійшак!... Пічній добі заліз у комору до пана, чоловіка прибив...

— Хто бачив?

— Усі кажуть.

— Хто всі?

— Усе село каже, що ти з Лушнею, та Пацьюком, та з Матнею. Вас тільки чотирі на все село і є, що день-у-день п'єте, гуляєте, та розбійнакуєте...

— Що п'ємо та гуляємо, то так; а що ми розбійшаки, — брехня!

— А за що ж ви п'єте?

— А тобі яке діло?... Он-бач. Добра було повна хата, а тепер одна пустка зосталася!...

— Та що з тобою довго балакати? В'яжіть його! В'яжіть — та ведіть у волость, та в г'рород, та в т'юрму... там з тобою побалакають...

— Стережіться, луде добрі, лихої години! — Чінка соцьким. — Не слухайте отого старого дурня... Ја і так піду, коли треба. Він дума, як голова, то і велика цаця?!

Голова не міг би очима його ззів; та гльане — Чіпка як огонь...

— Пакидайте на його арканом! кричить голова, штовхаючи соцьких... В'яжіть його, бугаја дикого!...

— Ось ну-ну! грізно глянувши, та зложивши кулаки, каже Чіпка. Ось попробуј... От, тобі — хрест; — голова на в'язах не всидить! За шчо ти мене в'яжеш та? Хто бачив, шчо ја крав, або вбив кого?... Коли в волость треба, — скажи... Ја сам піду... Ти думаєш — страшна мені твоја волость? Куди ж пак!! Ходім... зараз ходім!

Та вхопивши шапку, скинув на плечі драгу свитину, шчо на полу була розіслана замість постелі, — першій виїшов з хати... За ним слідом голова і соцькі.

У волості Чіпка застав уже товариство: по них ходив писарь з другими соцькими. Зібравши всіх до куні: голова поміркував з писарем, та і позаперали їх у чорну — поки приїде становиј.

Мотря того лихого дня прокинулася, шче тільки стало на світ благословитись. Шче все село спало, а вона прокинулася.

— О-ох! шчось мені не сниться... так погано спала, так погано! Та сні такі не добрі верзлись, — хвалиться бабі. — На серце наче хто камінь навернув...

— Та то воно від думок! утіша її баба.

Мотря помолилася богу, умилася і сіла за гребінь — сумна, закурена.

Через годину, а може через дві, — сонце вже піднялося, — увійшла в хату сусіда — Хівря Дмитренчиха. Поздоровкалась.

— Чували новину?

— Яку?

— Сьу ніч пана обікрадено. Щось дуже багато забрано... і сторожа прибито... чи і доживе до вечора...

— Господи-боже! шепче Мотр'я, зітхнувши.

— А оце вашого, Мотре, повели в волость... або, і не повели, а він повів... Сам уперед іде, а ззаду голова з соцькими... А він їм щось таке вичитує, так вичитує! ..

Як почула це Мотр'я, — поблідла на виду, заткнула в мичку веретено — та мутними очима дивилася на Дмитренчиху: жаль, досада, і разом страх виглядали з її жовтих очей... А далі не видержала, — залилася сльозами:

— Сину ж мій, дитино моїа; краще б ја тебе в землю своїми руками зарила, ніж отаке чути про тебе!...

— Та чого ти, Мотре, так себе мучиш? — обізвалася баба. — Може, то ще брехня. Мало на кого не брешуть.

Не чує Мотр'я утіхи, — плаче... Далі встала, накинула на плечі стару кожухинку — і, згорбившись, боса, виїшла з хати.

— Куди ти, Мотре? питає баба.

Ні слова Мотр'я, — пішла, зігнувшись, мов не до неї річ. Тяжка печаль одбирає і слух і мову...

Сусіда, — ще молода молодиця — якось болізно усміхнулася, зглянулася з бабою — і нічого не сказала... Тихо та важко стало в хаті, як у льоху... Бабина онука Христья, — дівка сімнадцяти літ, — низенька, не красива, чогось важко зітхала на всьу хату; — зітхання те так і загусло, так і окрило всіх... Голова в кожній схилилася; очі в низ потупились... Кожна щось думала сама про себе...

— Що то — мати! через скільки часу, глухо промовила баба. Її зневажають, з хати виганяють рідні діти; а їй усе таки шкода!...

Ні сусіда, ні онука нічого не одмовили, тільки ще сумніші стали...

Мотр'я маїнула аж у волость. Чіпки вже не заста-ла: посадили в чорну. Як сова, згорбившись-скар'яту-чившись, ходить вона крутом чорної; поглядає на не-величкі, залізом перевиті, віконця, — та плаче-плаче... „Хоч би мені його побачити! Хоч би мені одно слово від його почути! Хай би ја знала: чи правда тому, шче льуде кажуть?...“ Стала вона прохати соцького, шчо б пустив до сина. Соцькиї не пустив...

— Голова приказував — нікого не піднискати, не то шчо... аж поки не приїде становиї...

— Ја на одну хвилину, мїї голубе! молит' Мотр'я.

— Це можна, матусь: ј кључ узав з собою...

Походила Мотр'я шче коло чорної; поплакала шче трохи; та ј пішла до-дому, сумніна нік сьуди приїшла. Давили јїї жалісні сльози; жаліла вона ј на голову, ј на пана, жаліла ј на соцького; — жаліла на увесь мир — на панів, шчо давають мужиків, на мужиків, шчо пруть-ся в пани... Материне серце заклекотало прокльонами на весь світ! Жаль у материнім серці не має синну, не знає угаву...

А Чіпці з товариством — баїдуке! У чорнії завели жарты.

— От, не знати де виспатись! І тихо, ј безшешно... Сии собі, — соцькиї стереже, шчо б бува хто не вкрав...

— Як би сьуди горілки з піввідра, — одказує Мат-ня, — то хоч би ј до віку сидіти... Попивав-би по тро-ху, заїдав варениками, та спав...

— Де б же ти вьзав? питає Пацьук.

— Голова б приніс... він з льудеї надрав, а нам — оддав!

— Сподівайся, поки опухнеш з голоду, з холоду, — увернув Лушньа...

— А справді — холодно... От-би погрітисься! знову за своєї Матиня.

— Грієся — в тісної баби!

— Цур їй!... Як би горілка... То ї баби не треба!

— А мені як-би дівчина, — каже Лушньа.

— То ї ја б до тебе пристав у приїми, — шуткує Пацьук.

— А, знаєте, нічо, братця? — не слухаючи їх розмови, каже Чінка. — Як тільки розвіжаємось з цим ділом, — у першу ж ніч голову обшакрати... Та не так як нана... а он-як! Хаї знає погань, нічо він не хто небудь, а наш брат Савка — тільки нічо наздирав з бідноти, дукачем став... Тепер, бач, у пани лізе, крпчу гнє...

— Добре! їй-богу, добре! проводять усі в один голос. — Як линку, облунимо... та ї писаря завр'яд...

— А то — дивись мак: хотів мене в'язати! — Ја тебе, кажу, сучого сина, як зв'язу, то ї до віку не розв'яжешся!

— Та ну-бо... так і сказав?

— Јїй-богу! А за нічо ж він мене в'язати сікається? Ти спершу докажи, нічо ја там був, а тоді вже—ї на верьовку... Страхав т'юрмоју... Побачимо—кажу—хто там першій буде: чи безневинний бідак, чи богатьрь, нічо сирітське добро заїдає?...

— Нічо ж він? питає Лушньа.

— Мовчить, пудрата собака, — мов не до його річ...

— Ну, а розкажи нам, — обізався Пацьук: як ти впорався з сторожем... то — те ж чоловік ручий.

Чінка став широко розказувати, як він поліз у комору, як наткнувся на сторожа, як борюкався під комороју, поки тої не захарчав...

— То ти таки добре його помняв?... пита Лушньа.

— Та знатиме, нічо в добрих руках побував... Як насів, то тільки стогне, — вже ї не кричить, як спершу, а тільки стогне...

— От, і пронав чоловік! каже Пацьук.

— Хај не лізе, куди не слід! — одказав Матнѣ за Чінку.

— І то правда, — закінчив річ Душнѣ, та і зітхнув. Усі замовкли. Мовчав і Чінка. Швидко поспули.

На другий день приїздить становій. Кликнули Чінку. Становій давај його роснитувати.

— Знать — не знају, відать — не відају! Ја, каже, чотирі дні вже і з хати не виходив.

Покликали других. І ті те ж саме: не знајемо, вперше чујемо!

Одвели їх знову в чорну; знову замкнули на замок двері. Становій поїхав, а їх звелів шче кріпше держати, шчо б не дали бува дьорки.

Сидьять хлопці день; сидьять другий, сидьять і третій. Лісти їм дајуть... чого шче? Лежять собі, висипляјуться, та точать один одному бальси з бальандрасами, а иноді і правду розказујуть, пригадујучи кожен свої пригоди. Один Матнѣ сумује.

— Чого ти, Якиме, журинься? питајуть його. — Та хај увесь мир зідеться та доказује, то і то нічого не відіє: не були і не знајемо нічого... от і все!

— Та не в тім, братцѣ, сила, шчо кобила сива! А ось уже четвертий день, як горілка була в роті... аж уха понухли...

Сміх та регіт піднявсь в чорній від того тьмяного суму; а Яким знову за своје:

— Сміјуться?! І якого біса їм смішно?! Хіба не правда, шчо уха понухли?... Лїй-же ти богу, поробились як вареники завбільшки... А їм смішно!!

Чінка аж за живіт береться та регоче: — О-ох... ох!... о-ох, лихо!... уха понухли!!... Як вареники... ха-ха-ха!... О-ох!... Дај хоч дух перевести, а то помру зо сміху! о-ох, ох!

Матнѣ одвернувся від товариства, насунув шапку на очі, ліг черевом у низ на долівці...

Цілий тиждень просиділи хлопці в чорній, аж поки з города не приїхав чиновник, та не повинускав.

— Глядіть же, хлопці, не забувайте!... гукнув Чинка з дороги, прямиуючи з чорної до свого двору.

— Добре... не забудемо! — відгукують ті, скривавучись в улиці, шчо вела на-прямки в шинок.

На другій день голосила по селу чутка, шчо прошлюї почі якісь страшида, в білих сорочках, у чорних бородах, з носами, як крѣвчками, з одним оком у лобі, як у несиголовців, — убрались до голови в хатину, де він спав і куди ніколи нікого не пускав; — звязали голові руки і ноги; накрили кожухом; забрали велику силу грешей, — та і були такі...

Загвалтувало село від краю до краю: пішли суди та пересуди, та поговірка... Пастала робота язикам — і дебелим чоловічим, а надто гострим та довгим жіночим...

Це, видно, господь його карає за безневинні сльози! — як сокирою, рубає одна жінка серед цілої јурби сусідок. — Просивсья торік мій чоловік, шчо б записали в виселенці... не записав! Оце ж јому за те! Коли б шче ј писареві... Цять карбіванців зідрав... живцем зідрав... останні зідрав... Казав: запишу... на казенній кошт виврадьять... землі шчось дес'ятин з тридцять дадуть... а тепер — так! І не записав, і гроші проплати... шчо б јому добра не було!...

Це так гомоніли одного ранку. А на другій — чутно: писарьа ограбовано! Руки јому верьовками до ніг поскрѣчувано; натупковано на јого зверху кожухів, подушок, — так шчо як витягли јого, то піт у три ручії льє; а сам — мов рак печеній...

— Як-би, каже, шче хоч з півгодини так пополежав, то задавивсья б!

— Хто ж то такі? питајуть јого.

— А чорт јого знає! Якісь татари — не татари, не по нашому розмовляјуть; та сміјутьсья вражі сини!

— Оце так!... Ну, тепер, — каже йому голова, — один одному сміятись не будемо. Тільки мені щось чудно: і до тебе три, і до мене три... До мене ж такі маріуки, що як глянув, то і умер: а то тебе — кажеш — чи турки, чи татари... Воно тут щось је... Я догадуєсь, що це воно, та мовчу, поки що... Ось ходім лиш до волості!

Пішли до волості; а дорогою все щось один одному говорили: чи то радились, що його робити; чи жалілись, що їм роблено...

А льуде їх так очима і проводять; та як у дзвони дзвонять про крадіжку... І знову всі показують на Чінку з товариством.

Оже як не питали, як не шукали — нічого! Уже головиха з писарихою їздили кудись у село до циганки-воріжки. — Набрехала вона їм і про чорнявого, і про білявого, взыала по полтиннику з кожної, та тільки всього... Потрусили ще раз Чінку, — нічого не знайшли... Пронало!

Дикдавини неділі, голова закликав батьушку, одслужив молебень, освятив воду, окропився — та, після того, вже годі і замикатися...

Заналив Чінка раї тихого шчастя в Грицьковій хаті, та і покинув куритися...

Христья звідала на своїм віку не трохи нужди та лиха через льудську неправду... Дозлила вона їй до самих живих печінок... Часто і густо вона думала: чи вже льудім не можна жити правдою?... А як би добре було, коли б усі жили по ній!... Чому ж вони не живуть неју... Думки Христини розбилися об житечні підстави, як хвилі об кам'яні береги... Серце в неї шчеміло; душа допитувалась: чи правду вона думає?...

Коли це — ні відсіть, ні відтіть — десь узаввся п'яниця, харцизяка — і загукав про те саме... Не тихим, слабим голосом, не жіноцьким хибливим почуттям, — а криком болячої душі, дугою міццю зігнув гайдамака те саме! Грицько її, добрий її Грицько, ніколи нічого такого не казав, не натякав навіт... Чому?... Чинка, шчо казав, усе те правда, свята правда... А Грицько — мовчав... Ні! тут або шчось не так, або шчось не те... Так часто думала сама собі Христя. — Пригадуючи гострий погляд, сміливий вид Чинчин, — вона тремтіла: боїлася його...

Стала Христя зовсім инча до Грицька. Ласка, з котрою кожна жінка виходить на спірку з своїм инді і геть-то крутим чоловіком — котрою завикде побиває його, — та сама ласка — як став помічати Грицько — зробилася не шчирою, холодною... Грицько помічав, як Христя стала, мов нехотя, прихильатися до його, не мов себе неволита.

Оце инді заманється йому, як молодому чоловікові, покартувати з жінкою. Сумно дивиться на його зачепи! Христя якось болячо усміхається до його; мов крізь сльози слова йому ронить... Грицька то в жар укине, то наче холодною водою обдасть.

— Шчо з тобою сталось, Христе?

— Шчо ж зо мною сталось?...

— Якась чудна ти стала... не весела, не балакуча... мов чого не достає тобі... Чи ти чого сердишся?

— Чого ж би ја сердилась?... на кого? скажи, бога ради! А шчо мені невесело... То не вік же діувати! Не на те ж ми бралися, шчо б сміхи та жарти заводити... Треба про все подумати, та і...

— Та і шчо?... Грицько глянув на неї — і догадався. — Коли шче те буде? Де те теля, а ти вже і з довбцею! закінчив усміхаючись...

— Та воно вашому братові не шчо...

— А вашому... чого журитись?...

— Того... І ја сирота, і ти сирота, ні батька, ні матері немає ні в кого... А під тої slučaj — знаєш?... Як-би своє, то воно б і порадило, і доглянуло всього; а то — не даї, боже, чого! — Чужі і кутки рознесуть...

Христья заплакала.

— Ото коли зібралася батьків оплакувати! Нехаї собі со св'ятими спочивають, коли померли; а нам, кажу, все таки нічого журитися...

То була пора, коли Христья почула себе матір'ю, з її думками, з острахами, сумом, сльозами... Дарма Грицько утішав її, дарма хотів розважити. Христья сумувала, журилася, а часом сама собі гірко плакала... Одно до одного — і журба Христини ширшалася, вишчала, глибшала... Грицькова рада нічого не вдіяла.

Грицько сердився, став гримати на Христю — чого вона все журилася.

Не помагало: Христья не кидала свого суму. Тоді сам Грицько став журитися; став роздумувати; даваї нішком помічати за Христею... І помітив, що Христья чогось ховалася з своїми сльозами, наче соромилася його... Здакане Грицькове серце догадалося. Оже він мовчав; боївся зачинати, боївся тушити тої вихоть, що курів у його в хаті... „Може, сам собі потухне, думав він; а може, сама вона зальє його... сльозами“. Однак думка про це не давала Грицькові спокою. Вона йому нагадувала, з якою охотою бралася Христья помагати йому довести до розуму тої хліб, що Чінка подарував; як вона його вихвалювала; як раїла залишити на насіння „добре жито...“

Дивлячись на сумну Христю, думка Грицькова знай верталася, та і верталася назад, у тої лихії день, коли Чінка сновідавсь в їх хаті... Грицько не помилявся, що палка розмова Чінчина запала глибоко в душу Христі; що його грізна, а разом луба постать, коли він кричав, світачи очима; „А правда де? де її поділи?“ кинула жарину в жалісне жіноче серце... Все

те він бачив тепер своїми очима; чув своїм серцем,— та боївсья назвати словами... Він ще тоді, в тої лихій день, побачив шчо Чінка справді якийсь не аби який чоловік; він знав ще тоді, шчо Чінка казав правду; він навіть згожувавсья з ним у думці, хоч і перечив у словах... А слова ті — як та заверьуха, вривалисья прожогом у душу; перевертали в голові думки; разбуркували в серці почуттья. Грицько бачив: Чінка хоч кого підхилить під себе — ї боївсья... боївсья за Христья: йому нікому не хотілосья оддати свою добру, свою лубу Христья!... Часом темної, довгої ночі Грицько не снав і на волосину: все придумував та пригадував, шчо б його перед жінкоюу вивести таке, шчо б звихнути Чінчину правду... Думав — та не надумав; а тільки більше мучивсья...

А ось тепер — скільки поговору! Грицько зрадів, кинувсья на його — та даваї подільатисья з Христею.

— Чи ти чула, Христе, про нашого праведника?— вскочивши в хату на другій день після крадіжки в нана, питає він жінки.

— Про якого праведника?

— А про Чінку?... Ти чула, як він тут за правду роспинавсья, а он — шчо вишло?!...

— Шчо ж таке?

— Нана обікрав... сторожа прибив... чого доброго, досі богові ї душу віддав...

— Не вже?!... дивлячись нильно на його мутними очима, скрикнула Христья — ї пополотніла, отороніла.

— Її-богу!... Тепер у чорній сидить... Он воно які лубе бувають! Подумаї: на крадіжку, на душоугубство пустивсья?!!

— Господи! мати божя! який тепер світ настав... ледве вимовила Христья, та ї перехрестилисья... Та хіба воно ї тоді не видно було, шчо з його добра вже не ждати, — закінчила вона.

Грицькові це — все одно, шчо по губах медом. Пис-
ла цього давај він нче гірше росписувати Чинку пе-
ред Христеју, не мов самого льутого ворога, а не ко-
лишнього свого товариша.

Як Чинку випустили з чорнојі, Грицько перший при-
пис Христі звістку, шчо, мов вигрутився харцизака,
вибрехався! Як стали томоніти по селу за голову ј
писаря, Грицько уніаєть перний сповістив про це Хрис-
тьу — ј христом богом присьагався, шчо те діло не
втїкло Чинчиних рук.

— А моје серце нче тоді шчось недобре вінчува-
ло, — одказала на јого присьагу Христья. — Знаєш
шчо, Грицьку? Чи не віддати б нам јого жита? Шче
— чого доброго — коли небудь у ночі приїде, та ј за-
ріє за жито!

— Ото, хај бог милує! — похонився Грицько. —
Ні, він, Христе, не такіј уже, шчо б за те, шчо сам
відав, та ј зарізати.

— А коли при нужді та пїаниј?

— Він швидче приїде правити грошеј... Отоді, јак
приїде, ја јому ј віддам жито... Та ј то навряд!

Отак собі побалакали — ј у Грицька наче од серця
одлигло. „Ну, — сам собі міркує: тепер уже не вер-
неться те... не так ја јого підцукнув!“

Оже Христья все таки не стала веселоју. Вона нче
дужче ханалася за своју думку... „Коли ј такіј чо-
ловік, отаке робить, — шчо ж уже другі???...“

XX.

На волі.

Вольа для чоловіка вільного—чарівниче слово, а для невольника — мед п'яне чоло. Воно, як дурманом, як хмелем, затуманить усі його думки, гадки, надії: усе для його умерло, оглухло, — одно воно зосталося, одно воно тільки ї сває ї гріє по темному шляху його темного життя...

Ще тільки об'явили вольу, — пісчане зашуміли, як окріп у горшку.

— Шабани, братця! вольа! вольа! — загукали кренакки, кидаючи роботу та їдучи у шинок — *вольу жешант*.

— Ші, то ще брехня! дратували їх козаки. Ще два роки поробіть на пана, та тоді уже ї вольа.

Піднімалась спірка, змаганьня. Лајали кренакки козаків; лајали панів; не було того на світі, кого б вони не лајали, як свого лютото ворога... за ті два роки! Одначе налажавшись, назмагавшись та накричавшись досхочу, — вернулись знову на роботу. Хоч яка там вже ї робота була?! Кожен поровив, як можливо менше робити, а більше собі загарбати: як би пана одурити.

Пани дивились на ту роботу, — та охали, та зітхали, нишком-тишком сами між собою пичось балакали... А кренакки собі тихенько один у одного питали: „чи то ж то нам заплатять за ті два роки, нічо робимо, чи ні?“

Оже — як не як — добували два роки. Підскочила горьача пора: оранка, косовиця, грабовиця, жнива, возовиця, молотіння нового хліба, — ніколи було дихнути, не то що...

Ішлося вже до Різдва. Рочисте св'ято клонотало кожну сім'ю своїми споконвічними клопотами. Там ко-

доли свиней, і несамовитий крик їх розносився по всьому селу; там клопоталися їхати в місто на красні торги, продати, хліба накупити нужного про свято — і ладану під кутю, і риби — на багатий вечір, і солі — про всяк день, а тут жінки заходилися коло мазання, і зрушили заведній спокій життєва.

Одному Чинчі з товариством немає клопоту. Сьак так позатикав побиті шибки то ганчірками, то онучами; укине у піч гнилої соломи, — тліє вона там собі та курить, буцім таки і гріє... Бајдуже їм про тепло; дарма — про їжу! Їх гріє жидівська горілка, а їсти — жувають хліб сухий з сільлю — те ж від жида. А коли хто з товариства зніме з сідала в сусіда курку чи півня, — розчинять, спечуть, настромивши на спичку, зідьдять, — та і ситі! Хоч і бачив Чинка таке безпутство; часом робилося йому противне таке життєва і таке товариство, — та зальє очі — мовчить... Иноді йому хотілося і горячої страви поноїсти. Тоді він полізе в розвалений погріб, назбірає шче торішньої ріпи, шчо де где по кутках завальалася, начистить, зварить јушки. — та тільки всього!

Људе дивилися на таке життєва, та хитали головами.

— Ні, вже: не буде добра з такого! горбатого могила виправить... Шче хоч би не товариство, то може б... Та стійте, діждемо набору: хоч отих курокрадів заправторимо, коли його не можна...

Ось настали і святки. Радіють луде, шчо діждали; гостюють, гуляють то дома, то в шинку. А Чинка з товариством і не вилазять з його; лудей закликають, частують... Чоловіки, — нігде правду діти — такі ласенькі на дурницю винити, — то і раді такому случаю, — іють та вихвальвають добрих молодців... Де-хто і з молодичь, цікавих подивитись на зборище та игрище, та шче де співи та танці, — завернув туди... А жид, як знав, десь і музику видрав... Музика ріже

—тне; пјані чоловіки трохи на головах не ходять, та вибивають гоцака коло молодиць; а ті ї собі — дивлятьсся- дивлятьсся, — то це одну ї візьме нетерпльача — ї пішла дрібненько бічком, бічком, не мов пливе по воді; а яка з п'яніших схопиться за запаску, підніме їїї трохи — та — гаї-гаї по хаті, як шуліка за курчатами... Сміх, регіт, крик... А Чіпка знаї до жида: давай те! подавай друге! неси третє! Лушн'я у танц'ях, як не перерветьсся, музику перетанцювує; Пацьук на язичі, як на балабайці, вибиває; один тільки Матн'я, роздутий, червоний, як жар, з сонними, п'яними очима, сидить у кутку, кун'яє: оце прокинетсся, вип'є, зареве, як бугай, на всьу хату, та ї знову притихне — кун'яє... Гульн'я розвернулася на всі боки. Забули про св'ято, забули про бога, забули про домівку. З ранку до вечора, з вечора до ранку одно п'ють та гуляють. Жінки, не бачивши третій день чоловіків у вічі, підняли такий галас, не мов на село наїшла кара божя, або пожежа половину села випалила.

— Оце, напасть господн'я! оце — лихо несподіванє! желіпали вони. — Такого шче з роду-віку ніколи не було!... Бог дав св'ято — в церков піти, богу помолитись, а він у шинку молитвує! Бог дав св'ято, шчо б дома з дітьми та з жінкоју л'юбо-тихо провести; а він у шинку з п'яницями та волоцьугами гуляє! Треба хоч до бат'юшки піти, шчо б яку покуту наложив на розп'яницю з п'яниць.

Де які таки зн'ялись, пішли — не до бат'юшки, а до матушки жалітисся. Матушка почастувала їх горілкоју ї обіц'яла розказати, як устане, бат'юшці. Молодиці вернулись до-дому; а чоловіків усе такі нема... Вони шче заповнили в ту гушчу ї д'яка. Д'як цей стариї уже був, — у піст бувало „алилуї“ не виведе, такий стариї. А вхопивши чарку та другу тиєїї живиці-дурниці, ї він побадьорнішав трохи. Де та ї сила взялася, міць прибула! Співает з молодицями так тон-

ко та голосно, мов молоденька дівчина. А це, випивши ще чарку, як підбере поли в балахона, як ухопе товсту, червонопику молодицю, та ну гоцака садити. Тільки борода та коса маїтолає; а він — так хальасує, так хальасує... Аж упрів, аж мило на йому льягло. Чоловіки регочуться, а молодиці коло його, шчо б ще дужче роздратувати, так увиваються, так увиваються: одна втомиться, друга її місце заступає...

— Шчо ж усе танцювати та танцювати, — крикнула одна реготуха: як би ви нас, дьаче, повозили ще!

— Бач, чого, сучі дочки захотіли! Бач, чого їм заманулося! — взъавшись у боки, каже дьак. — Шукайте санчат, повожу вже... Один тому час, шчо батько в плахті!

Де взъалися і санчата. Витьагли дьака з шинку на двір, запръагли; наїдали молодиць повнісенські санчата, ще і зверху, дьак аж угинається та самотужки пре, а молодиці — співають та вигукують, як на весільї... А це одна як схопиться, як підбіжить до дьака:

— Нема, дьаче, місця! нема, дьаче місця! Ну, ја сьаду верхи! повози і мене!

— Сїдаї, бісова! кричить дьак, перегнувши спину. Молодиця скочила; дьак не здержав, поточивсь, впав; молодиця зверху... Другі позскакували з санчат, та і собі туди, — пхаються, падають. А чоловіки; „мала купа! мала купа! на купу! на купу!...“ Навалило молодиць стільки, шчо трохи дьака не задавили. Витьагли його — ледве дише... Регіт, гвалт... Здуріло село!

Гульня розвїзала јазики, розбуркала замлілі, пригнічені, душі, розкорписала ті врази, шчо глибоко крилися в серці... Серед гульні згадали пісчане і за два роки...

— А шчо ж це воно, братця? — заводить хто з крѣпаків: це так — два роки робили, та і дурно?!...

— А вже ж, дурно!

— Чого ж дурно? Адже царь дав волю: живи, де хоч, роби, шчо знаєш...

— Ну, шчо б, бач, уже не зовсім і їх обіјти, — ту неситу прожорь — „поробіть, мов, льуде добрі, шче два роки, — хай уже вони звикнуть за цей час з думкою, шчо вас не буде!“ Так як же він дума: ми йому ці два роки дурно робили? дурно втрачалися?... Адже як би ја до хазяїна став, то рублів би сотню заробив... А в його як?

— А так: робив-робив, та і виженуть з двору в три вирви...

— Ні, чорта з два! Мені рошчот давај... он шчо! Ми знаємо валні каверзі... Буде того, шчо над нашими дідами та батьками знущалися, та з нас воду виварювали... Заплати ж мені хоч за ці два роки!

— Заплачу... наставляј кешеньу! — сміявся другий, тверезишій.

— Чого ти смієшся?... І заплатить! Піду скажу: давај рошчот, — і дасть...

— По гамалику...

— Чого по гамалику?... А в Побиванці? га, в Побаванці?... Адже дав? Хати дав; ґрунти дав... Затялись в одну шчуру: давај рошчот! — і дав... Брат рідний дав; а наш би то і ні... Еге! Як-би ми не такі дурні... А то — сидимо собі мовчки, мов не про нас річ... Рошчот давај! в одно слово: рошчот!

— Толкуј...

— Дурню, а не толкуј!

— Ти сам дурень... Залив очі, та сам не знаєш, шчо верзеш...

— Шчо ж ја верзу?... кажи шчо? — сучитьсья пјаниј.

— А то... шчо як почује хто, та шенне туди... Ти знаєш, — јака він сила?... Буде шче!

— Шчо ж мені буде? Нічого не буде, — бо правда! А ти все таки дурень...

— Не дури лишень, бо шчо б сам не здурів....

— А шчо — битимеш, може? Битимеш? Ну, биї!

— Хаї тебе лиха година побје без мене! Одчепись, сатано!

— Ні, биї!... Сьакиї-такиї сину, биї!...

Та ї підставляє лице. Супротивник одсуваєтьсѣ назад, наставивши обидві руки, шчо б бува з пјаних очеї не креснув зачепа... Лѣуде збігаютьсѣ з усіх боків; остпульаь, дивлятьсѣ, — шчо далі буде.

— Биї, кажу.....! кричить першиї, — та хвіть другого по лиці... Тої — здачі. Счепилась біїка!... Крик... гвалт... Насилу розборонили лѣуде, та ї ведуть знову в шинок „мирову пити“, шчо б справді не діїшло бува до того... Хто винуватиї, хто правиї? гаразд не знав ніхто... У кожного була думка, шчо добре б і рошчот одібрати; був і острах того... „А як не дасть, та шче... не доведи, боже, шчо б гірше не виїшло!“

Одначе горілка взяла своје. Де далі, то все більше ї дужче виступила *правда* першого: а острах другого нехајали, як легководухого чоловіка... Зашуміло село, як на-пригрю бджоли: сміливиї і несміливиї збирались в куни; гомоніли; радились; змагались... і ходили до жида в шинок могоричу пити...

Минула водохрестѣа. Час би за роботу братись... Та чи до роботи, коли день-у-день зберутьсѣ або в шинку, або ї так де, та одно тільки ї чути: рошчот... Піјмали раз одного з Побиванки. Роспитујуть: чи дав двори? чи подарував хати?... — Дав, подарував!...

— Бач!... в один голос: значить *наш* дурить! — Коли ж так, — не діжде!...

На завтре, шче тільки стало сірити, зібрались коло волості та взяли старшину з собою ї пішли до пана в Красногорку.

Приїшли; стали в дворі коло ганку — повнісенькиї двір, нігде голки просунути; послали просити лакеја, шчо б сказав панові; обішчали навіт „на табак“ лакејеві, коли швиденько панові скаже.

Василь Семенович шче спав і з ліжка почув шчось за гомін, за топіт. Він позвонив лакеја; розпитав, шчо то. Тої сказав. Наче хто голкою шпигнув вельможного пана, — так він прожогом скочив з ліжка; звелів подавати мершчії убраньня; випив на хватку стакан чају і, не гльадь на те, шчо жінка, ламајучи руки, благала не виходити, вискочив з хати червоний, сердитий...

Він догадавсь, шчо це не даром ціла пісчанська громада присунула — та думав својеїу сміливістьу зразу її осадити.

— Шчо вам треба, пісчане? — сказав він хоч грізно, але здержујучись.

— До вас, пане...

— Чого?

— За грішми, пане...

— За якими грішми? — скрикнув пан і гльанув гостро на громаду.

— Шчо два роки служили, пане...

— Дураки! Ви ж повинні були ці два роки служити...

Мовчать передні, кланьајутьсья.

— Як повинні? — обізвавсья хтось з середини. За плату ж то і служили...

— За яку плату?... Закон велів!

— Закон? — знову викрикује з середини: — То ви сами настановили такиї закон!...

— Хто там озивајетьсья? — питаје пан. А ну, виходь сюди, та побалакајемо...

— А чорт! давај гроші!

— Хто озивајетьсья, сьакі-такі сини? — кричить уже на все горло пан. — Хто сміје бунтовати? — Та і підскакује до передніх.

— Ми не бунтуємо, пане, — кажуть, кланьаючись, передні: — ми тільки приїшли просити плати...

— Якої плати? за що плати? Я вам дам!... уже на всправішки лајавсьа пан.

— Не цвікај!... годі... не боїмосьа!... знову з середини.

— Хто там, сьакі-такі?... Давај мені того, хто озивається! давај зараз!... Давај... а не то — ја вас усіх у тюрму запру... на Сибірь попру!

— Не дуже! не дуже! не скачи так! Ач який прудкий! давај лиш гроші!

— Кажіть: хто там озивається?... аж разльагається сьа пан до передніх.

Передні мовчать; зступаються ближче один до одного, — кланьаються...

— Ага? — так ви не хочете бунтовщика видати? не хочете?... Так ви бунтовати?... га?... Постійте ж, — ја вас побунтују! — кричить пан, разпалившись, і з криком біжить до себе в горниці.

Громада на хвилину стихла; а потім — не мов набіраласьа духу — пройшов спершу глухий якийсь гомін; далі — дужчий, дужчий поки не перејшов у викрик...

— Що він нас страхає? Дума, — зльакалисьа?... Минуло те!... Давај плату!... плату давај!! рошчот!!!

Крик, гук з усіх боків, на весь двір, довго шче не вгавав — і долітав у горниці страшним, — диким галасом. Василь Семенович поблід, як крејда. Јого розбірала досада, злість; јому хотілось кричати, лајати, бити, — та страх брав своје... Він погнав јого в горниці, а тепер не випускав на двір... Жінка Василя Семеновича ходила, — јак з хреста зньата... Од тревоги вони обоје мовчали; — ходили тільки з однієї кімнати у другу, та з боку нишечком, позирали у надвірні вікна, ніби тајили свіј страх одно перед одним...

Громада не росходилась цілий день: вигукувала та

викрикувала аж до самого вечора... Так і простоїали на ногах. Тільки ніч погнала пісчан до-дому...

Васильа Семеновича ј ніч не вдержала. Перегодья трохи після того, јак пішли пісчане, він звелів запръгати коні, виносити важкиј сундук з својејі спочивальні — ј вкупі з жінкоју покотив у Гетманське.

На другіј день — чуть зорья — вже були на ногах справник, посередник Кривиньскиј (шчо колись, за виборів, був справником), послали гонця в Котолупівку по станового Ларченка, шчо б јіхав мершчіј в Піски: „бунт!“ Ларченка, јак хто по потилиці лигнув: він стојав, наче чмелениј, і јакось безтъамку дививсьа в низ своїми косими очима... На помості вимальовували јого думки розгніваного Васильа Семеновича, котриј тупаје на јого, Ларченка, ногами за те, шчо „допустив“ бунт у себе в стані... У голові станового думки коломутилисьа: то він прошчавсьа з котолупами — ј здавалось јому, шчо вони хрестилисьа, јак він виїзжав з јіх містечка; то јому пријшов на думку тој щасливиј день, коли він раз на обіді вихвальав, јак поет, Васильа Семеновича віршами... Коні підјіхали під рундук: гајатись було ніколи. Ларченко вскочив у санчата, та, тільки духу, попер у Піски.

У пісчанській волості сидів уже посередник. Він пријхав зарані, звелів скликати громаду. Громада шче тільки сходилась. Незабаром — цілі Піски збіглисьа. Хто на громаду, а хто на дивовижу.

Становіј з посередником вијшли з волості; стали на громаду гримати; далі страхати, потім батькувати; а там — підскакувати, та репетувати на все горло — аж піна з рота летіла...

Громада собі гуде: — Не застрахајеш!... Рошчот подај!... Не скачи, коса собако!... котолупе!...

Нічого не вдіјали ні становіј, ні посередник, — тільки дарма накричалисьа, та з тим і појіхали.

А пісчане слідом за ними послали в Красногірку Васи́льа Деркача нишком довідатись: чи дома пан? шчо чу́тно?

Деркач незабаром вернувсьа.

— Нема́є, ка́же. — Учора звечера зібравсьа, та з па́ніе́ју́ ј по́їхав... не сказа́в і куди.

— Еге... значить наша правда! Не даром перелѣ́кавсьа...

— Гляди́ть же! Не по́пускај, бра́тцѣа, сво́го! — ви́крикували пісчане, росхо́дѣа́чись по до́мівка́х. На ди́во ко́закам, а на злі́сть жи́да, рідко хто за́јшов до јо́го ј у ши́нок.

Коли це, на ра́нок — ле́тить у Пі́ски са́м спра́вник, ле́тить стра́пчиј, ле́тить ста́новиј. Ска́зано — ці́ле „вре́менне одді́лені́є“. При́їхав і посере́дник. А неза́баром, слі́дком за ним, всту́пила моска́лів си́ла... Гро́мада зби́лась в купу, ја́к овечки́ під до́щ та ли́ху го́дину. Ні́хто — ні па́ри з у́ст. Ті́льки чу́тно — ва́жке зі́тхань-ня́, та ја́кієсь ти́хиј гу́л... Моска́лі за́јшли з бо́ків — і ку́ром, ја́к кі́льцем, обло́жили гро́маду.

Кривинський, ја́к посере́дник, ви́шов на-пе́ред гро́мади, та ста́в до́питува́тись: чо́го во́на бу́нтује?

— Ми не бу́нту́ємо, до́броді́ју... Ми сво́го про́симо...

— Жа́кого сво́го!

— А та́к! за ві́-шчо ж ми два ро́ки слу́жили?... ду́рно?? — хтос́ь по́даје го́лос з се́редини.

— Хто та́м кри́чить? да́вај сьу́ди! зі́пону́в Кри́винський.

Гро́мада за́товпи́лась; шче ті́сніше зби́лась в купу; ста́ли оди́н одно́го за по́јаси бра́ти...

— Сьу́ди јо́го да́вај! хто ви́крику́је? — же́ліпа́је по́сере́дник.

Моска́лі ки́нулись до кра́йнього...

— Не да́вај, бра́тцѣа, за шчо на́с би́ти? за ві́-шчо на́с ні́вечити?...

Громада стала напірати на москалів; москалі на громаду. Піднявсья крик, гвалт; счепилась біжка з москалями... Льуде, зачувши таку колотнечу, біжать як на пожежу дивитись. Чоловіки — аж до самих москалів; жінки на тини поспинались — з огорodів... Дід Улас — стариј, не видержав натовпу, — упав... Москалі підняли

Чіпка побачив. Закипіло його серце, заболіла душа... Біга поміж козаками, метається на всі боки: — Братця! кричить: — не даймо глумитись над нами! Не даймо знущатись над дідом... ходім братця!... Тимохвију! Петре! Якиме! збірајте громаду до купи! Не даймо, братця!...

А ті — як побачили, шчо не переливки, — та — тільки видно — через село...

Чіпка јіх лаје, батькује, молить, просить; кидається то в тој бік, то в другиј; то підскачить до москалів, то вертаје до своїх.

Побачив Грицька.

— Грицьку! братіку! Ти бачиш? кров безневинна льється... Діда Уласа ледве живого підняли на вітер... Не даймо!...

Грицько не одказав на це ні слова, — та мершчіј від Чіпки, та в чужиј огород, та ј присів за лісоју...

Кинувсья Чіпка до крепаків... Тут јого ј схопили.

— Ја — вільниј! — кричить Чіпка: — Ја — козак!

— А коли вільниј та козак, то не бунтуј льудеј! — зіпонував справник. — Ложіть јого!

Довго боровсья Чіпка... Шче довше јого били....

Ні крикнув, ні застогнав! Устав — наче з хреста знятиј. Очі червоні, налились кровју, горіли, јак у звіра; на виду — блідіј-блідіј, мов після тьажкој хвороби... Повів він страшними очима по всіј громаді, глянув хижо на панство, на москалів — і підтупцем побіг до дому

Обиьало його зло не льудське. Серце в його вило; душа палала... „Прокльаті! каторжні! ні суда на вас, ні правди немає!...“ кричав він, качаючись по полу. Тіло боліло, як попечене. Він стискував зуби. „А вони?... вони?! Слова доброго... смітнини послідньоїї не стоять! Прокльаті душі!... на вас трохи такоїї муки, трохи каторги... Катувати вас, пекти, тупим ножем різати!“

Від больу він кусав собі нігті, пучки...

— „А ти, дурню, водивсь з ними!... повірив, шчо ї вони льуде?... Волоцьуги, пјаниці, а не льуде! Вони тільки обпивали тебе, та підбивали на все лихе... У них доброго на ніготь не було... Серце їх, як продове, тільки ї знало одно лихо... шчо б другого підвести, а самому на-утікача; шчо б чужими руками жар загрібати; сльозами, та кровју других себе тішити... А потім стануть на весь світ славити... вијдуть серед льудеј, по-серед білого дньа, скалитимуть зуби, будуть сміјатисьа... Собаки!... Сучка вас, а не мати породила... замість серцьа, зміју положила ї трутоју налила... Де тільки тхне ваш дух, — там лихо та горе, кров та сльози... А ти їм повірив?!... Ти...?“ Він заскреготав на всьу хату зубами.

А це — як скоче, та так без шалки прьамо в шинок. Полиласьа горілка, як вода. Він дудлив јіјі на-хильці; випив з півкварті — ї не чув шчо б хоч запекла, або вдарила в голову... Як бризка, кинута на жарину, за скварчить і зникне, — так ті ковтки горілки зразу вигарьали, вилітали пароју...

Він кинув на стіл порожню посудину, — побіг додому; поліз на піч. Голова заходила ходором; у виски гамселило, як обухом; свистіло та пишчало в його в ушіх... Він забувсьа, не мов заснув...

Грицько, постоївши в чужому городі та надивившись вдосталь на біжку крепаків; трохи змерз, та і попливсь до дому.

— Важно парять бісових маштаків! — було його перше слово до Христі.

— Господи! там, мабуть, на тої світ позабивали сердешних, бо крики такі доносились сюди, не мов з могили, — відказала Христья.

— Так їм і треба, злодіям!

— Скажи мені: за шчо ти на їх узливсь так? Хіба вони і не льуде?...

— Житьтя через них, проклятих, немає! — аж скрикнув Грицько. — Нічого в хазяїстві не вдержиш за ними... Так і держи все під запором, а то — як раз та два рознесуть!... Чи давно ја маїстрував у сараї... Візми, дурний, та і застроми два свердли за лату... Хто їх там візьме? думају. — Коли сьогодні огляжусь, — аж і сліду не знать, де стреміли...

— Може то і не вони взьали?

— А хто ж? Кому більше взяти? Козак тобі візьме?... На ві-шчо йому, коли він сам хазяїн?... коли в його самого је? — А тії голоті, панським недобиткам, шчо пропити — то пропити... Хіба воно дльа себе бра-ло? — на пропї!... Шчо б воно подавилось...

— За шчо ж їм і випити, як не за твої свердли — сміється Христья. Свого нічого немає, все те панське...

— Та в їх ніколи і не буде нічого, — перебив Грицько: все пропїуть! Вони в панів позивкали тільки красти, та горілку пити, а не берегти хазяїського добра... А тут шче їм землю і волю дајуть... На цеп їх, а не на волю!

Христі вже обридла лаїка та кривда Грицькова. Вона не витерпіла.

— Який-бо ти, Груцьку її богу! А як-би тебе взяти в невольбу?...

— Ну, то шчо? — витрішчивсья на неї Грицько, ображений — чого вона заступається за таких злодіїв, шчо в його свердли покрали. — То крав би? га?... Ха! уже б мені руки тоді повикручували!

— Одже, не вірь сам собі, Грицьку! Як шчо-денна лајка та докори: злодбуга та пјанбуга, — то всьакого з пантелику зібје... По неволі чоловік стане пити... А як ні за шчо, — то і украде... Звісно, — невольба! — журливо закінчила Христья.

— Јака їм невольба? јака невольба?... Он, пити, бунтовати... то їм невольба?!... За те ж їх і попарили сьогодні... От, попарили!... А Чіпка, чула? як принялись за них москалі, — біжить до мене, блідий такий, труситься... „Братіку, Грицьку! Ходімо — оборонимо... Ходімо — не даймо!...“ Цур тобі та пек! думају, — та від його... Ускочив в Остапїчин огород, захиливсья за тином, та і дивлюсья... А він ганьба по вигону та скликає на оборону. Як же піjmали його, як задали... буде памјатати до віку!... Пішов, — мов чмелениј...

Христья тільки зітхнула — і нічого не сказала.

Грицько викурив льульку коло печі і узявсья за шапку.

— Куди ти? вже обід готовий, — каже Христья.

— Та ја тільки ходобу понапувају, — одмовив він, та і вијшов з хати.

— Не барисья ж! гукнула на вздогін Христья, і кинулась готувати посуду.

XXI.

Сон у руку.

І сниться Чіпці — не мов сон, і ввижається — наче бувальщина. Сниться йому і ввижається недавня гульня. Увесь шинок залитий світлом — сьає, аж горить; музика тне, рубає; підбори землю рвуть; крики, співи... стоголосе лашчанья... безпуття скажене... А з боку насуває темна ніч — не мов чорна хмара. А в тій хмарі, в тій непроглядній темряві, ледве видко, — чорніють панські комори, двір... Три тіні зігнулися під якоюсь вагою — щось несуть на плечіх... тікають... зникли в голому садку... Ось блиснула искорка — і видко... два чоловіки качаються серед двору, борюкаються... Тої, що зверху, лутити як звір, шибкії, як вітер... Придивляється Чіпка... “Це ж — ја... ја!... скрикує; а підо мною сторож... то панський сторож... блідий, як смерть; тяжко дише; болізно сова руками і ногами... чутно — кров булькоче в його печінках, біжить чорною річкою з горла, носа... Ось розкриває очі... загоріли вони на хвилину искоркою життя... То ними світить докора? чи посиляє прокльони?... Ні, то — душа прощається з тілом; смерть уже застилає очі полудою... Чіпка затіпався; кинувся... „О-ох!...“ застогнав з протягом, перевернувся на другий бік, — та і знову заснув.

І знову йому верзється і ввижається... Ніч темна, глуха — німа та глуха. Він стоїть, а кругом його розлагається сонне гришче: п'яні чоловіки, жінки... все те мертвим сном спить, пороскидане, як колодчачья... Ось — у горі заньалася над ним зірка; як свічка, па-

лає вона на небі — ї освічує п'яне зборище на землі... Чіпка глянув на прави́й бік... Захиталася темнота, затрусилася... ї з неї висунулось дві тіні — страшні, бліді, з переломаними кістками, котрі так ї виглядали з тіла... Ледве шкандибають вони, вивертаючи ноги то на той, то на други́й бік; хитають на його головами — вказують руками на сонне гришче... Чіпці здалося, що то дід Улас з матір'ю... Він затремтів увесь, засовався — ї одвернувся...

Трохи згодом, з лівого боку, теж захиталася темнота — ї з неї випило дві тіні. Одна — товста, пузата, червонопи́ка; друга — за товсто́ї — тонка, худа, перегнута втрі́є, з пером за ухом... Наблизилися оті дві тіні, глянuli на сонне гришче, глянuli Чіпці прями́мо в вічі, — та ї заридали... „Так ось де по́лягло наше добро, наші гроші!“ І, вхопивши одного п'яни́цьку сонного, вони здерли з його одежину, та ї упи́алися в горло зубами... Чутно стало — як булькотала кров: то вони ссали її́ з живого тіла... Очі їх наливалися не́ју, горіли, світили, як у котів...

Чіпка здригнув — ї одвернувся...

Гляне в гору — аж там, крі́з я́сний світ, заті́палася нова тінь. Чиста та ясна, як літні́й пого́жій ранок, з веселим та лубим по́глядом у темних о́чіх... „Що це?... Мо́жа Галочко! мо́жа голубо́нько сивесе́нька! іди до мене!...“ мо́лить Чіпка — ї зди́має до гори руки. Тінь затримтіла; я́сне сонце потемні́ло; на о́чіх забли́счали слю́зи... — „Що то ти наро́бив?!...“ учу́вся йому злякани́й го́лос. — „Гля́нь у праву ру́ч!“ Чіпка глянув — ї жахну́вся... Чолові́к кача́вся по двору ї не по́льудські́ стогнав. „Що ти наро́бив?!“ знову до́коря́в го́лос зве́рху. „Гля́нь у лі́ву ру́ч!“ Чіпка нехот́ьа по́вернув о́чі... Дві чо́рні тіні ссали кров з сонних лубе́й, ламали їх кі́стки, викру́чували руки, ноги, обсмо́ктували кров... „Гля́нь у-ни́з...“ гу́конув го́лос. Чіпка зирну́в... Коло його розве́рнуло́ся сонне ца́рство луб-

ду: бліді обличчя позадирались в гору; очі — пови-
водило з лоба; з рота — вилітала легенька смужка си-
нього димку... Вони горіли тихо-тихо, як вугіль тліє...
„Це все ти наробив!... це все твої вчинки!...“ гукав
голос... „За ві-шчо ж ти чоловіка вбив? За шчо діток,
жінку осиротив?... Чим винуватиї сторож, коли його
господарь посилає стерегти добра, ловити злодія?...
Шчо то ти поробив з тими п'явками людськими?...
Шчо??... З ситих, повних, шчо, обпившись крові, ти-
хо доживали віку, ти поробив знову голодних: ти ви-
давив з них кров, котру вони за свій довгий вік па-
сали... А от, бач: шчо б знову такими стати, як
були, вони поробились в стократ хижішими; прожер-
ливішими... На голодного і холодного, на п'яного і тве-
резого, на сонного і несонного, на сироту, на старця
— вони кидаються, як голодні собаки на шматок хлі-
ба... Бач, як вони смочуть кров з жил людських?...
Бачиш?... А то — шчо?... Люди опоїв, горілкою по-
палив... Каторжниї! розбишака!...“ Чіпка знемігсь, скло-
нив коліна, зложив руки, припав ниць на землю... А
голос, як буря, носивсь кругом його — і страшенно
викрикував: „шчо ти наробив, лютий, каторжниї?!...“
Чіпка припадав ниць, мов хотів сховатись... А голос
тої проривавсь в кожну кісточку, в кожну жилочку;
морозив їх жахом; пік огнем туги... Чіпка не витре-
мав. Як скажениї звір, шчо боїтьсь води — трусить-
сь і лютує, забачивши її, — забувши все на світі,
несамовито кидається на зустрічного і поперечного,
— так Чіпка кинувсь, скочив у гору... „Згинь, про-
кльатушча від мене! хай тебе огонь пожре, вихор розне-
се-розвіє... Шчо ти мені таке?... Жінка?... сестра??...
мати??... Я тебе всього двічі чи тричі бачив на полі,
де ти стрибала, як коза... Чого ж ти сюди лізеш?...
чого ти мішаєшсь?... Ти мені вибиваєш очі тим,
шчо мені самому не дає спокою, шчо моє серце од-
вертає від доброго, а підіймає руку на лихе?... від

чого ја сам тікају — та ніяк не втечу; ховајуся — та не заховаюся, — та все глибче та глибче топлъу своју голову в пјаніі горільці... Геть собі!... згинь!...“ Від його гучного голосу тінъ затремтіла; подалася в гору; вище, вище... Небо загоготало; затрішчало — ј запалило огнем... Горить, трішчить, ламиться, падає; кричить, лементує, молить... всі голоси зливаються в один голос — у голос невиразної тьажкої туги; скрізь чутно — плач, лемент... І все те жере огонь — то своїм широким, лъутим полумјам, то своїми гострими јазиками — лиже... Лизне — ј тільки чорна вуглина після його зачорніє; лизне шче — вуглина побіліє, розпадається на попіл... І піднімає його в гору широка огньана хвиля, ј залопотавши, несе високо-високо... Огонь розходився, розігрався... Уже він кругом охопив Чіпку; вже досягав своїми довгими јазиками до його тіла; цілував його вид... Гляне Чіпка... То ж не огонь, то лъудська кров хвилями хвилює... „О-о-ј!“ скрикнув він — і несамовито кинувся.

Стојав уже вечір на дворі. Сонце закотилося за гору червоно-червоно, не мов обпилося тижі крові, шчо була пролита за день. Село, наморене то біжоју, то дивовижоју, втихомирилося: нігде ні крику, ні гуку. Високі стовпи диму вилітали з верхів у небо високо-високо, наче несли туди лъудські сльози, прокльони, молитви... У печіх палало полумја — варилося вечерья; лъудські тіні снували поуз його — ј на хвилину — другу закрили його собою, не мов јакоју запоною. Мороз дужчав; зорі грали; захід сонця жеврів кровјано-красною зореју...

Скочив Чіпка — ј почув, шчо по всіх його жилах, у кожній кісточці, як блискавиці, забігали огньані спички; злившись у голові до купи, вони рвали јїі огнем... Тіло в його горіло; в думках сон мішався з бувальщиною; серце боліло, замерало, кипіло невимовним злом... Він вијшов на двір — хоч провітритись. Свіжіј вітрець

пахнув йому в гаряче лице; закрутив у носі — аж покотилися з очей сльози... Глянувши на західне зарево, — він зразу заплуничив очі; воно їх різало болізно, непривітно... А на другім краї неба, на супроти, червоніло друге зарево: то сходило повповиде козацьке сонце.

Чіпка виїшов посеред двору, і почав обдивлятися. Кругом пусто і глухо! Став він ходити від хати до току, від току до хати. На душі важко, — так важко, як шче ніколи не було... Болі з тіла доходили до серця, доїмали його; голова горіла; думки мутилися: ображали його неправдивої карої, лякали людським сміхом... Він раднішиї би був просити, в ногах лаяти, сльозами молити, — аби тільки забути те, шчо було! А воно стоїало, як страховишче, перед його очима; як те марево, мінилося в його думках. То учувавсья йому глухий, здавлений сміх; то, мов непароком, гострі, як спички, жарти в розмові; то по-всьак-часне прїаме вибиваннїя на очі... Він знемогав від муки.. „Краще б ја не родивсья, або мене забито, — ніж отаке терпїти!...“

Душа бажала подїлитися з ким-небудь своїм лихом; серце — вилити накинїлі сльози. Так же кругом — ні духа! Ламаючи руки, жалїбним поглядом подививсья Чіпка на західне зарево, та і посунувсья смутний в хату... І жалко і страшно було дивитися на його сумну постать, шчо так виразно чорніла між двома заревами світу — мїсячним і західним. Наче виходець з того світу, мов грїшна душа, бита своїми тяжкими переступами, зїбралася каїтись перед богом, — та не змогла: замість молитви, уста шептали прокльони, перечитуючи свої грїхи...

А товариство — Пацьук, Лушнїя, та Матнїя, — як побачило, шчо за баталїя піднімається в Пісках, — та мершчїї ноги на плечі, та по за хатами, та по за

огородами, аж у Крутиї Яр, та і засіло в шинку в свого давнього знакового жида Оврама... Прокружали цілісенький день на останні гроші, розказуючи всьому, хто заходив у шинок, яке світопредставленіє скоїлось у Пісках.. Уже смеркло.

— А шчо, братцба, чи не навідатись нам у Піски: шчо там діється? каже Лушнба до товаришів. — Чи не запонали бува нашого Чінку, бо шчось він там дуже јуртувавсь?... Тут уже тікати мершчії, коли лихо; а він — кличе рбатувати!...

— Іди ти, коли хоч, — одказујуть јому Пацьбук та Матнба: — ми тут зостанемось...

— Ні, ходім разом, — підмовляє Лушнба: провідајемо справді Чінку... хоч він чудний собі, а вас таки. — нігде правду діти, — хороша душа, і товариш щирій... вже ні за шчо тебе не видасть!...

— Ја не піду, хоч мене ріжте, — каже Матнба. Шчо б справді шче москаль спіјмав, та дав чошу...

— Та і ја зостанусь з Јакимом, — туди ж і Пацьбук.

Лушнба почухавсь. Він знав, шчо тепер справді в Піски јти не безпешно; одначе совість јого мучила, шчо так товариша кинули...

— А шчо ж јого казати, — веде він річ далі, — коли запитаје Чінка: де були?...

— Шчо ж јому казати? — одказује Матнба. — Нічого не казати!... Шчо він за спрос?

— Збреши шчо небудь, бо справді не гаразд... раје Пацьбук. — І чому ми јого не вziali з собою?... А тепер, може, вже і у Пісках не має, — москаль узьав...

Пацьбукові жалощі всіх уразили: всі мовчали, ніхто нічого...

— Ну, сидіть же ви, братцба, — трохи згодом сказав Лушнба, — а ја піду, довідајусь...

Пішов. Вихопивсь на гору, глянув на широке роздольє — і побачив Піски, як в тумані, залиті місячним світлом... Між темноју тіньју голих верб біліла

боками церковка і позирала на вкруги своїм блискучим оком — золотю банею з хрестом; а недалеко від церкви, як висока гора, чорнів паньскій палац і, здавалось, сердито поглядав на все село... Село ще скрізь спало. Де-де блищало по хатах світло, хоч і тихо було: людського гомону не чути, доносилося тільки глухе валування собак... На дворі тихо, холодно; мороз скаженів і давив так — аж зорі плясали; під ногами ріпів сніг... Що б не змерзнути, Лушня пішов швидче. Незабаром опенився коло Чіпчиної хати.

Як та пуста, стояла вона сама собі на краї села, облунана, чорна... Тільки не повибиваті шибки горіли проти місяця: здалека здавалось, що в хаті світилося. Лушня підійшов ближче. І темно, і тихо!... Ідучи поуз вікно, що виходило прямио на поле, він заглянув — що там діється? — На полі не видно нікого... Уже він хотів повернути по за хатою до дверей, коли це (уздрилося йому) — не мов що мелькнуло... Він знову прихилився до шибки, дивився в хату. У противні вікна місяць аж бив своїм світом, лягав довгими смугами через усьу хату і ховався аж під полом... Посеред хати, увесь залитий світом, стояв на вколюшках Чіпка — молився... Його ясна тінь раз-по-раз то згиналася, то випрамлялася; на очі блищали сльози...

— Чіпко! гукнув Лушня під вікном.

Чіпка скочив, і боjacko сховався за піч. Лушня зареготався на все горло. Регіт його здорової грудини посеред ночної тиши, як грім готав навкруги, перекочувався, брязчав у шибки, розлягався по хаті... Чіпці стало соромно, хоч крізь землю... Його пімали на сльозах, — він плакав, як мала дитина! А Лушня регоче та і регоче під вікнами — аж шибки двигались...

— Чіпко! Чіпко! що то ти одмольуєш сльозами?... регочучись, знову Лушня.

Чіпка пізнав голос. Сміх над його молитвами, над його сльозами, товариська зрада, докора — разом кинулись йому в голову, схопили за серце...

— Уб'ю!... аж сичав він, та вхопивши макогона, босоніж з хати...

На щастя, Лушн'я почув тихий скрип босої ноги, гльанув — і одскочив у бік... А Чіпка обіруч попер макогоном пр'ямо.

— Уб'ю!... гукає він шчо сили, та знову біжить за макогоном.

Лушн'я — далі... Поки достав Чіпка макогона, Лушн'я опинився геть далеко...

— Вон, сучій сину! Шчо б ваш дух не смердів коло мого двору! — кричить Чіпка на все горло. — Уб'ю, тільки побачу хоч з далека...

— Чи ти, бува, не здурів? чи не збожеволів, Чіпко?... За ві-шчо ти нас лагодисся вбивати?... зупинувшись так, може, за гони, гукає Лушн'я.

— Я через вас сорому набрався... мене через вас нівечено... Вон!... Товариша б'ють, а ви по шинках гульаєте, та шче і смієтесь?... Це вже не первина... Тоді в пана... сами завели, сами і покинули... А тепер — тут!... Je ви товариші, друзьаки?... Собаки, а не товариші!... Вон!! Та кинувши макогона об землю, пішов назад у хату і засунув за собою двері.

Лушн'я постојав-постојав, та знову підійшов під вікно.

— Чіпко!... Чіпко!

Чіпка лежить на полу, мовчить.

— Оже не сердься!... Ось вислухай попереду... Хіба б же ми тобі, ти думаєш, не помогли?... Та ми б радніші... Ми ото, як побачили тебе, та разом і кинулись по улицях скликати льудей... Я побіг до Сидора в кузню молотка взяти... Коли огльанусь — аж Петро з Якимом кричать... Дивлюся — аж їм уже руки скручують дес'ятники... і старшина коло них... Я мершчії на поміч, хотів оборонити; а вони і мене

зв'язали... Подумај: шчо нам було робити?... Ми ж почали вибріхуватись, шчо буцім тікали з ляку... А старжина нас — у чорну... Оце тільки недавно випустив. Петро ж та Яким пішли в Крутий Яр, а ја оце заїшов за тобою... А ти нас убивати збіраєшся!... додавши жалю в голос, закінчив Лушньа.

— Ја вже чув таку пісню... Ја вас добре знају!— мотнувши головоју, одказав Чінка, спустивши трохи гніву.

— Так шчо ж—ти не віриш?... Пехај ја, де стоју, там і провальєся! Хај мене свята земля приїме, коли не правда!... присьагався Лушньа.

Чінка мовчав, не озивався; серце в його одходило. Він думав: чи Лушньа каже правду, чи бреше?...

Лушньа брехав і боївся не пробрехатись. Він чув, шчо Чінка натякнув, шчо його бито: шчо б уже зовсім розкалобити товариша, він давај напірати на це.

— Чи вже б ми не радніші — тебе визволити?... Хіба нам не казано, як тебе нівечили?... Та в нас серце кровју обливалося... Так шчо ж ти будеш робити, коли в заперті...?

— Чом же ви не рознесли чорнојі к бісовіј матері?... уже без серця, вступає Чінка в розмову.

— Еге... розвали її! Коли на нас трьох постановлено сторожу аж десьати чоловіка; та все один другого не видасть: здорові як бугаї, а високі, як верстви.

— Де ж Петро та Яким? забуваючи, пита Чінка.— У чорній zostалися?

— Та кажу ж — пішли в Крутий Яр погуляти, бо тут страшно... А мене оце за тобою послали...

— Ја не піду! одрубав Чінка.

— Та ј ја, мабуть, такиј, шчо хај собі гуляють сами — скорчив лазаря Лушньа.

Чінка нічого не одказав. Обидва помовчали. Лушньа обізвавсь першиј:

— Пусти, будь-ласка, в хату, хоч погрієся, бо так

змерз у тії гаснидській чорнії, шчо трохи душі не витрьасло, — аж печінки підкидаються... І почав цокотати зубами та здригувати, буцім справді змерз.

Чіпка повірив Лушні. Стало йому жаль товариша. Він скочив з полу, швиденько одсунув двері.

Лушніа увійшов у хату; вніс за собою макогін, шчо покинув Чіпка на дворі.

— Та ј у тебе в хаті, — хоч вовків гони!... привітавсьа Лушніа. — Чи немаје хоч горілки погрітисьа?

— Чорт-ма! Лізь на піч, коли хоч...

Лушніа побравсьа на піч та, не розгльадајучись, ліг мовчки. Чіпка собі ліг на полу.

Лушніа лежав та радів, шчо так діло обійшлосьа. Турбувавсьа тільки про одно: коли б перше Чіпки побачитись з Петром та Якимом, та наструнчити їх, шчо б уже в один голос співали... Він справді став побојуватись Чіпки... „Коли б шче самому в брехунах не остатись, а то..." думав він, мовчки.

Чіпка собі мовчав, хоч те ж не снав. Перед јого очима кујовдилась денна заверьуха, крутилась, вихорилась... Серед ночі, при місяці, при тьажкім болі тіла, всі денні пригоди вставали перед ним, јак те страховище; крутили јого, кидали то на один бік, то на другіј; не давали болі затихнути, думці забутисьа... Він лежав, јак у вогні... Душа мліла ј боліла — помстоју; серце гукало — оддячити; розум панив — злом...

— Тимохвіју!

— Чого?

— Ти не спиш?

— Ні, не спльу.

Чіпка замовк.

— Не знају... чи казати, чи мовчати?... не сміливо знову озвавсьа, перегодьа трохи.

— Про шчо? кажи!

— У день сьогодні ја спав... мені приснилосьа...

Чіпка вимовляв кожне слово з протьагом, мов не-

хотѣа, з переривами: язик казав одно, а думка вперед бігла — за другим.

— Ну?... шчо ж тобі снилосьа?...

— Ја плакав... Ја моливсьа богові... не помага!

— Та шчо ж там таке? кажи! — пристаје Лушньа.

— Ја довго думав... тѣаг Чінка слово за словом.

— Шчо ж ти думав?

— Ти бачив сьогодні лѣудську неправду? — јакось, мов натужившись, викрикнув Чінка. — Бачив?...

— Хоч не бачив, то чув, — розказували, — одмовляје Лушньа.

Та Чінка вже не слухав тијі одмови: слова јого полилисьа, јак бистра вода, прорвавши гребльу...

— Ој!... дорогоју ціною заплатять вони за нејі! За ті слѣози, за ту кров, шчо сьогодні безневинно пролито... будуть вони до віку мучитисьа, до суду мордуватисьа!...

— Кому ж вони заплатять? перебиваје Лушньа.

— Мені!... мені заплатять! гукаје Чінка, підводячись на руки. — Ја јім покажу, шчо мене страшно зјмати!... Поки вони мене не зајмали, ја був до них, јак усі лѣуде... А зробили таке зі мноју... стерсѣйтесьа ж тепер!... начувајтєсьа!...

— Шчо ж ти зробиш? Јіх скільки, а ти — один.

— Ја — один? Хіба мало таких, јак ја, јак ти, та Петро, та Јаким, без хати-оселі, без притулку-пристановишча?... Хіба трохи тинѣається по світу, де б своју голову прихилити, де б себе приткнути?!... Шчо ж ми?... Хіба ми не лѣуде, шчо б нам погибати по під тиньню голодноју смертьу? Хіба б і ми не лежали не перинах так саме, јак вони, коли б у нас такі достатки?... І ми б були такими, або шче ј кращими!... Та лихо наше, шчо вони все прибрали до својіх рук, запрѣагли нас у плуг: „ори, мов, дурниј хлопе! роби на мене! А ја лежатиму та јістиму те, шчо ти наробиш!...“ А коли оце тој орач, шчо день у день не ви-

лазить з тяжкої праці, замовив тільки одно слово, що йому треба їсти, треба ї жити, — що — даї же мені плату хоч за оці останні два роки, що робив на тебе... так вони, бач, якої заспівали?... „Бунтовщики!... розбійники!...“ За ними ї сила... Павели на нас москалів, били нас, нівечили, знущалися перед усім звітом... Так оце правда? Це вона??... Ні, Тимохвію! Коли так... Не даєш — ласкоју: оддаси — силоју! Насилаєш на нас усяку наволоч; позориш нас серед білого дня за те, що ми просимо сльозами; звиваєш розбишаками... Коли ж так... темна ніч покаже, — де моє, де твоє!

Лушнѣа слухав, дух притаївши, боївсья поворухнутися, здихнути... зовсім оторопів. Він зроду не чув, що б хто казав про се, та ще таким зичним голосом, з таким страшним завзятьтѣям.

А Чінка не вгавав; він зупинивсья тільки перевести дух.

— Чи так, Тимохвію!

— Так, Чінко, — ледве вимовив Лушнѣа.

— Од сьогодні — шабаш пити! годі гуляти!... Станьмо ї ми такими, як льуде... Знаїдемо роботу, — рук не позичати... А про те — свого не забуваймо! І вони так роблять... Коли вони вміють під нас підїздити, — навчїмосья ж і ми під них! Хаї знають, нехристи, де правда! Коли їе вона, — то дльа всіх хаї буде рівна; коли нема, — то всім нема!

— Добре, Чінко! її-богу, добре! — обїзавсья Лушнѣа, так йому подобалась така рівна правда. — Ја першїї брате, радиї хоч і сьу ніч затесатись до нана, та розказати йому — де правда...

— Та не пан один, Тимохвію, — не він один!... Усі нальагли на нашу шију... всім бажаєтьсья поїїздити на її!... Пан, як пан: він тільки своє діло знає — панське!... Коли б до нас старшї над панами правдїшї були... і пан би був не той! Вони б доїдались, чого льуде страж-

дуть, від кого і від чого вони терять; вони б прямо сказали панові: ні, то буде неправда, коли так зробимо!... Так же — ні! Пан — свій брат... Пан, бач, і примаєке і замаєке, бо в пана је, бо він паздирав з льудеј... А льудім де взяти?... Та і то шче не все, Тимохвіју! І пан і старші — одна біда... Он, попи наші! Вони перед богом за нас, вони бачать кривду... та і ті ні слова!... А кому ж, як не їм першим замовити його?... Жид — і тој... і тој на нас!... обдурьує нас, обпојує, вимотує з нас останнє збіжжя, яке шче зосталося за душеју... Сам підведе, — сам і видасть!... Усі на нас, Тимохвіју, — всі!... І свій брат-багатирь на нас... І пјаниці ми, і злодїї, і волоцуги... Як шче ми живемо на світі, Тимохвіју?... Як нас не подушать усі оті праведники... Здається, само небо, як би впало на наші плечі, — не було б таке тьажке, як та неправда, та шаруга, котру ми теримо від кожного!... Не будьмо ж дурні, коли так!... Оце нас четверо. Годі, кажу, пити-гульати! Що з того, шчо ми поживилися в пана, та в голови з писарем? Жид і забрав усе те собі; а нам шче понабивали... Пі! Станьмо краще такими льудьми, як усі. — приємемось за роботу, в день будемо працювати... а ніч-матінка — і научить і скаже, де наше лежить... Добре?

— Добре, Чинко! З завтрього ја сам стају на роботу — годі волочитись! скажу Петрові і Якимові... Будемо гроші заробляти..

— А ја мирьусь з матірју, перевозжу до себе... Скажуть льуде: оханувся! то і добре... Будуть і гроші... А шчо то, брате, за сила гроші? Сказано: золото мур ламає! Чого тільки не зробиш за гроші... Ти думаєш, мене б били, коли б ја був багатіј?... Чи отьмали б були землю в мене, як би ја мав гроші?... Підсилав би јаризці пјатьдєсѧт карбованців, як отој волоцуга... „Не займај мојејі землі!... Не одбирај јї в мене!...“ І не заньав би... бог-зна шчо з мене тоді б вишло... Був би ја, може, досі жонатиј; жив би хороше, тихо, з льудьми

в лад; годував би діток, як другі — от як Грицько.. А то — мати... та рідна мати, що тебе на світ народила — і та стала тобі ворогом!... Хіба воно легко то, Тимохвию? Згадаю, — серце розривається; душа болить... А все через ту землю... Хоч і не в землі, бач, сила... Ші!... Земля — так собі; земля, та і годі!... Та через землю я втерпав своїє нещастя, свою долю... втерпав... А коли б ти знав, коли б ти бачив, Тимохвию, — що то за людина така?!... Ото вона сьогодні мені і спилася... Паче янголь, як свята душа, літала вона над моєю головою...

— Хто?... не розбираючи Чіпчиного марива, питає Лушня.

— Галья!... Моїа луба... найкраща над увесь світ...

— Яка Галья? — питає вдруге Лушня.

Чіпка схименувся.

— Не знаю, — доказав, і замовк.

— Чи не закохався, бува, та і не хвалився?... допитується Лушня.

Чіпка не одмовив ні слова, тільки зітхнув, здержуючи дух, що б Лушня не почув. Довго мовчали обидва.

— Що з тобою таке: чи ти здужаєш, Чіпко?

— Нічого... Болить тільки все... Побили сучі сини до живого тіла, — як печене болить...

— То ти б до знахарки пішов, що б масти якої дала, або зілля.

— Загойється і так. А сліди хоч і зостануться, — то дарма: вони будуть нагадувати, що б часом не забув...

Довго ще вони між собою балакали, поки поснули. А поснули вже тоді, як стали другі півні кричати, на темному небі примеркали зорі, — волосажар на північній стороні догоряв і тремтів білобастим світом, а ясний місяць почав біліти, спускаючись на-супроти за гору.

XXII.

Наука не їде до бука.

Мотр'я та хоз'яїка їїї, — довгоньата баба — шче з вечора, перед тим безталанним днем, усе чогось кволіли та жалілись на прокльатушчиї мороз, шчо як у забії забив — день у день... Вони сиділи на печі — ї то померзли. Бабина онука, дівчина, знаї снувала з хати в сіни, а з сіней в хату, та напускала холоду. Видко було, шчо їїї обхопила якась нетерп'яча.

— Чого ти, дочко, рипаєсся дверима? — спитала їїї баба.

Замість одмови, дівчина, може ї не дослухавшись, зашчобетала:

— Уже наші дівчата вулицю збирають!... Такі дурні... який холод, а вони співають, аж улица розльагається... Як у них і роти не позамерзають?

— Та то вони, видно, на досвітки їдуть, — обізвалася Мотр'я з печі.

— Ні, таки на вулицю. Сьогодні ї мені Пріська казала, шчо б ї ја виїшла...

— Усе тепер пішло не польудьскі! — зітхнувши, одказала Мотр'я. Јака тепер, серед зими, вулиця? То по літові, та по теплові...

— Та ї ја тітко, казала Прісьці... Сміється, дурна, — та одно плеще: виходь, та ї виходь!... Сьогодні до їх Байрацькі хлопці приїдуть, і ковалів Василь приїде... А тої Василь Коваленко, каже, такиї гарниї, шчо по всьому світу пошукати... як картина...

— То це, мабуть, вони їдуть на-зустріч? — каже баба. — Сказано: молоді... їм шчо? Аби погульати та поспівати.

— Та і хлопці, — чути, — співають, цокоче дівчина. Та таких гарних пісень! Наші хлопці таких і не вміють; — мабуть, то байрачане...

Вона полізла з рогачем у піч, засунула горщик, обгорнула жаром, накрила покришкою.

— Іду на двір, та послухаю, поки куліш закипить! сказала, та і шморгнула з хати.

Мотр'я з бабою тільки меремганулись.

Перегодь тріх, дівчина знову вскочила в хату, затупала голими ногами, червоними, як у гусака, захукала в руки.

— Оце... який холод, — нехай йому гасид! Мороз прями, шчо з очима!... Ху! ху!... (хухукала в руки). А хлопці такої гарної співають; а дівчата і собі... Як би не так холодно, та не вечер'я, то маїнула б аж туди!

— Босоніж?... озивається Мотр'я — не то з докором, не то з радою.

— Ні, взулася б...

— Так тобі вечері шкода втер'яти? — сміється баба. — Отто дівка!

— Ні, не вечері шкода, — тільки хто ж її варитиме?... Та ја таки і не хочу...

— Як старець коніжки, — шуткує баба.

— Ні, не хочу! Бо там десь чути і бійку, — тільки: гуп, та гуп!... Може, то наші парубки з байрацькими завелися, шчо б на чужу вулицю не ходили?...

— То, видно, крєпаки попилися, та не помиряться!... угадує баба.

Мотр'я важко зітхнула... — Попилися?... — подумала. — Хто ж їх поноїв, як не він?... Серце в неї зашчिमіло. — Цілий вечір була вона смутна: ні цокотання, ні веселі дівчини, ні бабини жарти не розважали її.

— Чогось мені на душі так погано, коло серця

щось вється так... жаліється бабі. І зарані лягла спати.

Не спиться їй. То думки, то кашель не дають заснути. Оце зведе очі, заплашчить — і розкриє: їй верзється п'яне гришче. Перевернеться вона на другий бік, уткне ніць у подушку своєї лице, — кашель підступить під горло, лоскоче, душить... Вона підніметься, кашляє, схопивши голову в руки... Сидить... Кашель трохи втих, одішов... Думає вона: де та смерть забарилася? де вона ходить?... Та з смерті перенесе їй думка на його, на сина... та знову на смерть... На силу перед світом заснула. І до світа не вставала.

Ранком долітало до їх хати нестямні крики та гукки... То одкликалася московська розпирала.

— Господи! шчо тільки робиться на вигоні! вскочивши в хату, замість привіту, прокричала сусіда. — Москалі стали кружком, обступили крєпаків, — та кожного беруть, та і б'ють... Ті кричать, просять, молять... А народу збіглося на ту біжку дивитися... то і землі важко! А справник, чи якийсь там старший, як крикне на льудей: „што ви стоїте, сьакі-такі?... вон отсуда!“ Так усі і полинули — хто куди понав... Хто прьамо шляхом; хто через городи, — аж тини тріщать, а вони городами та снігами так і чешуть... Сказано: страх такиї, шчо господи!...

— А мого там не бачили? — несміливо запитала Мотрьа.

— Бачили і вашого... бігав там, та льудей збірив: думка була рьатувати...

— П'яний? перебила баба.

— Бог його знає — чи п'яний, чи ні. Бачила тільки, шчо до кожного приставав: не даймо! заборонімо! Так його москалі як запопали...

— Та і... де його діля?... з льаком скрикнула Мотрьа.

— Не знају, не бачила. Казали льуде, шчо і його

либонь бито... Та так, кажуть, немилосердно, шчо аж кров цівкожу...

Вид Мотрини, і без того хмуриї, шче душче потемнів... Схилила вона сумно голову; потекли гіркі сльози з жовтих, мутних очей — потекли по щоках, по глибоких рівчаках, шчо літа, та недольа непроорьували по сухому виду...

Баба шче довго роспитувала сусіду; сусіда шче довго розказувала. Мотря вже не чула нічого того. Серце в неї шчиміло, боліло; голова, як отуманена; за сльозами вона нічого не бачила. „Бито... прильудно, принародно бито...“ думала вона, заливаючись сльозами. „До горьа, до нужди, до мого безголов'я — шче і сорому прибуло... поговору!... А скільки шче приїдеться перетерпіти таємних смішок та шуточок!... Там у чорну вкинули: кажуть, чоловіка вбив!... хоч і не він. — та вже, коли так, то він! Голову ограбив, писарьа... Він!... І льудей перепojів, на лихе підбив... Він!... І все він, усе він!... А тепер його, як якого, — прости, господи, — душоугуба, — прильудно нівечили... А воно ж: його тіло — моє тіло! Його б'ють, — мені больаче... Та то ж, кажуть, до живого тіла, до крові... Господи! вже як на кого узльатсьа льуде, — то до краю вже доїдять, до кіньця догризуть! Шчо де не зробитьсьа, чого де не видержуть, — усе він, п'яниця, розбишак!... Та вже коли б хотіли пометитисьа, коли він заслужив того, — то хоч би не прильудно, не принародно!... А то ж — кожне бачило, кожне чуло... Пани... а душі льудскої, серцьа в них немає! Їм, коли простиї чоловік, то все одно, шчо товариюка... Луни, биї його прьамо рублем.. не зігнетьсьа!... Боже! боже! де ж твоїа правда святаїа?...“

Вона була тепер сердита на всіх льудей, на весь мир, на весь світ, — на панство, шчо їїї сина побилало... Хто їм дав право їїї дитину безчестити?... на москалів, шчо так немилосердно по катівськїї били; на

льудей, що не тільки не остуналися, не обороняли, — а дивилися на те, та сміялися... У кожній льудині вона бачила тепер свого кривного ворога. У цокотанні сусіди вона чула гіркий глум над її материньським жалем, над її бідною головою; самий голос бабин, — старий та покійний, здававсь їй потаїними жартами над нею самою... „Чужі... чужі... Що їм?... у них болить?... їм шкода?!“ думала вона, обливаючись гіркими слізьми, що так і пили, так і лилися одна за другою. І кляла вона свою долю; проклинала льудей, проклинала свою кохану дитину — свого сина, котрого так жалкувала... То був болісний лемент душі, глибока вразка серця, — нікому невідомі, окрім матері... Тільки одна мати вміє разом кохати свою дитину і ненавидіти; жалкувати і проклинати; бажати бачити, чути — і не дивитися, не слухати...

На другий день прокинувся Чіпка, як уже сонце підбилося. Окликнув Лушню. Лушні вже не було. Діждавши, поки Чіпка заснув, він тихенько зліз з печі, виїшов з хати, та і потяг прямисінько в Крутий Яр.

— А що Чіпка? як? — стріли його товариші.

— Нічого... живий! Усе гаразд...Глядіть тільки: ні слова, де були. Сказав, — у чорній сиділи...

І давай розказувати, як його Чіпка трохи не вбив, — як він вибrehався; розказав і про останню розмову з Чіпкою; радив пристати... Пацьук од разу згодився, Матня впирався.

— Стань у службу, казав він, ніколи і чарки горілки випити...

Однак Лушня та Пацьук укландали і його пристати на Чіпчину раду. Оже він згодився нанятись

не в кого з хазяїв, а де небудь у жида на винниці або в броварі. Так і зробили. — Тої день перегуляли а на другій усі три пішли на Побиванку до жида, стали на винниці.

Чіпка підождав поки геть підбилося сонечко, одбався в свитину і пішов до баби, де жила мати. На дворі зустрів він бабу.

— Добридень, бабо!

— Добридень.

— Що мати — у вас?

— У мене... А що?

— Та нічого. Я до матері, коли можна.

— Іди. — Чого це він?... подумала баба, їй страшно їй стало. Вона мерщій в хату.

— Мотре! Мотре!

— Чого?

— Син іде...

Мотря не одказала ні слова, — тільки затрусила... То морозом їй осипає, — вона біліє; то у жар укине...

— Чого він іде? — за Мотрю спитала дівка.

— Не знају, одказала баба.

А тут і Чіпка в хату.

— Добре здоров'я — вам, бабо, ї вам, мамо!

— Здоров був, Чіпко, — одказує баба.

Мотря одвернулася; слюзи заслали їй очі...

Усі мовчали. Чіпці стало ніяково... Замн'яв він у руках своєю шапку і несміливо промовив:

— Я до вас, мамо...

Мотря не озивалася. Чіпка собі замовк. У хаті зробилося важко, мов стел'я нагнітилася.

— Чого ти до мене приїшов? — не швидко вже, вимовила Мотря, все таки не глядя на Чіпку.

— Приїшов ја, мамо... перепросити вас... Дурниї ја тоді був, п'яниї... зневажив вас... зобидив кріпко... За

те мене бог покарав... Простіть мені! не гнівайтесь уже на мене!...

Не видержала Мотр'я. Сльози бризнули з переповнених очей і, як горох, котились по виду, падали на долівку... У душі разом заговорила і одрада, і жаль, і докора... **Лі**й лубо, одрадно було, шчо син покоривсь, шчо він побачив, якого лиха наробив собі, через свою дурну голову та ледачу волю, шчо він повинуватив себе перед нею, перед матір'ю, котру образив так... І разом уставала перед нею, чорною хмарою, синова зневага, давила, як обценьками, материне серце; прохалася вилитись хоч у гірких докорах... Мотр'я, вмиваючись сльозами, стала ганьбити сина.

— Тепер, бач, і до матері?!... тепер і до неї, як нікому пожаліти?... А як тоді,—так мати сяка і така!... Чи тобі не соромно? чи тобі не гріх?... мене на старість пустив по чужих людях тиньатись... шматок хліба од чужих людей приїмати... *таке* про тебе слухати?... Шчо ж мати,—ворог твої?... Мати, як мати!... Вона б своєї пучки врзала, та дала своїй дитині, шчо б йому було краще! А ти зараз у гору; зараз—сяка-така!... А тепер, бач, як поповчили,—так і матері стало треба?... Зараз до неї?... Шчо—добра московська наука?... добра?!... Тепереньки і покора де взалася... А тоді... мати слово скаже, а ти десьатеро... мати заплаче, — а ти в бучу!... А ја тобі скажу, сину: коли б у матері була така сила, шчо б тебе провчити, як чужі провчили, — то не скавав би ти, як зінське щення, в гору, — не дорікав би гіркими словами стару матір, шчо над тобою довгих нічок не досипляла, од свого рота одривала, та тобі давала!... не ображав би ти її серця так!...

— Не згадуйте вже того, мамо!... Простіть... забудьте! То було давно колись... Шчо ж п'яний чоловік?... П'яний — дурний... Сами знаєте: не поставить свічки, а звалить!...

Мотр'я замовкла, втерала руками сльози... Баба і собі додала ганьби та докори таким лихим вчинкам. Чіпка стояв, повісивши голову, коло порога... Мотр'я гльанула на

його — і разом перевернула своє серце на великий жал.

— Мабуть, тебе, сину, там так понівичили, щочо і кістки цілої не оставили?... сказала вона, з жалем дивлячись на його блідий, болізниї вид. — Дивись, як на виду спав... поблід, позеленів!...

— Спина, мов попечена, боїть, — жалівся Чінка. — Сказано, били!...

— Бодай їх лиха та нещаслива година побила, як вони так знущаються над людьми!...

— Чули ми, Чінко, — вміналася баба, — чули, — аж сьуди до нас крики доходили... Так, не мов мерці з домовини, — тільки: о-о-ох!... о-о-о-х!... стогнали...

— Вони, мабуть, тебе до живого побили? — знову питає Мотря.

— Та је всего...

Мотря скривилася, мовчала.

— Чи ти ж хоч сорочку перемінив? чи, мабуть, у тебе і сорочки кат-ма? — трохи з годом, питає.

— Ні, је... та не перемінвав.

— Чому ж ти не скинув?... Воно ж попристає, поприсихає, — поздираєш — ятритиметься... гірше буде!

— Приехне!

— О, бодай тебе! усміхнулася баба. — Приехне!! Сідай, чого ти стоїш!

Чінка сів поруч з матір'ю. Мотря дивилася на його, та трохи не плакала. Дівчина, бабина онука, стоячи коло печі спиною до огню, сумно поглядала то на сина, то на матір, то на свою бабу, і кусала ніготь другого пальця на лівій руці...

— Де ж ми сину, житимемо? геть уже по розмові, запитує Мотря.

— Доживайте вже, мамо, зіми в баби; ја заплачу, щочо там баба скажуть...

— Бог з тобою, Чінко, з твоєїю платою! На щочо мені твоја плата? Хіба Мотря в мене хату пересесе, чи перележе, як перезимує?... Хај зімує. А ти, сину, розстарај-

сѣа на гроші, та полагодиш своју хату, та по зеленій весні, по теплій годині, і переїдете на нове хазяїство!

— Спасибі вам, бабо, за вашу ласку, — дякує Чіпка кланяючись. — Так, мабуть, ја оце і зроблю: піду та і наймусѣа в винниці до весни...

— Не їди туди, сину, — перебила його Мотрѣа: не наймаєсѣа в жида — нехриста!... Вони твоєе добро перевели... Стань крапче де в тік, та зароби хліба... Дикдемо весни, — треба щось їсти... А може де полѣа роздобудемо, — буде чим засіяти...

— Добре, мамо. Стану в току. Там у Крутоїарській окономії, кажуть, багато хліба зосталосѣа... Казали, що німець либонь најме: хто хоче, — за гроші, а то — з коробки... То ја, мабуть, стану тепер за хліб. А там, як зароблю, -- тоді і за гроші...

— Добре... хоч і так зроби, сину.

Попрашчалисѣа.

Того ж таки дня, над вечір, Чіпка зібравсѣа і пішов у Крутиї Яр. На другий день добув десь ціна і молотив у клуні, аж на сажень солома летіла в гору. Де та сила і хіть узбаласѣа! — Такий робітник з його, — золоті руки! Німець — і тої підхваљує Чіпку, другим на зразок ставить...

— Шіпка — карошъ работаї... как бідло!...

— Еге!... сміютьсѣа пісчанські козаки: що то московська наука! Уже і наш верховода в Крутому Яру з ціпом... Воно таки дивне діло — лоза!... А то — господи, твоїа воля! Там у свѣато підняли такий бенькет, що і землі важко; а післѣа свѣат — зовсім здуріли!...

Чіпка не чув нічого того, а Мотрѣа, хоч і чула, та затикала вуха, проклинаючи панів, москалів і лѣудеї, що сміјалисѣа... Чіпка був на роботі. Мотрѣу в бабиній хаті непосидѣачка брала. Що дня вона заходила в своју хату.

Скільки вона лиха в тій хаті витерпіла, нужди, холодних та голодних днів! Скільки раз її долѣа зрадила, її надії розмела, розбила, потопила в безодній прірві гіркого життя!... Сидѣачи в старій пустці, почне пригадувати Мотрѣа

все, шчо тільки стара пам'ять у голові задержала... Посу-
мує, пожуритьсьа сама собі, заплаче та і піде. А на другий
день знову телінається. Аж нудно їй, як вона не прові-
дає який день своєї хатини... А в ночі—тільки і думки:
коли б уже швидче ця льута зима минала, сніги тали, по-
ля зеленіли, шчо б можна було коло хати взятись, лаго-
дити, та переходити! Такими думками тільки і жила.

От уже і масниця. Сонце геть високо піднімається;
грає на весну красну; гріє—вже волові і повбока нагріє,
як кажуть льуде. Сніг мнякшає, лід дірчавіє, чорніє; ко-
ло хати вже поодтавало; дітвора висипала з хати на прис-
пу, проти сонця з козачками грається... Весноју дише...

Крепаки раді такі, шчо діждали весни—першої віль-
ної весни, шчо годі на панів робити...

— До шинку, братця! за волю!... за волю!... гу-
кали вони, пр'ямуючи в шинок.

Одгульали масницю. А тут посередник приїзжає,
установу вводити, землю наділяє... Крепаки переля-
калисьа, шчо б з землеју часом не наділив він шче
чим... другоју неволеју!... Де-хто тихенько міркує, шчо
земля ця і є друга неволя, шчо пани за неї плату
братимуть, на панщину гнатимуть...

— Не хочемо землі!... не треба!... *До слушного часу!*
гуде громада, сподіваючись того слушного часу, поки зем-
лю вернуть їм даром, без грошей... Вони думали, шчо царь
волю дав—і землю подарував; а то вже сами пани виду-
мали якусь плату... „Та вже таки колись правда з верху
буде!“ думали вони—і стали дожидати „слушного часу...“
Піднялась знову буча та колотнеча... Не в одних П'єсах,
— гукали про той слушний час скрізь по Вкраїні, по всіх
хуторах, селах... Одгукувавсьа крик тої по повітових горо-
дах... Сказано,—всюди, де тільки темні, помучені кре-
пак, котрого цілі віки ніхто не питавсьа нічого, котрий був
волом, шчо переорював панські лани та засівав на пансь-

киї прибуток, — скинув з себе панський ланцюг, дихнув волею...

Не стерпіло начальство тиєї волі; почало її силою вгамовувати...

Настала москалям робота. Переходять вони з села в село, з однієї волости до другої, — та прописують „случний час“... Тим тільки ї служать, шчо своїх иноді братів та батьків дубасять, в'яжуть, та везуть у город, у тюрми сажають... А туди пішов — як у яму. Коли не коли верне: тої на Сибір пішов; тої — на каторгу!...

Чіпці тепер ніколи дослухатись до всього того. Вкупі з матір'ю він день у день порається коло хати. Роскрив її, оббив з окола ї з середини; трухляве дерево викидає, нове вставляє — ціле; нові крокви ставить; околотом вшиває... Мотря з мазильницями вовтузається. Їх сміхи та пісні з самого раннього ранку розбуркують село, розносяться на всі Піски...

До паски вже стояла хата, як та чепурна дівчина: рівна, висока, та біла-біла, як сніг. І можна було бачити, як кожного ранку ї вечора виходила з неї старенька жінка, трохи згорблена, з веселим поглядом у очіх. Хутко вона бігла до ожереду соломи, шчо стояв на вгороді; хутко набірала повне р'ядно, ї несла через силу в хату. То була Мотря. Аж помолодчала вона, як перебралася в свою хату, на нове хазяйство...

Чіпка собі приймав за його, аж чуприна мокра. День-у-день тобі, як у окропі кипить. Полагодив хату — давай погріб обчищати та оброблювати; нової усадьбу оплітати; дощчані ворота маїструвати. Об Миколаї на ярмарку овечат купив. Треба кудись загонити. Приймав за кошару.

Настала косовиця. За отамана ходить! Придбав шчось копиць з п'ятнадцять сіна. От, пополовіли жита, час уже ї жати. Стали жнива — ї серпом, як косую. Тільки нагнається високе жито, колосиста пшениця під його рукою; а там глянть — уже ззаду ї сніп лежить, товстий та чепурний...

Радіє Мотр'я; хвалитьс'я льудім, — не нахвалитьс'я своїм сином.

— От, дурів-дурів, — та таки ј збіг на своју стежку! — Тепер јого лихиј не візьме! піде собі жити... Шкода тільки, шчо не женитьс'я... чого доброго розволочитьс'я, розледачіє!

Так казали льуде! І вже не одна стара мати, мајучи дочку на порі, нишком собі думає иноді про Чіпку, а зустріне, — вітає гаразденько. Не одна ј дівчина зачіпає јого своїми льубими жартами. Та глухиј і німиј Чіпка, як до вітаньня матінки, так і до жартів доньки. У јого щось инче на умі, друге на серці. Иноді серед роботи, зложивши руки, він задумається-загадається... „Ну, шчо з того?“ забувшись, считає сам себе, — та мов перельакавшись свого голосу, знову за роботу...

Тим часом усьачина в них прибуває та прибуває... Минули ј жнива. На дворі осінньу пахне. Стало льудім вільніше.

Уп'ять піднялась колотнеча... З кренаків правили викупні. Кренаки не хотіли платити. Давај јіх худібчину цінувати та спродувати... Купив Чіпка в одного корову; хотів шче коня завести, — та не знајшов до вподоби...

Јаке жит'я, таке ј товариство. Зажив тепер Чіпка з Грицьком душа в душу. У двох часом на роботу јдуть, у двох і до дому вертајутьс'я. — Під неділю — або Чіпка в Грицька з матірју, або Грицько в Чіпки з Христеју. Забув Грицько ј про тој віхоть, шчо Чіпка був кинув... Та чи до того тепер Христі, коли в нејі мала дитинка на руках?...

Христья внодобала Мотр'ю. — Вона така добра, така добра, јак рідна мати! — хвалитьс'я чоловікові. І часто Христья, під св'ято приходить до Мотрі побалакати, розважитись. Мотр'я ј собі навідувала не вряду-годи Христью. Јак же тіј треба було на цілиј день виходити на роботу з дому, Мотр'я доглядала јїі сина Василька.

— Чому ви, матусь, свого Чіпки не ожените? — раз запитала Христья Мотрі.

— Хіба б же ја, дочко, не оженила јого? Казала скільки, не хоче!

— Видно в јого хтось на думці је, — та, мабуть, не посміје сказати.

— Хто јого знаје. Не каже. А мені вже обридло на јого бурлацьке життєвє дивитись! Шчо јому, то јому б — жінка розважила... А то таки ј мені. Вже стара, підтоптала-сьє, — все б таки невістка перемінила. Казала јому, — вказувала на вас... — „Он“ кажу, бач, побралися льуде, та ј живуть щасливо. Чому б тобі не одружитись?...“ Так і слухати не хоче... — Мотрєя важко зітхнула.

— І чому ја тепер, матусьє, не дівка, — сміється Христа. — От би вашому синові ј пара була!...

— І, вже, дочко! Јому, мабуть, ніяка жінка не вгодить... тим він і не жениться.

Грицько ј собі раз, побачивши сумного Чінку, обізвавсьє:

— Чому ти, Чінко, не одружишсьє?

— Хіба воно краще?

— А вже ж краще. Жінка привітає, порадить, розважить...

— Киј біс! глухо одмовив Чінка, та засумував ще дужче.

Він бачив сам усе те добре. Він бачив Грицькове щастья... Та воно јого не гріло, а ще дужче жальє завдавало. Він де-далі робивсьє все смутнішиј, та смутнішиј; став часто пропадати на цілу ніч...

Жде Мотрєя, не діждетьсьє... „Мабуть пішов кудись погульати, — та шчо б мої очі не бачили, уха не чули... Сказано: парубок!... А може назвав кого...“ Подумає вона так сама собі; поголубить у серці надію — ј безпешно лягає спати. Не хвалитьсьє про те нікому, навіт і Христі. Не питає ј Чінки.

Раз зважилась. Пријшов Чінка вже світом, зовсім розвиднилось. Сумниј, блідий, грізний...

— Де ти, сину, ходиш? — питає Мотр'я, гляд'ючи на його.

— Там не має, де був! — понуро одказав Чіпка, і виїшов з хати по хазяїству...

Мотр'я тільки плечима здвигнула. — „Чи не з повіїницею була якою спізнавсья, — та соромно признаватись?...

А кругом Пісок тільки і чутки, шчо про лихі вчинки... Там у Крутому Яру німця-вправителя підголено: там на Побиванці жида, як линку, обідрано; там до пана в Красногірці добивалосья та одігнали; в Баїрацькім лісі знајшли біля дерева до купи зв'язаних ченця з черницею — і шчось багато грошей не долічујутьсья; а от — у Розбишаківці церкву обікрадено... Гоготить про все це чутка, гуде, як у дзвони дзвонять, і далеко-далеко на вкруги розходиться... Скрізь піднявсья струс; кожен, льагајучи, просив бога, шчо б цілому встати.

— Ну, та і літа ж тепер настали! — балакајуть старі льуде. Мабуть, уже незабаром кінець віку... Не даром таке на світі коїтьсья. Чому за наші молоді годи цього не було? Чого батьки, діди і прадіди нічого про таке не розказували?... Тоді татарва була... палила городи, села, льудеј різала, в полон полонила, на јасир гнала... А тепер?!... Он, церкви крадуть!... Хто? — татаре?!... Де се воно видано? Та і між рідними розладьд'я пішло... Син на батька руку здімає; дочка матері ухом не веде; брат на брата встає, сестра з сестрою ворогує; жінка на чоловіка отруту готує... Усі — як подуріли, як показалисья! А халамидників, повіїниць — скілько!... А покриток та дівчат аби яких!!... Колись — як би вијшла заміж така, то один би поговір не дав віку дожити... А тепер... дочка з москалем спить, а мати кожухом прикриває... О-о-х, господи! як шче ти терпиш нас на світі?

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

XXIII.

Невзначай своїї.

Була темна осіння ніч. Дошч, як крізь підситок, сіяв — густіј та дрібниј; з землі вставала важка пара, закутувала все в своє вохке заинало, котре не давало бачити, шчо діється на землі. Скрізь тихо, темно, сумно, наче в мертвому царстві. Під таку годину завжди важко дишеться, сумно живеться. Добрі льуде, аби смеркло, мершчіј засовујуться по своїх домівках; з вікон низеньких сільських хат блискає світло якимись жовтими кружалами. Кожному чогось не по собі. Всьак не знає, шчо розпочати — як би хоч трохи розважитись... Чоловіки: одні — чоботи латајуть, другі — рукавиці плетуть, треті — шчо инче... Жінки та дівчата, — то прядуть, то сорочки шијуть. Діти, позалазивши на піч, дрімајуть... У хаті тепло, тихо, — хоч і не ясно: серед полу на перекинутім горшчаті ледве блищить каганчик; як синья горошина, темно світить накинїліц гніт... Якїсь померки окривајуть хату. Негода ј туди залазить, і там своје бере! Коли не дошчем обдає крізь лиху оселю, та в вікна; не важким туманом налягає, от — як на дворі, — то німим сумом по хаті снує, в

журбу людєй сповиває, тьажкоју тугоју в душу залазитъ, сном укриває... Оце дівчина співає-співає своїх лубих пісень; а там — дивись: обірвавсьа голос... слабшає... тихшає... поки ј сама не счується — коли ј як задубіє голка в недошитїј мережці... Схилила над неју дівчина важку голову; заколиваласьа... дримає.

— Що це ти, Марусьу? вже ј спиш? пита јїј мати. — Отто дівка...

Дочка кинетьсьа; розкриває очі; мершчіј за роботу беретьсьа. Чи проїшла ряд мережки, чи не проїшла, — гляне: мати ј собі захиталасьа на гребені... Веретено падає з рук і, вдарившись об землю, розбуджує...

— Іху! що це воно справді так сон налягає?... промовляє здивована мати.

— А з мене, небієсь, сміјалисьа! — виправляється дочка.

— Сміјаласьа ж... та, бач, і сама задрімала.

— Та воно щось і в мене робота з рук валитьсьа, — уверне батько. — Будемо, мабуть, вечеряти, та льагатимемо спати.

Це так дома, в себе в господі. А не дај же то, боже, в дорозі. Холод тебе наскрізь проїмає; дрібніј дощ до самого голого тіла добирається; тре та мене тебе всього, наче трьастьа... Сумно, темно, спати хочетьсьа, та холодно, мокро аж кістки ломить, а тут ще ј шльах калний — коні ледве-ледве сунуть.

Такиј і цілиј день був перед тією нічью. Прокинувьсьа ранок та, не поздоровавшись з світом ясного сонця, закутавьсьа в сивїј туман, повивсьа густоју, як драглі, пароју ј повис над чорною землеју. Незабаром і день настав — хмуриј, не веселиј; а там — і ніч налягла. Луде, мов тіні, снували в тому тумані, не бачили одно одного на пјать ступнів; голос не сягав далеко, як під ясну годину, а тут же, в тіј нарі, ј зникав... Важко, сумно, журливо.

А Чінка, на перекір світові ј лудім, якієсь веселиј,

радії. Знаї, насвистує крізь зуби веселу пісню, попихуїючи лъульку. Робив він у хліві корито дльа свинеї. За цілії день і в хату не навертавсьа. На силу Мотрѣа докликалась обідати, як уже вечеріти стало.

— Що це ти, сину, так пристає до того корита, шчо і їсти забув?

— Та день веселїї удавсьа, мамо, — одмовив Чїнка, усміхаїучись.

— Ну, вже веселїї!... Душі живоїї на вулиці не побачиш.

Пообїдав Чїнка, та і знову в хлівець до корита. До самого смерку робив. У ночі вже увїjšов у хату, впо-равшись по хазяїєству.

— Я, мамо, не буду вечеряти, — промовив, накинув на плечі сїрѣчину і хутко виїjšов з хати.

— Куди ти, сину? — питає його на вздогін Мотрѣа. Та сина — поминаї як звали!

Мати повечерѣала сама собі; лъагла сопочивати.

Чїнка, виїjšовши з двору, повернув прѣамо в поле. Одїjšовши, може, з верстѣу од села, стулив пальці, приложив до рота — і завив, як пугач. Далеко-далеко роздалось навкруги те журливе пугіканьѣа. Нігде ні одклику, ні одгомону, — тільки собаки завалували на селі.

Чїнка пішов далі. Одїjšовши з гони, знову завив. Здалека шчось обїзвалосьа до його — мов другїї пугач. Чїнка побіг прѣамо рілеїу на голос, шче раз завив; — знову одгукнулосьа йому тим же заводом, тільки вже ближче. Незабаром заманѣчили в сивому тумані якісь темні тїні.

— А хто там? обїзѣавсьа чоловічіїї голос.

— Пугач! на ростѣаг, гукнув Чїнка.

Тїні почали ворущитись, наближатись, більшати. Видно стало лъудську постать. Шче далі — Чїнка пізнав Душнѣу, Матнѣу і Пацькуа. З ними шче було чоловіка пѣать невідомих.

— Добре здоровїа, панове товариство! привітав їх Чїнка.

— Здоров! — одказали на його витаньѣа.

— А шчо, пани-братъа: де сьу ніч будемо рибу ловити?

— Де більше влову, — одказав хтось.

— Та шче не знаємо, Чіпка, — каже Душнъа. — Ось ці — радъать у Ставишче до Гершка; а ти либонь хотів у Красногорку до нана?

— Та чи до Гершка, то і до Гершка: мені все одно! одказав Чіпка.

— А в тебе ж струмент је? — пита јого один з незнајомих братчиків.

— Ось у мене струмент! — Чіпка показав кулака. — Покоштује раз, — у друге не схоче; а як улучу, — не встане...

— Не дуже лишень ударъај на те, козаче, — обізвавсьа високиј натоптуваниј чоловік.

Чіпці здалосьа, шчо він десь цей голос чув, та не згадаје де.

— Та ви шче не знајете јого, — каже до товстенъкого чоловіка другиј, у московськїй одежі. — Як були ми в останнїй раз на погульаннї, то він не пізнав мене в темрѣві, та як уцілив своїм струментом по голові, — то ја і очі витрішчив...

— Ну, нам такого і треба! — одказује товстенъкиј чоловік — Тільки знај — у нас така установа: все, шчо не добув, на рівні частї пајувати; а як піймавсьа, — хоч на шибеницьу: знать, мов, не знају, відать — не відају!

— Ге!... одмовльа Чіпка. — А в нас шче і така: коли піймавсь, то і не животіти тобі... У тьурму влїзь, та задави, шчо б не видав часом.

— Наш! наш! загукали крутом, плешчучи в долонї, як чорти.

— Ну, а тепер до роботи... Гајда! крикнув товстиј чоловік, рушивши першиј. Другї — за ним слідом.

Пројшли вони шче, може, з гони — і наткнулисьа в темрѣві на дві повозки. Коло коней стојав јакїйсь незнајомїј чоловік.

— Шчо б вас чорт побрав! шчо б ви вилопались!

лажав він. — Ждав-ждав, уже і спав, — нема... як у воду попадали. Уже мав був до-дому вертати...

— Не журися! Довго ждали, та добро придбали, — каже йому товстенький чоловік, указуючи на Чіпку.

— От, не видав! одказав незнайомій, та, не глянучи на Чіпку, перший скочив на повозку.

За його приводом побралось все товариство: то на одну, то на другу... Швидко вони покотили полем, — тільки кіньські підкови хльпали та кальюка на всі боки розбігалась од прудкої їзди...

Перед світом вертало дві повозки — прямували на простець до Гудзевого Хутора. На них — повно наших рибалок. Де-які лежали та спали; де-які так хильались — дрімали; а два — поганьало.

Доїхали до двору. Товстенький чоловік скочив з повозки, підійшов до хати.

— Јавдохо! Јавдохо! гукає під вікно. — Відчини!

„Це ж москаль?!... подумав здивований Чіпка. — Ја бо і чују, — знајоме щось... Так, бач, чого він багатіє, та що року стрійтєсьа?!...“

Блиснуло світло в щилину віконниці; скрипнули двері; брязнув цеп біля воріт; кинулись собаки. Ворота розчинились. Повозки підїхали до рундука, стали.

— Ну, тепер у хату, пани-молодці! каже москаль:— повечеряємо. А ми з Сидором коней роспряхемо.

— Давај, распряхьом! — одмовив Сидір по московській, і скочив з повозки до коней.

Повставали і другі з повозок, посунули в темні сіни, а потім у хату, звідки світилось світло. Чіпка їде за другими, не пам'ятає сам себе: його обхопили і страх і радість... „Може, тепер вона не пізна тебе? забула вже?... А може?...“

Тут саме ввійшли в хату. Хата простора, чиста; кругом стін липові лави, чисті, аж полискувані; в кутку образи мідьані ростворчаті, як у кацапів; по стінах — під склом картини; стіл — трохи не через усьу хату; на столі свічка горить...

— Добри вечір у хату! привітали всі москалиху, шчо стојала посеред хати з кльучами в руках.

— Або доброго ранку, — одказала вона.

— А хіба воно вже ранок? пита хтось з гурту.

— Та вже незабаром і світ, одказује москалиха.

— Бач, а мені, мов, усього година минула, як ви-їхали.

— Гаразд, мабуть, порались... А чи стоїть же то шкурка за вичинку?

— Питајте, он того! — одказује чоловік у московськїй одежі, тикаючи пальцем на Чіпку. — Ми оце порішили: отаманом його поставити.

— Хто ж то? питаје москалиха, прикро дивлячись на Чіпку. — Шчось, мов, знајоме, здајеться?...

— Чого ти, тітко, обдивляјессь мене, як вовка? Ја такиј же, як і всі! каже Чіпка, не видержавши її пильних оглядин.

— Та ја не мов тебе де бачила?

— Може ј бачила... не знају.

— Чи не Варениченко?...

— Може, ј він...

— Хто Варениченко? пита москаль, увійшовши з Сидором у хату.

— Та ось — цej! указује москалиха на Чіпку.

— Пі, жінко, — каже усміхајучись москаль: то, мабуть, обух, або довбиња, а не вареник! Не так він від одного замаху вложив того кацапа, шчо в Гершки почував. А кацап — ја тобі скажу — все одно, шчо ведмідь... Як піймав мене в лабети, як придавив, — то в мене ј дух у пјати заліз! Добре знају, шчо, коли б не він, — тільки б і світа бачив... Хіба б, може, одні кісточки привезли до дому, — та ј ті не цілі: потрошчив би прокльатиј ведмідь... Оже, спасибі, виручив!...

— За те, мабуть, не мала ј камза перепала? — питаје хтось.

— Та буде з нас, — одказује Чіпка, витягајучи гаман

з кешені ї кидаючи на стіл. — Трохи-лиш чи не більш од жидівських! — Та витягнувши другий, кинув те ж на стіл.

Усі так і обступили кругом столу.

— Та шче всіємо, братця, поділити, — обізвався Максим. А тепер, ось шчо, стара: чи нема там чого попоїсти братчикам.

Јавдоха кинулась у другу хату. Незабаром цілий стіл був заставлений усякоюю стравою: боршчем, кашеју, печеним поросьам. Видно, москалиха дожидала гостей з роботи, — наготувала всьачини...

Метнувся Максим і собі. Де не взялось півбарила горілки.

Позалазили братчики за стіл; обіли на ослонах на вкруги. Проїшов Максим разів зо два кругом чаркою, — на дні барила тільки торохтіла воронка. Усі кинулись на страву, мов три дні не їли... Јавдоха виїшла в другу хату.

— Чи ти, Гальо, не знаєш Варениченка? пита москалиха дочки, увійшовши до неї в хатину.

— Јакого Варениченка? Ні, не знају.

— А того, шчо живе за Пісками?.. Того Вареника, шчо — розказујуть — разом на двох жінках був жонатий?...

— Ні, не знају.

— Ось піди назнарошне подивися: який з його кра-сень! широкоплечий, волос, як галка, чорний; а очі... карі, ясні, та блескучі!

Гальа встала з ліжка; накинула швиденько на себе спідницю, керсетку на плечі; вхопила печене поросьа, — пішла.

— А ї ти вже виспалась? пита її батько.

Гальа нічого не одказала. Вона поставила печеню на стіл, сама задивилась на Чіпку.

— Здоров був, давній знайоми! мовила вона до його, лубенько всміхајучись.

— Здорова, Гальо, — одмовля Чіпка.

Серце в його забилося; лубо йому стало, весело, шчо Гальа шче ї досі памјатаје його.

— А ти як його знаєш? — пита її батько.

— Він мене, поганиї, злякав був — оттут на полі, — зашчебетала весело до батька Галба, вказуючи рукою в той бік, де злякав її Чіпка.

— Як же він тебе злякав?

— А так; ја сиділа, вінок плела; а він скрався, — та і злякав...

— Ага... Ну, їди ж спати, сороко! каже батько.

— А то останусьа тут — на його дивитисьа, чи щчо?! — хутко вимовила Галба, і јуркнула з хати.

„Рају мій... щчастьа моје! подумав Чіпка. — Ще ж ти не втекло від мене і досі?!...“

Після вечері, поділилисьа грішми: — заховав кожний по три сотні. Потім унесли соломи; розіслали долі; заслали р'яднами; польгали покотом.

Не забаром усі, як побиті, поснули. Один Чіпка не спить. Перекидається з одного боку на другиї, мов щчо кусає його; душно йому, важко; пліушчить він очі... Јему вникається — Галба. Така ж весела, хороша, — хоч би на кріхту зміниласьа; така ж смілива, жартовлива... „А то ж то і вона, — дума Чіпка — розбишацька дочка!... Дивно і чудно... Хај ми: волоцъги, пројдисвіти, — часом без шматка хліба, в драній одежині, без шага грошеј за душеју, з одними голими руками, босими ногами, та з голодними ротами... ні добра, ні достатків... хај ми крадемо, розбиваємо... голову під усякі пригоди підставляємо... хај, кажу, ми... А москаль... Хата — јак рај тој; жінка — јак пані; одним одна дочка — јанголь... а худоби всьакої, багатства?... А і він!... І він — такиј же бурлака, такиј же злодбуга, розбишака, јак наш брат!!... Чого?... дльа чого... На ві-щчо це йому?... Чудно і дивно!“

І лупить Чіпка свої очі в темну темноту; дивиться — доглядається, прислухається... Нічого ні вид-

но, ні чути. Тихо, сумно... Ось щось зразу-залопотіло... Мороз пробіг вподош спини; волосся полізло в гору... „Ку-ку-ріку-у-у!“ прокричав десь поблизу півень — і замовк... Чіпка спльунув; перекинувся на другій бік. Знову тихо, сумно... Ось хтось з товариства гукнув сонним голосом: „глуши, брат, його!... глуши!... А ну-ну... от-так його! от-так!...“ Глухо пронісся тої викрик по хаті; страшно, тьажко, не мов голос з-під землі, черкнувся він Чіпчиного вуха, та і замер... наче проглинула його тьма темна. „І сниться йому, що недавно очевидячки було!“ подумав, здригнувши, Чіпка... А тут сон — мов без вісти забіг, і на думку не зійде. „Піти хоч льюльки покурити.“

Устав Чіпка тихо; наляпав двері; нишком виїшов у сіни. Темно, — око виколи. На силу Чіпка намацав сінешні двері. Загарчали вони, як собаки, не відчиняючись. Одначе важка рука Чіпчина їх подужала: вони подалися таки геть, зарізавшись у долівку...

Він виїшов на рундук. Дошч пороснув йому в горьаче лице — густиї та холодні.

— Пху, навісний! Коли вже ти перестанеш? — сказав у голос Чіпка, та і подався у сіни, витераючи свиткою вид. Далі — став над порогом; послав руку в кешенью; витяг гаман, льюльку, наложив тьутьуном; наляпав у кармані крицьбу, кремінь; приложив губку... Черк! І посипались, як зорі, ясні искорки до долу. Темнота усміхнулася, побачивши хоч невеличкий світочок... Губка засичіла на кремені. Узьав її Чіпка обережно, положив у льюльку, придавив нігтем. Потьаг раз, у друге — осіjali сіни і важкий дим потьагся невеличкими мотузочками, закручується у гору, мішається з темрявою... Стукнув верхняк; дзенькнула криця об кремінь, падаючи в гаман, і зашморгнувши його, послав Чіпка назад у кешенью.

Обперся Чіпка об одвірки; одхилив трохи двері; випускав дим на двір, де він змішувався з дошчем і зни-

кав у темряві. А темрява стояла страшenna, чорна; даліше одвірків нічого Чіпка не бачив, хоч як не пришчурював своїх бистрих очей, як не придивлявся, шчо б розглядіти, — як воно в москаля в дворі... Одні тільки вертунці часом літали перед його очима.

Коли це, — чує Чіпка, — рипнули двері. Чіжась тиха поступ зашомотіла в сінях. Чіпка одкрив верхняк, потяг льюльку — огонь осіжав сіни ж... диво... перед Чіпкою стояла Галья! У тонкій, білій сорочечці, трохи росхристаній, в одній спідниці, з роскинутими косами, шчо, як дві гадини, спадали на її білу шию і спускалися на, мов, виточені з білого мarmору плечі, — стояла вона перед ним, як русалка з кухликом у руках.

— Галью! тихо скрикнув Чіпка.

— А ти чого, безувіре, тут у сінях кадиш? Напер, — кажеш, — повні сіни, шчо ж дихнути не можна! зашчебетала вона, пізнавши Чіпку.

— Галочко!... чого ти боса виїшла?... Тепер дошч, калюка... покальбаєш свої білі ніженьтата...

— А тобі шчо за діло? Хіба ти їх кохав?

— Хоч не кохав, так укохав, Галью, — шепче стиха Чіпка, ледве переводячи дух.

— О, ви всі лубі та жалісливі... А лубеж, як куреж, ріжете! — промовила вона сурово.

Голос її окликувся гнівом, докорожу, огидою. „А твій батько? подумав Чіпка. — А сама ти?... трохи не одказав, — та язик став руба, в грудіх дух сперло.

— Хіба ми ріжемо? ледве вимовив, перевівши дух: ми тільки рівняємо багатих з бідними...

— Рівняєте?!... Геть! пусті! ја кухню виполошчу...

Одпхнула вона Чіпку од одвірків. Він подався в сіни. Галья виїшла на рундук; линула воду з кухля; а дошч її пороснув прямио в вид.

— Ух! задрижавши, скрикнула вона; — јаке холодне... Та мершчіј у сіни — прямио на груди Чіпці, котриј одніјеју рукоју держався за одвірки, а другоју за двері.

Як почув Чіпка, шчо до його грудей приникли їїї гарбачі груди, — опустив розставлені руки, та і обвив їх кругом їїї стану... Гальа затрусилася, порвалася вперед... та і схилила на його груди свою голову.

— Галочко!... рибочко моја!... шепче Чіпка, а в самого серце, як молотками, гамселить об груди. — Ти мене любиш?... зірочко моја!... Очі його засвітили на всі сіни, як у звірьуки, коли вона кидається на свою здобич.

— Пусти... пусти мене!... пручається Гальа. — Іди собі... геть!

А сама шче ближче, шче дужче горнулася до його.

Несчувся Чіпка, коли опустився на долівку; несчувся, як посадив Гальу на коліна до себе; несчулася і Гальа, як приникла головою на його груди... Затріпалося у неїї серце, як пліточка в неводі... мовчать обоє... Хвилина... друга... третя...

— Де це ти був ціле літо?... шепче вона, — шчо на поле не виходив?... Хтось другий ходив замість тебе... То твій брат?

— Не брат то, Гальу!... То мій ворог, шчо трохи не на вік розвів мене з тобою...

— А ја думала... Ја думала: де це він? Чи не вмер, бува?... Чи може одружився?...

— Хіба б тобі шкода було... як би ја вмер? шкода?...

Гальа мовчала, та шче дужче горнулася до його.

— Гальу!... стиха обізвавсь він.

— Чого?

— Ти... ти кохаєш мене?... любиш мене?... моја јасочко!... Правда — кохаєш мене?...

Гальа, як зміја, обвилась коло його шиї — і міцно стиснула їїї своїми руками; уста черкнулися уст, — та і злилися в довгий, гарбачий поцілунок... Чіпка од нестяму розвів руки, Гальа висковзнула — і скрилася.

Опамјатавсья Чіпка. „Тільки ж, тільки шчо тут була...“ думав він, та давај кругом себе шарити. Нігде ні шчо ні шерхне, ні стукне. Він підвівсья з долівки...

Темно, пусто, тихо... Обмацав він кругом сіни... нема! „Не чуть же було, шчо б і двері скрипнули“, подумав він, і став прислухатись. Було тихо кругом, як під землею... „Утекла!“ промовив він сам до себе; засунув надвірні двері і тихо побравсья в хату, де спало п'яне товариство.

Довго шче качавсья він на лігву; прислухавсья, як стукотало серце; чув, як барабанив дощч у вікониці; — як півні викрикували; — братчики з просонн'я бурмотали; думав, — як це воно випало так несподівано; радів, як дитина играшці; дивувавсья, як злодії, шчо вкравши в старця торбу з цвілими сухар'ями, знайшов у ній страшенну силу грошей... Тільки перед світом запльушчив очі — і заснув тихим, одрадним сном.

Нерано прокинулись братчики. Дощч не вгавав, а по вчорашньому сіяв, як кризь сито, і поривав до сну.

— А ну! рушай, братця, — пора! гукнув Лушн'я на всю хату, скочивши на ноги.

Одно за другим стало товариство рушати. Один Матн'я не підводиться. Другі псевіходили в сіни; повмивалисья водою, шчо стојала в діжці; знову ввійшли в хату. Матн'я шче лежить, та зіхаје на все горло. Не забаром до них і хазяїн пријшов.

— А шчо, дядьку Максиме, — пита Матн'я, розвернувшись, як кнур, на барлозі: — чи буде чим похмелитисья?

— Хиба ж тобі так у горло і лити? — одказав замість Максима, Лушн'я.

— А хіба мені дорого встати?

Та з цим словом, швиденько скочив на ноги, та — нечесаниј, розкудланиј, з заспаною, невмитою пикою — так і сунувсья за стіл.

Максим поздоровавсья з панібратчиками, вијшов з хати.

— Та воно б уже годилосья і поприбрати, — сказав хтось з гурту. — Ач, яке рајно!

— То вже — хай хто хоче... одказав, позіхаючи, Матнѡ.

— А ти? питає Лушнѡ, гостро глянувши на його.

— Про мене — ї так гаразд...

— А як горілки нема?

— Чому нема?

— Тому, шчо рајнд в хаті...

— Ну, так шчо ж?... Хіба воно буде з горілкоју в рот тѡгтисѡ? Хай собі лежить далі, та ї годі!

Поки Лушнѡ з Матнеју вели таку розмову, другі, кожен вхопивши по оберемку, витаскали всѡ солому з хати. Тим часом вернувсѡ ї Максим з учорашнім баклагом; за ним увійшла ї москалиха, несучи в одній руці два хліби, а в другій — здоровенну миску капусти...

— Оже ї справді похмелятисѡ будемо! каже усміхаючисѡ Матнѡ, вглядівши москальѡ з баклагом.

— То ти хоч би пику вмив, — докорѡя йому Лушнѡ.

— На біса ја буду мити, коли дощ і без того обмиє.

— Ну! у тѡбѡ, брат Максим, как ја віжу, маладци таварішчі! обізвавсѡ до хазѡїна один з москалів, — пушкарѡ.

— Та шче ти ї не бачив, москальу, наших славних діл! — одказує Лушнѡ, вдарѡяючи москальѡ по плечі рукоју, ї опускаючи сѡ коло його на лаву. — Осѡ поживи лиш довше з нами, — тоді побачиш, — чи молодці, чи ні!

— Да ужѡ, брат, і без таво відно, какіє маладци! Вд — пасматрі на јѡтаво! — махнув рукоју на Чіпку. — Да он би пушку однім взглядом сбіл с назіції... Сматрі: у, какој!!

Чіпка не чув нічого того. Післѡ вчорашнѡї стрічі, він сидів собі мовчки в кутку, та тільки знаї кидав сві бистрий погляд на ті двері, якими вчора увійшла Галѡ. Думки його далеко літали; він не чув, не дослухавсѡ, шчо верзло товариство. Кагал, гармидер стојав у хаті, як у жидівській школі, — аж поки Максим не почав чатувати. Тоді все затихло... роти заремектали; пальці раз-поз-раз опускалисѡ то в миску з капустоју, то в полумисок з огірками. Усі мовчали, надолужали над сні-

данням. Чутно тільки було, як на зубах тріщчали огірки, капуста; — як роти жували, плямкали...

— Суха! перегодьа трохи, крикнув Матнѣа, на силу проковтнувши цілу жменьу капусти.

— Підмочимо, — обізвавсьа москаль, беручись за баклаг.

Пішла рѣдова кругом столу; знову пальці заходили; роти заплямкали...

— Удавивсьа! каже, икнувши, Матнѣа, і положив хліб на стіл.

Усі зареготалисьа, глядьа на роскуїдану голову, на одутлу пику Матневу.

— Проткнемо! одмовляє Максим, узявши баклаг у руки.

— Оцього, дядьку, Максиме, — каже Лушнѣа, — тільки приїми, то не знатимеш, як і одгребтисьа!

— Нічѣаво! одказує по московськїй Максим, підносячи чарку Матні.

— Вот ти і хахол, — обізвавсьа до Матні москаль-пушкарь, — а право порѣадки знаєшь! Тьсебѣ би тільки ктасударьу служить...

— Служили ми вже, брате-москальу, одмовляє Матнѣа, всьуди, — та дозналисьа, шчо — нема крашче, як баклазі з горілкою служити!...

Сміх, регіт окрив усьу хату.

— Вот, што правда, то правда! — каже москаль, регочучись.

Максим обіjšов по третій.

Після третьої, розвїзалисьа јазики. Піднѣавсьа крик, регіт, гомін. Утомиласьа вже роти жувати, — давај балакати. Там, у кутку, троє завели річ про теперішнѣ жититьа труднѣ; другі знѣали мову, — як панів дурили; треті — згадували вчорашнѣ погульѣаньнѣа, а четверті — про давнішнѣ гуторили... Звісно, дванадцѣать душ: кожен по слову, — то і то дванадцѣать слів. А тож-то як усі разом загомоніли, та тої тієї, тої своєї! Нічого не розбереш; нічого виразно не чутно; один крик, галас...

Тільки Чіпка—як води набрав у рот. Він мовчки јів, мовчки пив, тепер сидів, мов німиј, та з дверей не спускав очей.

— Шчо це наш отаман притих? — дивлячись на Чіпку, мовить Матнѡа.

Чіпка не чув. Усі глянули на јого, зглянулись між собою, — засміјались.

Чіпка ј сміху не чув.

— Чи не набачив лишень чого ласенького? — тьагне розмову Лушнѡа. — Він у нас голінниј на ласошчі...

— Да, да! вот ано і јесть!... Ја сам толька што хатьєл ктаваріть пра јѣту пьерьєпольку, — перебив јого москаль-Сидір, шчо роспрѡгав коней з Максимом.

— Та вже, поздоров боже дѡдька Максима, та дѡдину Јавдоху... обізвавсѡа Пацѡук. — Таки, шчо собі, то собі; а то таки ј дѡа лѡудей потрудилисѡа...

По хаті роскотивсѡа регіт. Максим догадавсѡа з чого сміјались, став і собі тихо реготати.

— Та подѡакује, подѡакује хтось не раз і не два мені за нејі, — одказав він з сміхом.

— Ја вже тобі, дѡдьку, конѡа ѡн-јакого достану! каже Лушнѡа.

— Да на что јему конѡ, когда у нього такаја кабилицѡа, — тупо жартује Сидір.

Аж ось двері розчинилисѡа — і, як та јасочка, вскочила Галѡа в хату. Жарти ј розмова затихли; всі задивилисѡа на јіјі хорошу вроду, на запарине личко, шчо за ніч мов помолодчало...

Швиденько вона підіјшла до столу; вхопила митѡу порожні миски, та ні на кого не глядѡа, не кинувши ј оком на Чіпку, — скриласѡа за дверіма. Він сидів, як сова, витрішчивши баньки...

— Спасибі богові ј хазѡајінам — за сніданьнѡа; а мені, шчо најівсѡа! перервав німоту Лушнѡа. — Час, братцѡа, до дому рушати.

— Чого до дому? — обізвавсѡа Матнѡа. — Хіба тобі

тут погано?... Аби тепло, та горілка, то ја хоч на ці-
лиј вік зостануся...

Усі зареготалися, і рушили зза столу.

— А шчо ж, справді пора! Отто тільки: дошч, як
затявся... А час!

Устав і Чіпка. Подякували хазяїнам; позакурювали
льульки, і потягли з двору: одні в одну, другі — в дру-
гу руку. Чіпка з своїм товариством пішов у Піски.

Одішовши вже геть у поле, оглядівся — кесета нема.

— Стойте, братця! кесет забув...

Повернув назад; дивиться — на хвіртці стоїть Галья
і гукає:

— А чиј кесет? хто кесета забув?...

— Шчо таке? — обзиваються до неї з другого боку.

— Кесет... піднявши кесета в гору, показує вона.

— Кесет? — Не наш! та і пішли собі.

Чіпка побіг підтупцем. Тим часом Галья на кесет
роздивлялася, — розшморгувала, заглянула в середи-
ну, полапала рукоју та і знову зашморгнула.

— Міј... міј... Галочко! каже стиха Чіпка, добігају-
чи до неї.

— У-у-у, јолоне!... Як квочка з курчатами, так ти роз-
губився з своїми думками... Не знаєш, шчо і дієш..

Сунула йому кесет у руки, а сама швидче за хвіртку.

Глянув Чіпка на кесет... Шчо за біс? Тьутьуну
було не більше жмені, а це так оддулося... Шчо во-
но? Розшморгнув, полапав, — мняке; витяга: — другий
кесет, з синьої шовкової матерії, вишитий червоними
квітками і кругом обсажений червоними китицями!...
Очі в його загоріли; по виду розлився всімх...

— Люби моја!... коханья моје!... прошептав він, і
весело повернув до товариства.

XXIV.

Розбишацька дочка.

Цілиј тиждень лив дощч, як з відра. Цілиј тиждень не виходив Чіпка з двору. Усе собі по хазьајству: то коло того, то коло другого.

— Знаєш шчо, сину? — каже йому одного вечора мати, прядучи вовну — знаєш шчо? Оце ја дивльуся на тебе і на себе, та і думају: ја вже стара, нікчемна стала; уже мені важко иноді і у печі витопити... Чу-ју, як сила моја упада, смерть наближається... Ти б одружився, сину! Не доки його одкладати... Уже, слава тобі, господи, другі твоїх літ дітками льубујуться; а ти все бурлакуєш, та, мов, загубив шчо, ходиш... Хіба мало дівчат у селі? Сподобај яку, та поки пилипівка не зајшла, — одружися, сину... І сам не будеш світом нудити, і мені поміч буде!

— Шкода, мамо! Нема по мені дівчат на селі.

— Чому нема, сину? Он, Христья Бондарівна, Мотря Книшівна, або Катря Остапїчина? Чим не дівчата?... Шчо не багаті? Та багата і не піде, сину, на такі злидні, як у нас... А все ж вони дівчата, як слід: хорошого, чесного роду, робочі, слухняні... Оженися, сину; оженися, мій голубе! Хај хоть на старість доведеться мені тебе в парі побачити...

— Шкода, мамо!

— Чого, шкода. Шкода, кажуть, лихий чоловік! Доки ж його отак волочитися? поки і голова посивіє?!...

— Приїде пора, — приїде сама.

— Хіба яка городнянська повіја... А вже доброї не діждеш, шчо б пријшла сама.

— Уже яка буде, така і буде.

Замовкла мати: бачить—не переможе сина. Замовк і Чіпка, думаючи своє про себе.

Після цієї розмови, діждали неділі. Хмурне небо розгодинилося; блиснуло сонечко ясне; повінув вітерець — стряхла трохи земля.

— Я, мамо, каже Чіпка, піду в Омельник на ярмарок: чи не куплю коньки?

— Боже тобі поможи, сину! Тільки — на ві-що ти на зиму її купиш? Чим її прогoduємо?

— Та вже знайдемо чимсь.

Зіслався Чіпка після раннього обіду, пішов... тільки не в Омельник, а прями́сенко до Гудзя на хутір.

Пришов до двору, — всюди позачиняно, позапирано. Почав Чіпка дергати хвіртку: хвіртка була заперта. Дві собаки кинулись до воріт, брязкаючи цепами.

— Хто там? гукає голос з двору.

— Це я. Одчиніть!

— Хто — я?

— Чи дядько Максим дома?

— Ні, нема.

— А де ж?

— Поїхали в Омельник на ярмарок.

— А тітка Лавдоха?

— Та і мати ж з ними.

— То це ти, Галю? пізнав її Чіпка по голосу.

— А ти хто?

— Та відчиняй уже, — тоді побачиш!

Пізнала і Галю Чіпку; хутенько побігла до хвіртки, одшченула.

— Чого це ти пришов?

— Тебе одвідати... як поживаєш, моја горличко?

Галю мовчала. Глянувши на неї Чіпка, та і здивовався: поживкла, з лиця спала, зморщилась...

— Що з тобою, Галю? — аж скрикнув. — На тобі лиця не знать... Ти недужа?

— Та їди вже в двір, — сердито одказала вона, з нетерплячою. — Стану ја під двором розмовляти...

— Чіпка ввійшов у двір. Галля зачинила хвіртку, зашчепнула, і повела в свою хатину.

Хатиночка, — як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела. На покуті стояли образи в срібних шатах, за-квічані васильками, гвоздиками, безсмертниками; перед образами на срібному ретязьку висіла срібна лампадка. У тому ж таки кутку — стіл столлярної роботи; в другому — ліжко, заслане мн'яким шовковим кдцем; по-під стіною — невеличкі стульці. Всього так хороше, чисто; пахощі од васильків та мн'яти окривали всю хату, лоскотали чуття... Чіпці здалось, що він у рај вступив... Усе гаразд, як би не така сумна Галля!

— Ти не здужаєш, Галлю? знову пита її Чіпка, пильно дивлячись у вічі.

— Ні, здорова... тільки не весело чогось... так щось за серце ссе.

— А ја тобі і не дякую за кесет, — мовить, здумавши Чіпка. — Спасибі тобі! Чи не сама бува і гаптувала?...

— Які кесет? питає Галля, звівши на його свої задумані очі.

— А тої, що ти в мій вложила, як забув свого....

— Коли? Що це ти — збожеволів, чи що?

— А хто ж то вложив?

— Та коли?

— Та тоді ж, як мій вертала.

— А ја почім знају?... стала б ја такому кесет дарувати!! От, шче не видано!... веселіше зашчептала вона.

По голосу пізнав Чіпка свою недавню Галлю, жартовливу і веселу. Серце його зраділо, очі зблищали.

— Галочко, почав він.

Галля дивилась прямио йому в вічі гостро-гостро... Чіпці стало ніяково.

— Та чого це ти справді сьогодні така, мов не на тої бік устала?

— А тобі шчо за діло?

— Галочко!

— Геть к бісу! Все б тільки дурити... з ума зводити...

— Галочко!...

— Геть, одчепись!...

Устала вона од його; одійшла; сіла крај вікна, шчо виходило прѣamo на поле, та ј послала очі далеко-далеко, де сходились тумани з туманами, де сивіло небо, спускајучи крајі свої на земљу. По личку јїї, сумному, та жовтому, раз-по-раз пробігали якісь смужки. Чіпка дививсьа на неї, та дивувавсьа, шчо з неї сталося... А вона не спускала очей з вікна. Чіпка бачив, як вона поблідла, як заблинчали в неї очі — як дві гарьачі сльози скотилосьа по личку... до долу. Він дививсьа на все це, а серце його, неначе хто давив... у лешчатах, — так йому було больаче, та трудно...

— Гальу! рибонько моја! чого ти плачеш? питаје він, підступивши до неї. — Чому ти не повідајеш мені свого горьа?

Гальа закрила очі руками, захитала головоју... Чіпка присунувсьа до неї.

— Галочко!... лубаја моја!

Вона схилила на косьак голову, стиха плакала.

— А ја думав... каже Чіпка, стиха доторкнувшись до голови јїї. — А ја думав: піду до неї... провідају јїї... Мати скребе голову: женись, та ј женись!... дівчат мені раје... (Гальа притихла, наче заснула). Та не пријмаје јїх моје серце... Піду, думају, до својејі голубоньки... скажу јїї...

Та тихо схилившись, злегенька поцілував він Гальу в незакриту щічку.

Гальа здригнула, підвеласьа... Очі заплакані; личко

од натовпу почуття та від сліз горіло. Гляннула вона на його та якось жалісно запитала:

— Чому ж ти батькові та матері не сказав?...

— Я хотів, моја горличко, тебе попередити... Чи підеш за мене?... чи вподобала мене, моє кохання?...

Галля, — мов ожила. Випрямилась, довго ї пильно дивилась на Чіпку, — не мов вивідувала правди. А це зразу, як заломить свої руки — аж пальці захрущали... В очіх у неї заграла одрада не одрада, зло не зло, — щось добре, лубе, а разом хижє і лихе.

— Чому ж ти мені давно цього не сказав? — скрикнула вона. — Чому ти не сказав мені цього тоді, як ја вільна була?... як вінок плела?... як по широкому полю, по луках квітки збірала?... Гуляла по світу, — нема вину, нема заборони... А тепер?... тепер...

Вона знову заламала руки, — знову як поламані, захрущали пальці; на очі навернулись сльози, — от-от бризнуть...

Чіпка — сам не сві. Зблід на виду, опустил голову, — та не швидко вже стиха боязко запитав:

— Що ж тепер, Галю? шчо?... Скажи мені... все, все!...

— Шкода... засватана вже ја!...

З очей хлинули сльози в неї, облили личко... Закрила вона його рукавом, знову опустилась коло вікна на ступець, схилила на руку голову, та нерозважно плакала...

Як хто гостриј ніж угородив Чіпці в серце, — так невеличкі ті три слова. Як хто обухом гамселив у його голову, — так одзивалось в ній гірке ридання Галине... Він хапавсь за думку, — шчо тепер робити, — та голова ї пам'ять уже не служили йому... Думки рвались, на шматочки; він силивсь звести їх до купи, напругав розум... та, здається, ї розум його покинув... Нічого не пригадає... Чув тільки, як у голові гуде,

шумить, дзвонить; — як серце раз-ноз-раз тіпається, наче збірається вискочити... Не знаючи як, з чого почати, він вхопився за першу думку, на силу вимовив: — Коли ж це?... як?... за кого?...

— Тоді ж... того самого дня, як ти пішов... Москаль Сидір zostався в нас, та в вечері попилися з батьком, та ї...

— Та ї шчо батько? перервав Чінка.

— Іди, каже... не вік діувати... Ї мати рають: іди!... Сидір, кажуть, чоловік хорошиї, тихий...

— А ти — шчо? аж кричить Чінка.

— А ја?... Не лубиї він мені, — кажу їм..

— Шчо ж вони?

— Годі, кажуть, усе лубого, та милого дожидати... і то гидкиї, і то не гарниї, не лубиї... Поживете, — польубитеся...

— Со-баки! — гримнув Чінка на всю хату. Галья на його гостро глянула.

— Де він живе? грізно одрубуючи кожне слово, запитав Чінка, а в його очі засвітило щось страшне.

— Не знају...

— Убју... заріжу... задављу!... Спочивши з місця, кричить він, бігаючи, як несамовитиї, по хаті, та скрегочучи зубами.

— Тьу-тьу!... тьу-тьу!... одмовляє Галья, підвівши голову. — Шчо це ти: здурів, чи шчо?... Тільки хоч пальцем заїми його... то не бачити тобі мене, як свого уха!

Чінка схаменувся. Опустився на сталець; звисив на груди важку голову.

— Бач... якії ти! каже йому Галья. — Бач якії?!... Як же мені за такого їти, коли він так безневинно візьме, та ї заріже чоловіка?... Як ја за такого піду?... Приїде така година, шчо ї жінку задавить... кинеться ї на неї, як скажениї...

— Галочко!... побійся бога... що це ти кажеш?...
Що б ја?... мене заріж... мене задави...

— А Сидора?... га, Сидора?...

— О-ох!... Ти не знаєш, Гальу, як мене завіяна
вхонила... Пече мене... оттут пече... мов хто жару
насилав..., — показує на груди.

Гальа мовчала. Замок і Чіпка. Підвівся з місця,
став ходити впововш хати, та блукав страшними очима
по стінах... Зробилосся тихо, важко. По задуманому
личку видно було, що Гальа думала якусь кріпку
думку, — та зразу не зважувалась сказати...

Аж—ось—загорілися в неї шчоки; заискрили одра-
доју очі, — роздалися, побільшали; відкрилися уста від
напору спертого в грудіх духу, — аж пашисть Гальа,
як у вогні горить...

— Знаєш шчо, Чіпко?... Може, шче не все пропа-
ло... Ја скажу матері... може вона батька вмовить...
Тільки ось шчо...

Чіпка насторожив уха, пильно дивився на Гальу.

— Кинь ти жититья таке! скрикнула, та аж по-
блідла.

— Јаке?

— Чуже добро грабувати, лудеј убивати!

— Галочко!... Ніхто на світі не скаже, шчо б ја
кого вбив... Хіба обороняјучись, руки не здержав...

Засовалась Гальа на місці; очі знову засвітили хижо;
лице затіпалось.

— Прокльатиј!... каторжний!... загукала вона на всьу
хату. — Обороняјучись?!... від кого обороняјучись?
Лізеш у чужу хату красти, та хочеш, шчо б хазяїн
не ловив тебе?... Злодѣуго!

— А вони?... вони хіба крашчі? нажилися з нашојі
праці, та ј панујуть... А тут... хата валитьсѣ; мати
стара; сам копи не заробиш у день... Треба јісти; тре-
ба ј одбагтисѣ... Јак же јого жити, Гальу?... Та хіба

ми крадемо? Ми своїе одбираємо... Пан — наробив нами; жид — надузив з нас... А нам хіба з голоду пропадати? серед шльаху погнбати?...

— Чіпка... голубе мій! кинь!... Не буде шчастья, не буде добра... Ти приїдеш у ночі з побоїшча... ляжеш коло жінки... та тими руками, шчо недавно льудей давили, в крові грілиса... будеш жінку пригортати... Тими вустами, шчо несли тільки лаїку та прокльони всьому світу — станеш її про своїе коханья шептати, будеш цілувати... у-ух!...

Вона затряслася вса, як лист на осичині.

— А жити ж з чого? — напіра Чіпка.

— Робити чесно... працьувати шчиро...

— А товариство?... А батько?...

— Заїдемо в другиї краї... де б нас ніхто не знав, ні відав...

— О-ох Гальу! Не знају, шчо буде. Я — отаман... Як почує товариство, шчо кинув, — не животіти тоді. Поклъалиса так ми один одному...

— Кому ви клъалиса, душогубці, розбишаки? кричить, схопившись, Гальа. — Кому ви клъалиса?... Проклъати!

— Один одному клъалиса, Гальу...

— Чорт чортові клъавса!...

Гальа зареготалась болізно; божевільний сміх її розкотивсь на всьу хату.

Чіпка гльанув на неї, замовк, та, як підстрелений, опустилсь на стулець...

— Ти думаєш, — перекода трохи, знову почала Гальа: — ти думаєш — легко мені дивитись на життя батькове по бік з життям добрих льудей?... Бачиш: вони шчиро працьують, чесно хліб заробляють, з льудьми поводяться... і встають і лягають тихі, спокійні... А тут?... Сиди, як у тюрмі, на запорі... Страшно ї очеї показати між льуде... Настане вечір, — ціла јурба

п'яних льюдорізів валить у хату... Шупскаються, тихо перемовляються, поки підуть на всю ніч... Вертаються вже перед-світом, — та як гробовики, ховаються по горишчах, по погребях... переховують чуже, награне добро... Це все, шчо на мені, — все грабоване! Ти думаєш: не давить воно мене? Мов хто рукою за горло душить, випірає дух з мене... Ти не дивись, шчо ја весела ј жартовлива... То веселить мене лиха моја година!... Шче день — сяк-так переможеш!.. А в ночі — ляжеш спати, то ј привиджується тобі: буцим лізе хто, кричить: „оддај мій платок!...“ та ј потягне за волосься... „Оддај моје намисто!...“ та ј хапає холодними, як лід, руками за шију... Ти думаєш, легко воно мені носити јого — оце рамја?... легко?!...

Та як ухопить зо зла руками шовкову спідницю, — так і рознизала од подолу аж до самого стану...

— Гальу! Гальу!... скрикнув Чіпка, хватајучи јјі за руки. — Не роби цього!

— Геть! пусти!... пусти!!

Очі в нејі, як вугільля, запалали... аж затремтіла всьа.

— Ти знаєш — може, та, шчо цю спідницю носила, лежить тепер під землеју — тліє, тільки кров јјі, марне розлита, встає... А ја... ја доношују це рамја... мучусьа... беру гріх на себе... за ві-шчо?... За те, шчо ја — розбишацька дочка?... Крашче б ја гола, як мати народила, по полју носиласьа; як навіжена, ганьала по степах широких, — ніж мені в цій тьурмі мучитисьа, в цьому пеклі скліти!... У-у, прокляті!...

Та — хіп! за добре намисто. Намисто пороснуло з шијі до долу.

— Схаменись бо, Гальу! Тебе ж за це битимуть...

— Хај крашче вбјуть, ніж чужим добром задущать!...

І знову сіла вона під вікном, підперла голову ру-

коју — ї задивилася в пусте та німе поле, шчо геть-геть чорніло та сивіло перед її очима... Ніколи вона не здавалася Чіпці такоју хорошоју, як тоді... Віє перекидав погляд то на розідрану спідницю, то на намисто, шчо роскотилося по всій хаті... Јому жалъ було своєї лъубої Галі; сумно од такого гіркого житъ-твѧ; а в душу закрадавсѧ страх, не було сили — разом всього покинути...

Галѧ не довго мовчала. Поглянула вона на знівченого їїї словами Чіпку, шчо сидів, мов у воду опушчениї, бојавсѧ підвести на неї очі, — ї жалъ пронѧв лъубльашче дівочке серце.

— Чіпка! лъубиї мї! молила вона. — Покинь!... За ві-шчо ж ја тебе покохала?... Покинь, мї голубе!...

Та підїшовши до його, лъубо заглянула в вічі.

— Побачу, Галю... може покину... Подивльусѧ... А як не можна буде?!...

— Ні, покинь! Чуєш: покинь!... А то ја сама задавльу тебе своїми руками... — нестямно белькоче вона, обвивши його шију руками, та обдајучи гаръачими поцілунками.

— Добре, Галю!... добре, моја рибонько! — шепче, нестямившись, Чіпка, пригортајучи Галю.

— Ну, а тепер — з хати — на виступці! — весело загомонїла вона. — Незабаром батько з матерїю буде!

Чіпка хотів шчось сказати, та Галѧ не дала.

— Іди, їди! їди, їди!

Та взявши шапку в одну руку, а за Чіпчину схопивши другоју, — поволокла його з хати.

Нехотѧ потѧгсѧ Чіпка. Нічого робити—треба їти!

Провела його Галѧ за хвїртку; зачиниласѧ ї зашпїн-нулась.

Поволїксѧ Чіпка від двору тихо — по-малу, ледве переступаје ногами... У похилїй голові борьукались веселї надїї з невимовною тугоју. Як здумаје він, шчо Галѧ не переможе батька-матері, не вдастьсѧ її їїх умо-

вити, — то серце його наче хто в жмені здавить; коли ж нагадає, як вони поберуться, житимуть у парі, — од серця одіде важкий гніт, і легко-легко воно затіпається... „А як же з *ними* розв'язатись?... як їх зрадити?... присягу поламати?...“ Од такої думки знову обхопить його сум; знову серце заниє... Отак мінілись його думки: то веселили одрадою, то пекли огнем туги — і знемогав він од натовпу їх. Він уже радіший би їх забути, покинути, — та сами вони лізли, як мара, в його голову... Що б розірвати їх чим-небудь, він почав обдивлятися навкруги... Нігде ні душечки, ні льалечки. Німе та буре поле розстиалося перед ним і за ним. День випав хмурий, невеселий. Дошчу не було; а тільки хмари, як димчаті килимці, заступали світ сонця, пересувалися з місця на місце, плавали по високому небі, одна одну доганяючи, одна другу переганяючи, і кидали свою сіру тінь на чорновату землю... Вітер тяг легенький з полудня... Чіпка підвів голову, радіє хоч вітрові, що обвівав його червоний, як калина, вид, прохолоджував гарячу голову... Йому стало не мов легше од такої прохолоди; веселіші гадки стали закрядатись у його душу, а журба впрямь все таки не кидала серця... І Чіпка затяг:

Зелені баїраче, на яр похилився;

Молодїй козаче, чого зажурився?...

Спершу тихо, протязно виливалася пісня, і чути в ній було тугу невимовну, плач гіркий — задушливий; далі голос усе дужчав, міцнішав, розвертався на всі боки, і, як зімні заводи вітру, розлігався журливо по пустельному полю...

Тільки мені і пари,— що очиці карі...

лунала пісня; а поле, мов щче дужче почорніло, аж насупилося...

XXV.

Козак—не без щастья, дівка—не без долі.

Вернувся Чіпка до дому, та зараз кинувся по хазяїству, — не заглянувши в хату. Мати тільки ї бачила, як він овечатам підкладав просьаної сіломи.

Настав вечір. Мати розпалила піч, поставила вечерю варити. Уже ї вечеря поспіла, а Чіпка не входив у хату. Мати засунула в жар страву, приймалась перемивати посудину, підмітати хату. Уже ї коло посудини упоралась, і хату підмела, — не їде Чіпка.

— Що це він там так забарився? — промовила Мотря сама до себе, та ї виїшла погукати.

Гукала-гукала, — не чути. Увійшла вона в хату, підождала шче трохи, — немає. Материне серце стала розбірати досада.

— Як би знала, не захожувалася б ї коло вечері... Хоч би був у хату напльував, сказав, — чи дома ночуватиме, чи знову повіється на всю ніч... Побила мене лиха година, та нещаслива, з тими побіганками! Та то ж — день у день, ніч у ніч! Мабуть, назнав десь повію всесвітню, — та ї віється...

З досади висунула вона галушки з печі, виспала трохи в миску, сама сіла вечеряти. Настромила одну галушку на спичку; вкусила раз, у друге, — та ї удавилася... Сьорбнула ложку шчерби, — та ї загадалася... Галушка на спичці заholола; шчерба в мисці застигла — заволоклася зверху сирою плівкою... Як здумала Мотря знову їсти, то все вже загусло, заholоло. Вона підвелась, поставила вечерю на припичку, обмила ложку ї миску, — та ї полізла на піч спати... Думки про сина обступили ї не підпускали сну...

А Чінка тим часом справляв своє діло у Крутому Яру. Там, на пивниці в жида, служив Лушньа. Чінка пішов до його. Прогульавши перед тим цілий день, Лушньа над вечір знемігся та, завалившись на соломі в столі, захріп мертвецьким сном. Не швидко Чінка знайшов його, — задутого, сонного.

— Тимохвію! Тимохвію! гукав він, качаючи Лушньу з боку на бік. Чув? Тимохвію!...

Тимохві тільки мукав та бикав. Чінка довго вовтузався: перекидав його, підводив... На останку, розсердившись, штовхнув Лушньу під бік ногою. Той скрикнув — і розкрив очі.

— Якого ти чортового батька? гукнув він, та не глядя на Чінку, знову повалився опую на соломі.

— Тимохвію! — гукіє Чінка, стоїачи над ним.

— Чого?

— Устань...

Лушньа зирнув, ледве піднявшись в гору верхні вії.

— Це ти, Чінко? чого ти?...

— Уставай!... Треба.

— А шчо там? повернувшись до Чінки лицем, пита Лушньа.

— Ти не знаєш, де Сидір живе?

— Я і Сидіра не знаю... Якії це?

— Москаль... Той шчо... пам'ятаєш?

— Не знаю!... одказав Лушньа, чухаючись та зіхаючи.

— Сидора-москаля не знаєш?

— Та самого знаю, — та не знаю, де живе.

— Так, може, тут хто з ваших знає?

— Не знаю... позіхаючи, одказує Лушньа.

Чінка зо зла поскріб потилицю.

— Тут је в вас на пивниці пушкарі, — мабуть, вони знають...

— І того не знаю...

— Шчо ж ти знаєш? скрикнув з серцем Чінка.

— Нічого не знају, — одказав понуро Лушнѣ, і перекинувся на бік.

— Божевільниї!

Чіпка плюнув і виїшов з клуні. Серце його пекла досада... — „Піти б до Петра та до Якіма? — подумав він. — Так же не близький світ: треба аж на Побиванку теліпатись...“ Він знову вернувся до Лушні.

— Тимохвіју! та скажи, Христа ради...

— Шчо ја тобі скажу?... І чого йому так припало до того Сидора?!...

— Ироде! гаспиде! закричав Чіпка: напився, шчо ј јазика не повернеш у роті, — то йому ј бајдуже, шчо тут з тебе жили тьагне...

— А-ај, го-спо-ди!... позіхајучи, каже Лушнѣ. — Ходімо вже... та ј устаје.

Чіпці трохи полегшало. Виїшли вони з клуні; напрумились до хати, де жили робочі з пивниці.

Клунѣ стојала оддаєки. Треба було переходити до хати через пустиннѣ. Тут вони стріли метку москалів, котрі јшли до пивниці випити пива. В тој час уже добре смерклось. Вони поздоровкались з москальми і швиденько поминули јіх. Коли це — шчось ударило Чіпку ззаду по плечі.

— Здоров, Чіпко!

Чіпка оглянувся, — Сидір.

— А-а, здоров, Сидоре!

— Куда јеѣто ви? питаје Сидір.

— Та тебе шукајемо, — одказав Чіпка.

— Ну, вот і харашо. Пајдѣом вмѣстѣ пива випіјем.

— Ви јдіть собі, а ја піду спати, — каже, одрізнѣяјучись, Лушнѣ.

Чіпка пішов з москальми.

— Сидоре! ја до тебе мају діло, — каже Чіпка, коли вже підпили трохи.

— Какоје? кгаварі!

— Та... бач... мнучись, одказує Чіпка:— льуде чужі...

— Кгаварі-кгаварі: ето, брат, сваї.

— Та хоч і свої, — та не можна...

— Ну, пайдьом паходім. Ви, братци, абаждітьє. Я— січась, — обернувся Сидір до москалів.

Виїшли вони у двох з хати, почали ходити по пустоші, кругом пивниці. Ніч уже зовсім нальагла на землю, а в додаток ще і туман піднявся. Було темно і вохко. Чіпка почув, що в його якось страшно затіналось серце, мов ще ніколи так не билось; в грудях спірало дух, важко було дихати... „Шчо—як не схоче?“ думав він. Серце в його хололо, він не знав, з якого боку підступити до Сидора.

— Ну, что жь ти? — не видержав Сидір.

— Та бач, Сидоре... Я чув — ти женишся...

— Да. А что?

— Та, кажуть, либонь молода не хоче...

— Как нье хочёт?... Да что малада, калі атьец с матерью слово дали!... Чево jej јешчо?

— Та воно, бач, нічого... Јакє тільки ваше жититья буде?... Не з ними ж тобі жити, а з жінкою...

— А калі нье будьет слухаться — јєфто на што?— і показав кулака.

Чіпку проньав на скрізь і страх, і холод.

— Сидоре!... не губи душі!... бовкнув Чіпка з опалу, та і сам схаменувся, — та було вже пізно.

— Какој душі? — питаје здивованиј Сидір.

„Виручай, милиј боже!“ подумав Чіпка — і голосно промовив:

— Вона тебе не кохаје... Ми з неју давно знајемось, та...

— Может бить хочешь, чтобы ја уступіл тьебье?— перебив його Сидір. Нье, брат: не бивать јєфтаму!

— Ти, як москаль, брате-Сидоре, — всьуди вештајешся, всьуди ходиш з полком, — ти собі знајдеш десь крашчу...

— Да что ти, брат? Въедь ја іздьержался... Четвертнују фьедьфьебельу дал, пьатідесьатірубльовују рот-

ному, штоби толькo пазволіл; да јешчо пакупок сдѣлаз рубльов на п'ятьдѣс'ят...

— Ја тобі, коли хоч, у двоје верну...

— Да какже, братец? Вѣдь мен'я спрос'ят: почему н'е женіл'ся? тогда что?

— Скажи, шчо розіішли'ся... Молода не дужа, або шчо... Уваж, Сидоре! Прошу тебе: уваж!... зараз і гроші дам.

— Да ано, брат, так... Толькo — как же бит'ь-то?... ти разв'є с неју — таво?

— Та кажу ж тобі, ми з неју давно женихали'ся... Вона мені оце ј каже: коли віддадуть за тебе, — сама на себе руку наложу...

— Ішь-ти!... јешчо атв'єчат'ь прідьот'ся...

— Еге ж... Не губи, Сидоре душі!... Ја знају: ти чоловік добріј...

— А что-же ја јему то скажу, отцу?

— Силети шчо... Скажеш: походу дожидајуть... через те ј не дозволено. А ја вже, брате, вдобавок замo-горичу хоч і вс'ю вашу роту... шчо б мовчали...

— Н'єшто так?... Пакалуј... роздумујучи, згожук'єть-ся Сидір.

Чіпка так і повис јому на в'язи:

— Сидоре! братіку!... гуль'ај же тепер! гуль'ај!... Ходім зараз гроші дам.

Вернули'ся вони в пивниц'ю, росквитали'ся. Чіпка напоїв Сидора ј москалів, шчо з ним приішли, та на радощ'ах і сам так лизнув, шчо насилу виліз з хати. Одначе подумав: чи јти до дому, чи тут спати?... Таки поплів'ся до клуні, де Лушн'я спав. „Ні, шчо б мати не лајала, тут засну,“ — подумав уступивши в клун'ю. Незабаром він захріп коло Лушні, як задавлениј...

Піч була сира, холодна. Туман важкоју парoју вривав'ся по під дверима в клун'ю; холодив гар'яче тіло, добрав'ся до кісток... Чіпка прокинув'ся, здригнув... Прокинув'ся ј Лушн'я. Розказав јому Чіпка, яким побитом забрав'ся с'уди спати. На дворі стало сиріти. Крізь щілини

пробивавсьа білуватиї краї схід-сонця. Чіпка встав, та не вмитиї, не рошчесанїї, побравсьа прьамо в Піски.

Уже розвиднялось, як він вернувсьа до дому. Шче здалека побачив: — блишчав огонь у вікнах його хати. „Мабуть, мати прьаде,“ подумав він, та і став добиватись у двері. Двері були засунені. Він підійшов під вікно, постукав.

— Хто там? одкликнуласьа мати з середини.

— Це ја, мамо! Відчинїть!

— Сину, сину! — почала виговарьувати Мотрьа, впу-скаючи в хату. — Доки ти будеш волочитисьа шчо-но-чі?... Чи не за старе бува знову приньавсьа?... Та то ж — шчо ночі! Як вечір настане, — так і зньавсьа, і пішов... А он—всьуди такі чутки ходять... Шче на тебе, чого доброго, скажуть...

Чіпці хоч і гірка була материна догана, та недавнья радість тихо мирила його серце.

— Не журїтьсьа, мамо! — з усміхом, одказує він:— Ось, незабаром, як бог поможе, не буду і з хати виходити...

— Видно по тобі! Хїба б, може, жінка чи не вдер-жала; а вже матері не послухаєш...

— Та, може і жінка...

Мати вперше почула таку річ від сина. І здивувала вона їїї, і зрадувала. Одначе Мотрьа не сказала на це нічого. Вона тільки суворо глянула на сина, та і зно-ву сіла за гребїнь.

Чіпка, запаливши льульку, виїшов до скотини дові-датись, — та проблукав — уже геть сонце підбилосьа... А там — і маїнув на хутір до Гудзьа.

Галья тим часом не дрїмала. Як тільки вернулисьа старі до дому, вона кинулась до матері і стала їїї сльо-зами благи, шчо б не губили їїї краси, сили, здо-ровїа в московських походах та переходах, на чужїї сторони, далеко від роду, з нелюбим москалем...

Мати—як мати. Вона проньалась жалем рідної дитини, згльанулась на її сльози, благаньня, — сказала про все Максимові. Максим, хоч і хотів би мати зятем Сидора, шче такого молодого, а вже унтер-охвицера, — та пригадавши своє гірке московське життья, не посидьаче та невільне, — сам згожвуавсья з дочкою... Взяли його смутні думки. Він цілу ніч не спав, усе думав.

На ранок радитьсья з Јавдохоју: як би від Сидора відскіпатись? Коли і Сидір як раз настиг на ту раду. Довго він терсья та мнѣвсья, поки зваживсья сказати про своє лихо... Як став він журливо виводити, шчо ја б, мов, боже, який радиј, — та поход усе стратив!... Старі слухали, та жалкували на ту лиху причину, а сами нишком раділи. Најбільше ж раділа Галья, слушаючи такі речі з своєї хатини.

Вирьадивши Сидора, батьки поїхали чогось у Гетманське. Галья zostалась одна дома. Вона була весела, хоч і тревожна і з радощів сама на знала, шчо робити, з ким ними поділитисья. Убравшись в најкраще убраньня, вона бігала по хатах, співала веселих пісень; далі здумала про обід, розпалила піч, поставила страву; знову співала, бігала, виглядала в вікно: чи не їде, бува Чіпка?

Чіпка не јшов. Марно вона трудила очі вигльадаючи його. Иноді чорна пляма серед поля здавалась її ним; вона кидала піч і, не памјатаючи сама себе від радости, вибігала аж за хвіртку стрічати його... Розгльадівши оману, верталась вона в хату з жалем у серці, з сльозами на очіх. „Він, мабуть, мене не лубить, шчо не їде... Як би він лубив мене, то не јшов би — летів... А він?... дурить... з ума зводить!“ Такі думки мутили її голову, ображали серце і Галья сумувала...

На тој саме час нахопивсья Чіпка. Як вона кинулась до його, як привітала! Де ділась журба її, смуток? Очі горіли коханьням, одрадоју, вид осіјав, як соньашній ранок весняного днѣя. І шчо за радісній був день тој! шчо за луба розмова!...

— Чіпка... голубчику... Признавайсь, любиш?...

— Любилю, Галочко...

— А скажи: покинеш?... Покинеш таке життє?... допитувалась вона Чіпки, заглядаючи йому в вічі.

Чіпка мовчав. Він любовався її веселим голосом, налитими радістю очима. Вона ж—не переставала шчebetати перед ним, як та ластівочка.

— А як ми заживемо з тобою! які порядки завведемо!... З ранку—ти будеш хазяїнувати коло худоби, а ја—в господі... Адже ти будеш кохатись у скотині? **Ја** не любилю коней... воли брaші... Воли таки смиРНі, тихі... А корова шчо б мені безпремінно була! Чуєш? **Ја** і не піду за тебе, як тільки корови не купиш... та шчо б з телятком!... Шчо ја пак казала?... От уже і забула... Бач!... Так ото ранком ми будемо поратисьа; потім пообідаємо, спочинемо; потім уп'ять ти шчо небудь зробиш, поки вечір; а в вечері ја вечерю зварю... Уже таких м'яких та пухких галушок зварю, шчо губами можна буде їсти... І все в нас буде тихо, мирно:—ні лаїки, ні сварки ніколи... Ти не будеш лаїатись?

Чіпка осміхнувся.

— Чого ти смієшсьа? Ти, мабуть і битисьа будеш? А ја, дурна, питаю,—чи будеш лаїатись... Гляди мені: тільки будеш мене зобіжати,—то ја тебе покину...

— Та годі тобі, Галю, про це думати! Як можна таку зозулечку лаїати, або бити? Ти, як те сонечко, закрасиш мою смутну хату, розвеселиш матір...

— Ба! У тебе і мати је? А ја і забула...

Брови в Галі на хвилину здвинулись, буцім від тьажкої думки. Одначе швидко та думка промелькнула: Галю знову веселенько зацокотала.

— А твоја мати — стара?

— Ні, не дуже... Лихо тільки її зостаріло, та нужда молодого віку...

— А ја, Чіпка, не знаю, шчо то таке лихо та нужда... Росла ја в доволі, не знаю того нічого. Хіба, може,

щче моје від мене не втече, наздожене мене... Ні, ја не хочу!... Чув, Чінко? Не хочу ја ні нужди, ні лиха... Хај јому цур, хај јому пек!... Не хочу!... От, тільки шчо: чи твоја мати сердита? чи не буде вона мене лајати?...

— Ші, Гальу... Ніколи сього не буде, шчо б хто сказав тобі ј слово на-криво,—не тільки шчо... Та ти така, шчо мати моја, јак побачить тебе, то більше вподобаје, ніж мене.

— Јака ж ја? прядучи веселими очима, допитувалася вона.

— Така... жартував Чінка.

— Јака — така?

Чінка кинувся јіјі обнімати...

— Гляди ж мені! гляди! Тільки одуриш... і сварилася на јого своїм маленьким, білим пальчиком.

Довго щче вони отак лубовалися та миловалися. Потім—обідали. По обіді радились, јак сказати батькам. Та вже над вечір Чінка пішов до дому.

Мати стріла јого на дворі з серцем.

— Де ти ходиш? де ти бродиш ціліј день? На кого ти покинув ту худобу дома? на мене стару?... Господи, твоја воля!... То, бувало, хоч у день дома; а тепер—понуdivся до обіду, а там і скрився плечима ј очима... На вішчо ж ти накохав того скоту, коли не хочеш сам глядіти?...

— Не візьме јого, мамо, біс! весело одмовляје Чінка.

— Та ј тебе б не взяв, коли б навідався хоч у полудень... Коли скотини не шкода, то хоч би матір пошкодував, шчо в таку неgodу гине на дворі...

— Підждіть, мамо: ось јак візьму жінку,—зживете тоді: јак у бога за дверьми.

— Тоді то те ј буде! страчујучи гнів, журливо вимовляје Мотрѣ, увіходьачи в хату. За неју ј Чінка увіјшов.

„Шчо це він мені все плешче: жінку, та ј жінку? І вчора—жінку, ј сьогодні—жінку... може справді на-

думавсья...“ І хочетьсья їй попитати його. Через це вона, осівшись у хаті, знову заводить розмову.

— Невістку, кажеш, візьмеш, сину?... тоді заживу, як у бога за дверьми? Так воно, мабуть, і буде! Може, невістку візьмеш таку, шчо свекрусі і сорочки не випере...

— Та може, сама таки і не буде прати,—одмовляє Чіпка.

— А хто ж? аж з льяком спитала Мотрья.

— Наїмичка.

— Яку ж ти там грапиньу задумав брати, шчо шче і наїмичку до неї треба?

— Грапиньу, мамо, — усміхаючись, каже Чіпка.

— Не високо лишень несись, сину, а то як приїдетьсья падати...

— Нічого, мамо, високо нестись: ја візьму жінку, яку мені треба.

— Та шчо це ти — смієшсья з матері, чи шчо? Чи справді знайшов собі пару?...

— Знайшов.

— Кого ж ти вподобав? Чи не Мотрью, бува, Шрамченкову?... То—багачка, та гордовита, сину. Не рају ја тобі іїї брати... Та своїм багатством шчо днѣя тобі очі вибиватиме...

— Ні, мамо: не Мотрью, а Гальу.

— Яку Гальу?

— Знаєте, мамо, москальа Гудзьа?

— Того, шчо на хуторі?

— Того самого.

— То шчо?

— Дочку його, мамо...

Мотрья задумалась. Смуток заслав їїї погляд.

— Не знају ја, моја дитино, тиї дівчини... Хто його зна,—шчо воно за лѣуде, ті москалі... Знају тільки, шчо замолоду він те тільки і робив, шчо пив, та гульав, та волочивсья. А як отдав батько в москалі, то про його і слух запав... Вернувсья жонатим і багатим... Жінка його либонь

не з наших: здалека відкільсь він вивіз її... Чи не така була її дочка?

— Ні, мамо: дочка її трохи не схожа на матір...

— О-ох, сину, сину! Хто його знає... У чужу душу, кажуть, не влізеш—що там у ній заводиться. Може вона з виду її добра здається, то ще поки дівкою... Кожна дівка, поки не виїшла заміж, то її добра; а як зв'язали руки, то зараз і почне витребенькувати... І те не так, і друге не по ній!... А ще ж, як багачка!... Про мене, коли б ти, сину, оженився на Олені Підківні... Дівка тиха, робоча... Знаю добре, що була б тобі жінка, а мені невістка... А коли вже її Гудзівну сподобав, то щастя боже!... Звісно,—не мені з нею жити, а тобі, моя дитино... Мій уже вік не довгий; швидко вмеру, все покину... Тобі з нею вік вивувати, а не мені... Тільки воно її на тій світі легше лежалося би, коли б її знала, що ти будеш щасливи! А то, як у вас тут буде що дня гризня та сварка; то якось там і мені лежатиметься! І мої кістки струхнуть під землею...

— Ні, мамо: Галья буде жінка як-раз по мені. Я вже її давно знаю...

— Коли по тобі, то хай тебе, сину, господь на все добре благословляє! Я не забороняю. Не жалкуй тільки дитино моя, на матір, як—не приведи, господи!—придється вік калатати... Знаєш—багачок? Вони всі здатні на докори... А не має, сину, твоячої докори, як докора про твої злидні... Злидні—та чесно нажиті! А то—навезе від батька-матері дрантя та ганчиря всякого, та її не руш ти його... Вона тобі що дня буде вчитувати та висувати: то те пропало, то те згайнували... Нема гірше, сину, як докора багачки!... Через те б її я не радала б тобі багачки брати. Бери ти, сину, рівню собі, то її усе буде в вас рівно: ні вона тобі не вибиватиме очей твоїми злиднями, ні ти її не докорятимеш нічим,—бачив, на що брав! Та як її вже прожила на світі, та побачила людей, то скажу тобі, що з убогих і хазяйки кращі бувають... Ну жда

та злидні навчають і свого берегти і чужого гльадіти. А коли воно виросте в роскошах, та при најмичках, то йому все ні по чому: так усе і гайнуватиме!

— Не така, мамо, Гальа. Нічого вам турбуватись. Хоч вона і багачка, а все сама коло всього... Всьому знає лад дати. А шчо вона має лишнє там, то то шче крашче. Буде об ві-шчо на першиї раз руки зацепити, та і повести гаразденько хазьаїство... На ві-шчо ж мені дано голову і руки... Не клопочітьсь, мамо: все гаразд буде! А коли б ви знали її, або хоч бачили,—зараз би так уподобали, шчо сказали б: не бери, сину, другої жінки,—бери Гальу Гудзівну.

— Не дивись, сину, на образ, а дивись, яка вона до тебе је! Иноді і уродлива, та лиха гадина... Своєїєї долі не вгадаєш.

— Одже, коли хочете, моїа долба з неїу виростала...

— То і боже благослови, сину, коли так! Шукаї старостів, та і шли, як шчо віддадуть...

Того ж самого вечора побіг Чіпка до Грицька.

— Грицьку, братіку! Чого це ја приїшов до тебе?

— Кажи.

— Приїшов прохати в старости.

— Хіба женитись задумав?—умішталась Христья.

— Еге ж. Оце думају: оженьусь раз, та і закајусь! жартује Чіпка.

— Кого ж думка брати? пита Грицько.

А Христья — аж уха наставила.

— Тоді побачиш... Кажи: чи підеш?

— Та бог же його знаје... Може, ти мене заведеш у такий двір, шчо і коляки скуштују...

Усі засміялись.

— Та в такий же то і думка завести, — жартује Чіпка, — бо однак тобі ніхто боків не мне. Христі б, як жінці, годилось... Та шчо ж, коли вона така доб-

ра вдалася, шчо ніколи ї слова насторч не скаже!

— Та годі вже тобі жартувати. Кажи справді: кого задумав брати! допитуєтьсѧ Христья.

— А хочетьсѧ знати? хочетьсѧ?

— А вже ж хочетьсѧ...

— Ну, хай же кортить, коли хочетьсѧ...

— Ну бо, кажи; а то ї Грицька в старости не пушчу.

— Та ја ї сам не підуд, коли не скаже.

— Нічого вже з вами робити, каже Чіпка: треба признатисѧ... Знаєте Гудзівну?

— Яку? Одарку? питає Христья.

— Ні Гальу.

— Яку це? питає Грицько, роздумуючи.

— Москалеву дочку... того москальа, шчо на хуторі живе.

— Не зна-ју, — одмовляє з протѧгом Христья. — От, дивись: ї потелінавсѧ ж на хутір шукати, буцім у селі дівчат трохи!... І чого його туди понесло?!

— Понесло... усміхаючись, каже Чіпка. — Так кажи, Грицьку: підеш?

— На коли?

— На ту суботу, — гульашчиї день буде.

— На суботу — можна.

— Гляди ж, Грицьку! А поки шчо — прощавајте! Шче треба в одно місце бігти...

Чіпка пішов, Грицько з Христеју завели розмову про його.

— От, дивись, Христе: таки будуть льуде з цього Чіпки! Оце одружиться, а жонатому, — звісно, — вже не те, шчо парубкові...

— Хіба його не видно ї спершу було, шчо він чоловік путьашчиї? Чи до роботи, чи до мајстерства—до всього вдавсѧ;

— А пив же та волочивсѧ як?! згадав Грицько.

— Молодиї був—дурниї, а постаршав—за розум узьавсѧ—одказує Христья.

— От тепер ї старії Мотрі таки спочинок буде, а то

сердешна мати не знала спокоју ні в день, ні в ночі...

— Бозна шче яка невістка буде?...

— Та шчо невістка? Хај яка вона собі там не буде; а він, як син, повинен не дати в образу рідної матері.

— Та бувають, Грицьку, такі, шчо ти јіј хоч кіл на голові теши, а вона — як тієї, та ј тієї...

— Ну, в мене б вона не тієї заспівала.

— То ж то в тебе.

— А шчо ж? Це б то попустити, шчо б чорт батька зна-шчо мојеју рідною матірју верховодило? Ні, мабуть би прикусила вона јазик, сціпивши зуби!

— Шчо ж, як би оце в тебе ј справді мати була, то це б і мені так було?

— Так ти ж, Христе, не така... Ја знају, шчо ти б і матері мојіј догодила, як мені...

— То шче, яка б мати була.

— Та ти всьакіј матері догодиш. А Чіпчина мати чим не поважна лѣудина?

— Та ја за бабу Мотрѣу нічого не кажу. Спасибі јіј, вона така добра до нас, не мов рідна. Ја кажу за других. Он, у Василенка: на ві-шчо невістку перевела? Як ішла — калина калиною була; тепер, — як з хреста знята! Он-то які бувають свекрухи!... Такіј сам чорт не вгодить, не тільки невістка.

Отак вони довго балакали. Слово за слово чіплалось; одна думка нанизувалась на другу, — то зіходьачи на лѣудеј, то звертајучи на Чіпку.

— Ти ж мені розкажи, яка там молода, — вже лѣгајучи спати, каже до чоловіка Христья. І де він јіј видрав?...

— Та вже ж побачимо, шчо там за цѣцѣ така, — то ј розкажу, — одмовив Грицько, ј собі вкладајучись.

Рано з вечера погасили світло син з матірју. Рано з вечера вони полѣгали спати, натомлені денними пригодами. Оже сон не јшов обом јім на думку.

Йому знай привиджувалась Гальа, весела, як ясочка, — як вона буде бігати по хаті та пор'ядкувати... Тільки шкода: хата тісна; треба нову ставити, — промигнуло в думці, і викликало цілії рії... Йому вже ввижається, шчо він розвалив оцьу хату, а зложив нову, з світлицею, з хатиноюю, з великими вікнами... „У хатині ми будемо жити. — радитьсьа він з Галею; мати, мабуть, не злазитиме і з печі; а світлиця — чужого чоловіка приймати...“ — Добре, Гальо? — Гальа засилає йому погляд згоди... Пересновується його думки з її думками; викликають усмішку, радість... Добра надія нестить його серце. Чинка забуває давнє жититьа, забуває все, шчо було-минуло: на легеньких крилах прудкої думки несесться він у перед. далі... в раї тихого шчастьа...

Мотрѣа думала те ж про Гальу. Тільки не веселі, а смутні думки обхопили материну голову. „Господь його знає... — думала вона. Хоч би ја її бачила коли, хоч би чула її мову, голос... Може, там така, шчо і не приступ; а може з тих, шчо аби завязати світ парубкові, а то і кине, — другого знайде... Між багатирками і такі часом бувають... Звісно — з жиру! Виросте в роскоші та в достатках; само ніколи не гнуло свого стану; не кололо білих рук об кольучу стерню, — все те наймички... А тут побаче, шчо все те треба своїми ручками та пучками... візьме, та і кине... Хіба тепер як на світі стало?!“

Від таких гадок сердешна мати знай перекидалась з буку на бік, та важко зітхала.

— Ви не спите, мамо?

— Ні, сину.

— Чому ж ви не спите?

— Та так... усе думки такі лізуть у голову...

— Не журітьсьа, мамо!

XXVI.

На своїм добрі.

У суботу заслав Чіпка старостів до Максима. У неділю були оглядини в Чіпки. Максим не забував старосвітського звичаю: поїхав сам і вблагав Јавдоху поїхать на оглядини.

Максим знав, за кого віддавав дочку. Не дуже дерла йому очі вбога Чіпчина хата і старенька, бідно зодбегнена, мати. Не так на те Јавдоха глянула: не так воно вразило її горду пиху. Про самого Чіпку — гріх слово сказати! Та його хата низенька і тісна, його мати згорблена, стара, висушена гіркою нуждою та лихом, — розкорписали хижу, падку на роскоші та на прибуток, натуру Јавдошину.

Як вернулися з оглядин, вона накинулась мокрим рьадном на чоловіка. Максим, добре знаючи її натуру гарбачу, воркотливу, виїшов з хати та нарешне довго корписався коло хазяїства. Тоді Јавдоха присідалась до Галі:

— Ну, так! придбаєш, дочко, свекруху, — на весь світ... Господи! На ній і обличчя людського не знать... Від злості, аж скривилася; висохла, як суха тараньа...

— Та то, може, вона вам, мамо, так на першій погляд здалася, — одказує Галья.

Так куди!... Кинулась Јавдоха в жаль та сльози.

— Як би знала, мої дитино, таку лиху годину, — як би знала, шчо таке в його застану: краще б тебе до віку з непокритою косою водила, ніж таке бачити!...

Не вподобала і Мотря Јавдохи. Вона здалася їй гордою, бундучною, недоступною... „Пані... пані! — шептала Мотря. — І чого встряв сюди Чіпка?... Уже

яка мати, така і дочка: яблуко від яблуньки не далеко одкотиться... Утопить він свою голову, та і мою разом! Чує і вішчує моє серце...”

Обидві матері були такі, шчо хоч би і назад, — та нічого робити: діло прильудно було зроблено.

На другу неділю молодих повінчали.

На radoшчах Максим таке весілля справив, шчо шче ніхто ніколи і не зазнає. Цілиї тиждень музики грали; ноги не смочивали; варена та запікана річкоју лилася, а шчо вже простої, то хоч купається... Лудей наїшло — видимо-невидимо: і прості, і москалі, і Сидір там між ними; і старшина з писарем, засідатель з своїми далекими родичами-полупанками... Сказано: нігде пальцем просунути ні в хаті, ні на дворі... Максим либонь шче і станового дожидав, — та станові чомусь не приїхав.

Грицько, — підстароста, — дивувався тому багаству, шчо так ні ждано, ні гадано, принало Чіпці. Јого аж заздрість розбірала. Дивувалися і завидували Чіпці луде, не менше Грицька. „І як таки за такого ланьця, та виїшла така багачка, як Галля?“ Старі діди та баби все те собі на умі мали, а молодіци нишком поміж себе рахували, шчо воно таки шчось не певне: видно, чортяка і тут якогось кгедзика вкинув! Та дивлячись на Галлю, шчо сиділа коло Чіпки, як макова квітка, знай перешіптувались, та хитали головами, моргали бровами... А чоловіки тим часом од Максима по повні винивали, та примовляли: „Дай же, боже, шчо б наші молоді живі та здорові були, — в шчасті кохались, в роскоші купались, до самого віку нічого лихого не знали!“ — Шчо б знай багатіли та с переду горбатіли! — додав староста Јаків Кабанець, такий удатний до тих приказок. — Бесіда залилася протьяжним сміхом, а жінки, жартујучи, давай штовхати старосту кулаками межі плечі, примовляјучи: „О, шчо б тебе!... шчо б тебе!...“ А староста, не вважајучи на духопе-

леки, ухопив вареника в зуби, розіпхав танцюристу молодіж, крикнув: „грај, музико!“ та і пішов на вприсьядки — аж земля загула. Музика різала, пилбала — аж струни лопались; скрипки вгинались; бубон, як грім серед літа, бухтів; мідьані тарілки бряжчали та цокали, не мов сто пар циганських коней з бубончиками та дзвониками перло селом...

Гульали-гульали на хуторі, та так цілою юрбою переїхали в Піски до Чіпки.

Тут Мотр'я в перше побачила свою невістку. У парі з сином вона кланьалась їй низенько, до ніг, подаючи дорогі подарунки... Мотр'я глянула на невістку — і чорні думки зникли, зразу збігли з сумного обличч'я. Як промінь ясного сонечка, пробившись між зелену густу листву, в затишку та в холодочку, горить і звеселяє гушчовину; так искорка одради зажеврила в старих Мотриних очіх, розлилась радістю по всьому сухому виду! Мотр'я кинулась обнимати невістку, як рідну дитину, а, цілуєчи її, плакала. Гал'я собі обнімала Мотр'ю, як матір; цілувала її зашкарблї сухі щоки, руки... Далі — Мотр'я обнімала сина і теж плакала. Потім того цілувалась з сватами, і трохи не з усіма людьми, що наїхали і најшли до неї в двір. З радості стара, як оп'яніла. Її уперше на віку довелося побачити таку повагу до себе від льудей. Вона не знала, як їх дякувати, чим їх витати. Ось заграли музики; заспівали свашки; поклонились молоді — і пішли в хату... Піднялись знову гульанки та танці. Максим з Јавдохою в парі пішли викрутасом та вихильасом, а за ними і Мотр'я тупала своїми старими ногами...

Як вихор, як бур'я страшенна мчитьсья, трошчить і ломить усе по своєму сліду, — так те весільсья промчалось над Чінчиним двором, і наробило не трохи шкоди в господарстві. Тини повалені і поламані; ворота побиті лежали серед двору; вікна без шибок чорніли дір-

ками, дивлячись на вулицю... Та як після бурі, дощчу та гряду, ясне сонечко шче мов привітніше сьає, шче дужче гріє, та обливає своїм теплом та світом ті руїни, шчо наробила буря: так Галья рожевіла з двору своїм рум'яним личком і веселила все своїм добрим поглядом...

А Чінка вже правився коло шкоди. Там тин підняв та набив, нові ворота приробив; там другу яку шкоду полагодив; кликнув шкляра — вікна повставляв... Через тиждень не знать було розруйнованого двору: все стояло на своїм місці, як йому і слід було, тільки шче мов краще, доладніше виглядало.

Багато добра всьакого та худоби навезла Галья з собою: чотири паровиці везли її посаг у Піски. Мотря як стріла все те, то аж злякалася. У неї ніколи нічого того і у думці не було, а тут, — як сніг на голову! Вона не знала, де його поставити, куди подівати. Шчо нужніше, — розмістила в хаті; друге — поставили в сінях, а шчо зосталося, — Галья просила Јавдоху взяти до себе в хутір. Максим подарував Чіпці тројан добрих коней. Так і Чінка просив тестя подержати в себе до весни. Максим та Јавдоха дивлячись на таку тісноту, рајали молодим переїхати на зіму жити на хутір, — та ні Чінка, ні Галья не згодились. Старі поїхали назад, а молоді зостались на своїм господарстві. Доля прикрила їх своїм затишним крилом.

Гарно, весело тепер у їх хаті. Сама хата, хоч заставлена всьачиною, а наче роздалася, повеселішала. Стіни Галья вбрала шпалерами, пообвішувала вишиваними рушниками. З божничка виглядали дорогі образи, зза лісу васильків, м'яяти, ласкавиці, гвоздиків, та мов усміхались, дивлячись на хату. Перед образами гоїдались на пичках роблені голуби. Крила в них

сизі, груди червоні, хвостики чорні, носики — не мов з тіла — біло-рум'яні, а очі, з червоного намиста, світили на всьу хату, коли вдар'яв у них соньашниї промїнь або стьажка од світла. Голуби ті були на вдивовижу кожному, хто тільки бачив їх. Ростепірівши крила і попригинавши ніжки, вони без перестанку гоїдалися, не мов живі, та зачаровані... Піч Гал'я розмальовувала синіми квітками по білому; лави вишарувала — чисті та білі, а під, як з воску, чисті. Де тільки руки її доторкалися, або де око зирнуло, — все те з хмурого, сумного, прояснялося, біліло, піби всіхалося.

Коло свекрухи Гал'я, як коло рідної матері, ходить; годить її у всьачині. Пашила її очіпків; платків надарувала; сорочок надавала. Не світило тепер дрант'я та рам'я на старих плечіх: воно пішло на ганчірки, а Мотр'я в усьому новому ходила. Були тепер у неї і чоботи добрі чорноголовці, плаhti і дерги дорогі, хоч і старечі, і суки'я біла, як сніг, і кожушанка, крита демикотоном, про зіму... Зашчитена тепер Мотр'я від голоду, від холоду; заспокоїна в роботі. Гал'я сама коло хаз'яїства ходила: коло корів, та овечат, і біля печі — всьуди сама: Мотрі ї не підпускала.

— Ви, каже, мамо, на своєму віку не трохи здоров'я стратили, сили збавили, — спочиньте хоч на старість. Хаї ја, молода, тепер буду працьувати, а вам треба спочивати на щось инче!

— І, вже, дочко! — одказує Мотр'я: не зажалієш батька в најмах, — так і мене... Коли замолоду ніхто не жалував, то на старість — і того більше... Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то і за саньми побіжить! Ја звикла замолоду робити — і тепер не влежу, хоч часом кістки болять, як переламані, в грудях холоне та није...

Та і сьаде Мотр'я на гребінь за вовну, та і пр'яде по малу.

А коло Чіпки Гал'я не знаје вже, як і припадаје,

чим йому догожає. У сорочках усі груди повишивала, квітками унізала; каптани пообшивала шнурками. Тільки ї робить, шчо, впоравшись коло печі та худоби, корписає голкоју, та вигадує зразки всьакі.

— Дивітьсьа, мамо: чи так гарно буде? питає вона свекрухи, показујучи шитво.

— Та гарно, моја дитино, — одказує Мотрѣ радо.

— Мені здајетьсьа, як би шче съуди вкинути синього, а съуди — зеленого; то тоді б саме добре було...

— На шчо ти, дочко, над тим своју голову морочиш, та очі збавляєш? Помережала б як-небудь, та ї годі! Адже ж ходив до сього не тільки в шитих, а часом у таких, шчо руб руба позиває... Та ї бајдуже було!

— Јака ж ја, мамо, буду добра жінка, коли сорочки својему чоловікові не вишију? Ја б йому, які найкращі зразки је, всі б, здајетьсьа, вимережала... Та горенько, — не знају всіх!

— Спасибі тобі, дочко, за твоју ласку як до јого, так і до мене! Як ти ввійшла до нас, то мов праведне сонце вступило в хату, — не мов нам очі розвјазала, світ повила рожевим квітом... А як би ти знала, як то спершу було? Як ні хліба, ні одежини... та треба шчо днѣа на роботу јти... А він шче малиј був, — і јого иноді з собою несеш. А коли кинеш дома, хоч і на на бабу, — царство јїј небесне, — то за думками свѣа білого не бачиш... Чи не сталосьа шчо јому? чи не наробиw чого він?... Настане вечір, — як бога, мов віками, дожидаєш јого, — та кинувши працьу, мершчїј до-дому поспішаєш. Добігаєш, бачиш — він грајетьсьа коло хати... Слава тобі, господи, шчо щасливо все!... Або зімоју... застукајуть тріскучі морози, зніметьсьа за-верьуха, хуртовина... а ні одьагнутисьа, а ні обутисьа!... А тут у хаті — хоч вовків гони... ї топлива катмаје... Ох! винила ї ја за свїј вік гірку, та шче ї повну!... А тепер дяка господеві, хоч на старість за-спокојіна... Може пошле господь і вмерти в такому...

Що б вам, мої рідні, щасливо вік звікувати, та своїх діток до розуму довести!...

Галья слуха-слуха таку сумну приповідку, про таке гірке та злиденне життя, — та аж страх її візьме... Вона не тільки нічого того не бачила і не знала, а навіть ніколи і не думала... Жаль давив її серце за свекруху... „Не даром вона така стара, слаба, виморена, висушена!“ думала Галья.

— Ви мені, як рідна мати! — обертається вона з щирим серцем до свекрухи: скільки то ви горька на своїм віку звідалі!... Чи то ж то і Чіпка все те терпів, мамо?

— А вже ж, дочко! Його оцими руками і виносила і вигодувала... і він дознав, почім ківш лиха!

— Через те він і смутний такий; того і не радісний завжди... От я: зросла в доволі та в роскоші, — нічого того не знала... завжди весела, співуча...

— Дай, господи, співати, — не дай тільки плакати! — одказує рада Мотря. І не нальобується, не навтішається невісткою.

Тільки иноді, темної ночі, коли буря на дворі виє та плаче, в димарі, як сова, квилить та стогне, — в вікна стукаючи кім'ями снігу, мов пізній подорожній; коли все спить під заводи лихої години; тільки старім льудім не спиться, — ворочаються вони з боку на бік, стогнучи та охаючи, — болять у них старі кості, натружені замолоду непосильною працею; а сумні думки, як чорна галич, окривають старечі голови, — тільки в таку добу закрадався сум у Мотрину душу і, як у жмені, зжимав гірким життям поточене серце...

— Що воно за знак? — думала вона: така багачка, вродлива, а покохала такого убогого?... Хай і покохала, — молода кров шпарка, серце гаряче; — западе дівці парубок у воко, — не встережеться, як і покохає... Та куди ж батько та мати дивилися?...

А тут батько і мати не спречалися... Мабуть, шкода стало дитини, як вона з коханьня побивається... Та хіба трохи без коханьня береться?... Рідні заборонять, коли спізнається з нерівнею... А тут і рідні нічого... Правда, Чіпка мій моторний, удатний, золоті в його руки і голова не аби-яка... То що ж? все ж таки нерівня!... Перші, кажуть, лубощі — дурниці... А прохолоне серце — підуть докори та перекори: ланець, голодрабець!... А може вона не така... Здається, Галля добра... От мене і не кохає, а як жалує? Ох, боже, боже! пошли їм щастя, господи! Мені що старіє? аби вони не нарікали на долю... Я вмиру; їм жити... Хоч би ж хоч умерти спокійно!

Отакі думки, як легенькі хмари серед ясного дня, перепливали в голові старої матері. Оже, як там: сонце тепле та ясне, — підпили хмарки в гору, проняв їх гарячий його світ, побілів їх, ростопив, повинув теплий вітерець — розвіяв... Так і тут: доля світила та гріла, і не давала простору та волі смутній думці кинути темну тінь на їх щастя... Мотря більше раділа, ніж журилася, і весело поглядала на дітей, як вони голубились.

А вони справді як ті голуби: де одно, там і друге. Чи він робить що, а в неї вільна хвилина, — вже вона коло його, — коли не помагає, піддержує що, то так стоїть та дивиться; чи вона робить, — він з рук хапає, що б їй легше було.

— Галю! найми наймичку, — каже він, дивлячись, як вона втомилася коло печі, золінники вергаючи. Це вже все те тобі своїми руками ворочати? Ти і коло корови, і коло печі, і коло шитва, — та все одна, все сама...

— Наймичку? питає, здивувавшись, Галля. На віщо? Що б вона своїми нечистими руками тобі страву готувала? Хай їй!

— Пожалкуй себе, Галю — свого здоров'я...

— А шчо моје здоров’я? Хіба шче не викохала та не виростила, в матері гульаючи? За дльа тебе, мі голубе, хоч і руки натружу, то не шкода... Ти замолоду натерпівсьа всього, — поживи хоч зо мною в доволі... І яке воно тобі те шчастьа, здаєтьсьа, коли до всього ја сама своїх рук не доложу, не поклопочусьа біля всьачини... Ні, не треба... Не хочу ја најмички!

Чіпка слухав ту лубу мову жінчину, а серце його пройма радість шчастьа...

— Доле моја! шчастьа моје! — пригортаючи міцно до себе Гальу, шентав він у вечері. — Ти ж мені радість у двір принесла; ти з моїх очеј полуду зньала, шчо їх ціліј мі вік закривала!... Кругом мене кривда облягала, неправда обступала, — як важкиј камінь, давила вона мої плечі, груди... опускались в мене дужижі руки, закривались очі... ја не знав нічого, не бачив — куди мені вилізли з того гніту, як його вискочити.. Ти — як зірочка зіјшла над мојеју задуреною головоју — ј освітила мені темну стежку, мі не втертиј шльах!...

— Гальу! трохи згодом, не швидко, ніби роздумючи, обізавсьа голосно Чіпка. Коли б усі лубе були такі шчасливі, як ми з тобою, — тоді б нам шче крашче жилосьа, шче веселіше!...

— Коли б же то, мі голубе. Шчо ж, коли їх долъа так помежувала: одному дала багато, а другому — нічого...

— Долъа?... Гльади лишень, Гальу, чи долъа то! чи не сами лубе, бува, ј винні?...

— Та може, ј вони трошки... Як би можна, Чіпка, то ја б јім свого уділила. . Знаєш: як розказала мені твоја мати, јаку ви нужду, яке лишенько замолоду терпіли; то мене то в огонь укине, то морозом обсипле... Коли б знала, то в тој би час усе своје віддала, шчо мају...

— Ти, Гальбу, добра... Ти — жаліслива... казав Чіпка, обнімаючи її, а в самого по сумному виду мишка бігала і голос дрижав від спомину... Та чи то ж одна моја мати така?... Хіба одні ми?... Сотні, тисячі, тисячі тисяч отак тягли і тягнуть своє злиденне життя... І ніхто на те не вважає; нікому не має діла до того; ніхто на те не дивиться; ніхто того не бачить... усім воно чуже, не рідне... Кому воно своє?... кому не байдуже?... Оттим хіба беззахисним льудім, шчо з голоду мруть?!... Не дивує же, Гальбу, шчо ми свої одбірали силоу...

— Не нагадує, не нагадує... Христом богом молю, не нагадує мені про те, Чіпко! — молила Гальба, шчо дужче горнучись до його. — Як ја здумаю про те, то в мене розум мутиться, в вічіх червоні плями замріють... Хіба не можна було без того обійтись?... Працею, хоч тяжкою, кревавою працею; та чесною — свого добути?...

— Працею?... Гм... Нічого, Гальбу, працею не відієш... Один з неї вискочить, а десятьох вона задавить!

— Адже от — Грицько... З бідности виїшов у льуде... І спокійні, і щасливі... а все через працю...

— Та праці, Гальбу, нігде приложити!... І те — чуже; і того — не можна, і того — не роби... Ціак рук зачепити... Кривда кругом, скрізь неправда...

— Ти думаєш, Чіпко, шчо справді в усіх такі думки? Лї-богу, ні! Душнѣа такий чоловік, шчо купить і продасть; Пацьбук, — аби йому погульати та поспівати, наробити дешпоту; а Матнѣа — шчо б нализатись от по сьу!... Хіба їм у голові працьа? Хіба вони думають, де своє, де чуже?... Або москалі? Цілії вік його вчать не дивитись не тільки на чуже добро, а і на життя!... Хіба вони таке думають, як ти?... Він собі їде прѣамо за дльа того, шчо б порабувати... шчо б чужим добром пожити... Так у них, у москальах, було:

так він і звик до того... а тепереньки ї не хоче за чесну працьу взятись!...

— Може, ї так.. Може, ї твоја правда... Може...

— Ні, Чіпко; крашче тихо, мирно жити; чесно заробляти ї поживати... А дасть господь діток діжда-ти, — вигодуємо, виростимо їх на добро, до школи віддамо... хаї з малечку вчатьсьа... Може, вони в книжках тих вичитають, як шче крашче жити, ніж ми з тобою!...

Такоју тихоју мовоју та розумноју радоју Чіпка був як сповивачем сповитиї. Од щирих слів лубоїї жінки серце його впокојувалось; сувора натура, загартована давнім злиденним життьям, мнѣакшала: він тепер соромивсьа свого давнього безпуттья, тиїї кривоїї стежки, такоју він думав діти до щастья... Шкода йому було свого безталанного товариства; жаль його погибелі... А сказати їм Галину правду — не ставало духу, сили. Він тепер ховавсьа, тікав від своїх давніх братчиків.

— Шкода! не ждати вже нам тепер добра з нашого тамана, — казав Лушнѣа товариству. — Пропав чоловік!... Жінка коло спідниці пришила...

— Сказано: медовиї місяць — солодче від усього на віті, — поясньав Пацьук.

— А горілка — шче солодча! додавав Матнѣа. — Хоч би ж до себе приймав, бісів син! Адже за жінкоюју яку худобу затьаг?

— Справді... Ходім до його, — підбиває Лушнѣа.

— Ходім! ходім! замовлять усі разом, та ї підуть. Чіпка побачить, вибіжить з хати.

— Так і так, братцьа, — таке ї таке лихо... Жінка занедужала, мати насилу сновикгає; а хата — сами наїєте — одна... Де ја вас приїму?

— То даї нам хоч рубльа грошей! — пристає Луш-

нѣа: дожилисѣа до того, шчо ј конїйки за душеју не маје... От ми ј виїємо за здоровѣа жїнки, шчо б гос-подь јїї помилував...

Чїпка радиј такому дешевому викунові. Тиче јїм руб-лѣа в руки — ј повертаје назад у хату. Товариство — до шинку...

Јак не радо стрїчавсѣа тепер Чїпка з давніми брат-чиками, так Грицько з својеју доброју Христеју припав јому до душі.

Грицько — невсипущиј хазѣајїн. Він чесноју працеју своїми мозольяними руками надбав те, шчо маје в гос-поді. Він і тепер не леженє: рано встаје, пізно лягаје. Він не панїє, як другї, а сам, з својеју невтомноју помїшницеју-жїнкоју, веде до ладу своје хлїборобсѣе дїло, мајучи думку на чесну працѣу ј дїтеј напръа-ми-ти... Вподобав Грицька Чїпка ј частенько став навіду-ватисѣа до јого. Не сором тепер і Грицькові водитисѣа з Чїпкоју, — і він инче частїше став завертати до то-вариша дитѣачих лїт. Жїнки јїх теж одна одну вподо-бали.

Оце зберутьсѣа. Хазѣајїни позаводѣаь гостеј за стїл. понаставлѣають напїткїв, наїдкїв. Чїпка з Грицьком ве-дуть розмову про хазѣајство, про свої втрати та ко-ристї, — завсїдні житечні турботи.

— А шчо, Грицьку; јак твоја пшеницѣа? питаје Чїпка.

— Та шчо... плоха, Чїпко! На зріст то вона ј доб-ра, та на вмолот — не теје... Видно дошчі захопили. јак красуваласѣа: стекла! Сказано: зерно, јак мачина... хоч би насїньнѣа вернулосьа.

Грицько завжди перед Чїпкоју скарживсѣа. Чи добре шчо, — погане; чи поганеньке, — нїкчемне! — Грицько лукавив. Він бачив, шчо хоч Чїпка ј дукачем став з душеју та серцем зоставсѣа давнім Чїпкоју. Такиј же прихильниј до чужого нещастѣа, такиј же жалїсливї на чужу втрату. Грицько все те бачив — і шче бїль-

ше виставляв свої втрати та згуби, сподіваючись, що Чіпка, як товариш, зглянеться на його бідканья і, може коли, стане в помочі.

Заможність Чіпчина иноді розбуркувала заздрість Грицькову. Вернувшись од Чіпки, набідакшись перед ним до схочу, Грицько заводив таку розмову з Христею:

— Отак тепер зажив Чіпка!... От, собі і удаєсьа таким!... Сказано: дука на всьу губу! А чи сподівавсьа хто бачити його таким тоді, як він, п'яний, обірваний, як несамовитий, ганьав по селу, та по шинках волочивсьа?! А тепер... паньуга, та і годі! І припдело ж таке несподіване щастья... Сказано: як багатство, то і щастья!

— Така вже видно його доля! одказує Христья.— Та і жінку ж узяв собі під пару... То вже шчо багата та вродлива, а привітна та вбачлива до кожного! А до його... Сказано: могла б, свого серця влупила, та йому дала.

— І за шчо, питає? — гірко вимовив Грицько.

— Як за шчо? Чіпка, Грицьку, чоловік хорошиї...

— Шчо ж у йому хорошого?

— Усе. Звісно: другії жінці він би, може, і не підійшов під пару; а до Галі, — то мов вони рідні... Який він, така і вона... Жалісливі, добрі... Шчо пара, то пара, — гріх бога гнівити.

Христья завжди заступалася за Чіпку. У Чіпці справді було багато чогось *доброго*, чого Грицько своїм, на прибуток нап'ямленим, розумом не зміг зрозуміти. Христья ж чула те добре своїм жіноцьким серцем, своєю чуткою душею.

— Оже тебе, Чіпко, мабуть, у льубистку купали, шчо так усі жінки липнуть до тебе, — шуткує підпивши, Грицько.

— Як саме? питає Чіпка.

— Так... Можа Христья, коли тебе довго не бачить, то все згадує: де це, мов, він? шчо це з ним?

— Спасибі Христі за добру згадку, — радо одмовляє Чіпка.

— А вам заздро на мого чоловіка? умішається Галля.

— Та шче б, — дивиться, — не заздро було? Де ж таки? чужу жінку зовсім від дому одбив!

— Та ми таки Христу ї одберемо од вас, — сміється Галля.

— На ві-шчо? На ві-шчо вона вам здалася? Чи. може, на переливки?...

— Та воно так таки, мабуть, чоловіче ї буде, — жартує Христя, шчо ја ї тебе ї дітеї покину, та ї переїду до Галі та до бабусі Мотрі...

— Про мене... Хаї вона ї вам, — тільки ја собі Чіпку візьму за томість, — одказує Грицько.

— Еге, спасибі вам! Ми Чіпки не дамо... Чіпка в нас буде, — обороняється Галля.

А тут і Мотря, слухаючи їх жартовливу розмову, уверне словце ї од себе. Підуть у них сміхи, жарти, та веселошчі.

— А ну лишень, Галю: почаствуї нас вареноїу за таку вигадку! — нажартувавшись вдоволь, каже Чіпка.

Галля швиденько метнеться. Де не візьметься варена, — пахуча, чиста та смашна. Галля частує. Усі випивають по повнії, прицмакують губами; вихвалляють Галю, а шче більше — варену, та пересипають жартами...

Це так у свѣто, або в неділю. А в будень — коли не Христя в Галі, то Галля в Христі.

Одна другу так уподобали, мов сестри рідні. Хоч одна однії, як завжди водиться між жінками, ї не розкривала своєїї душі до дна, не показувала, шчо діється на споді серця; оже одна в однії чула шчось собі рідне, привітне ї лубе. Галля далі бачила, ширше сягала своїм розумом: він у неї кохався при достатках, у роскоші... Встороні од лубеї, од життѣтя, не знавши ні нужди, ні клопоту, — вона сама нуринала

в свої думки, привикла сама повертати своїм розумом. Не такі молоді літа випали Христі. Тяжке сирітство з самого малку, гірка неволя в чужій роботі — приборкали її шибку думку. Недостачі, нужда добре далися її знати, — шчо б вона не забувала про наживу. Вона була в житті її не останньою гадкою. Оже як вони не різнилися, а все таки обидві однаково чули, шчо добре, шчо лихе, і через те завжди обидві сходились у своїх думках. До чого Христа тільки серцем прихильалася, почувавши добре; те Галля не тільки серцем кохала, а і у речах вимовляла. Поріднилися вони серцем, душею. Вони були щирі товаришки, яких тільки врядагоди зведе життя до купи.

Шануючи одна одну, кожна поклалася в душі, шчо як будуть у них діти, взяти одна другу кумою. Христа вже і раділа тому. Вона почувала себе матір'ю, а після різдва справді послав її бог уже другого сина. Галля була хрещеною матір'ю. Грицько не тільки згодився, — зрадів, як почув, шчо Галля буде кумою. Він сподівався, шчо хрещеникові добре буде від такої хресної матері. Христа ж дивилася на покуманьня, як на звязок до вічного товариства з Галею.

І справді, після того, вони ще дужче затоваришували. Почалися таємничі сповіді важких думок та гадок, пестошчі та голубіньня веселих надій. Не проходило дня, шчо б або Христа не завернула до Галі, або Галля не побігла до Христі.

Галля польубила свого хрещеника, як рідну дитину. Сорочечки йому шила і мережала; шапочки вишивала. А на руки візьме, — носить, лубується, як своїм. Іноді зупиниться її погляд на лубому погляді дитини... довго вона дивиться на його, придивляється йому в вічі, мов своїми очима хоче ззісти... То дивись: блиснула в неї в вічі якась іскра, — слеза, не слеза, радість, не радість засвітила в них, — і пригортає вона дитину до свого лоня і обдає його поцілунками...

Христья дивитьсьа, та ј зїтхне важко. Вона бачить і чује, — чого Галї треба, та чого бог не даје јїї...

— Шчо јак у вас будуть діти, — стороноју заходить Христья: јак уже ви јїх гльадїтимете? Аже ось — чује, та јак ви втїшајетесь!...

— Јак у мене буде дитина, Христе, то ја, — здајетьсьа, — ззім або задављу јїї, цілујучи та милујучи... Ја не дам на јого пилинці впасти, кому-небудь подивитисьа... Не могла б ја јого в својім серці носила! Ви тїльки гльаньте: отаке маньусїньке-мальусїньке, без речї, без мови, — тїльки очиньатами свїтить... Ти до јого обзивајешсьа, а воно ними поводить, мукаје, рученьата випручаје, мов тебе пригорнути хоче... А ти знајеш: це твоје тіло, твоје народженьья... „Рибонько!... серденько!...“ оберталасьа вона до хрещеника, окривајучи јого гарьачими поцілунками.

Минаје зіма. Јасне сонечко лубо свїтить та грїє; сніги тајуть; біжать з гір долинами прудкі протїчки снігової води; ранні чумаки коло возів лаштујутьсьа; а там і хлібороби заворушилисьа... Настаје весна. Все оживаје, радїє. Ось і великодні свьатки приїшли ј проїшли; зазеленїли поля; зацвіли садки; зашчебетали соловејки... Пїсльа довгого зімнього сну, все прокидајетьсьа, продираје заспанї очї ј, озирнувшись кругом, лубује на земљу, шчо, јак та писанка, красујетьсьа під золотим промїньням јасного сонця; а сонце, гльадьа на неї, усміхајетьсьа...

Тїльки дїждав Чїпка тепла, зараз накупив дерева наньав маїстрів і заложив над самим шльахом не хату, а ціліј невеличкіј будинок.

Поки лубде налагодились з жнивами, то на јого дворї, замість похилої хатини, стојав веселиј будинок і гордо позирав на вулицьу великими вікнами, з зелени-

ми віконицями. Давня Чіпчина гадка справдилась. Тепер уже не одна тісна хата з сіньми, а цілих три: одна — дльа матері, друга — дльа себе, а через сінні світлиця — про гостеї. Не далеко од будинка складали рублену коморьу. Трохи далі, як поставили коморьу, заходились коло сараїу з коньушнеїу; а там — і загороду заплели нову, кругом обгородили новоїу лозовоїу лісоїу з острішком... Старі ворота поламав Чіпка, а приробив дощані, панські, ростворчаті, а над ворітьми, як раз посередині, на кружалі вирізана була чоловіча пика: рот — як у сома, очі круглі — як у сови, ніс — як у кота, а волосся, з проділом посередині — як у жінки... З усього села збігались діти дивитись на те пречудо—ї великим дивом дивувались...

В одно літо непевне колись дворишче, відоме кожному за пустош, зовсім перемінилось. Страшне ї прокльате, стало тепер воно на дивовижу всім льудім, лоскотало ї їх заздрі очі, а ще заздрішчі думки... Як гляне иноді Мотр'я на свїй плець то ї сама дивуєтьсья. Колись пуста-хата — тепер будинок; пустиня-горд — гр'ядка квіток; гноїшче-двір — тепер зелениї та чистиї, кругом обльамованії коморами, загородоїу, сараїем, хлівцями... Аж заплаче Мотр'я з radoшчів.

— Колись як жилось... А тепер?... Слава тобі, господи!

Чіпка перестав хліба робити, став по ярмарках їздити, полотна скуповати, та перепродувати. Од його ї пішли в Пісках *полотенички*. До його ніхто ї не думав про це: він першії почин зробив.

XXVII.

Новий вік.

Час не стојав. Промайнула воля, поламала ланьцбуги віковічні, на котрих шче за дідів — прадідів прикували до панів колись вільні хутори, села; опростались льудські руки; несміливо, наче чого бојались, пријмались за землю, котра колись була „богова та льудська“, потім стала „панська“, а тепер — хоч силоміць наділена — знову стала „льудська...“ Задурманеній неволеї льуд почав продирати очі... і нічогісінько кругом себе не бачив, окрім — панів та мужиків!... Усе, шчо приросло до землі, копалося у ній, обливало її своїм потом, — все те звалось „наш брат Савка...“ Невольа порізнила дітей одних батьків; одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перејти, ні перејхати — хіба засипати... Та хіба можна засипати в рік, у десять, у двадцять років јаругу, котрій копавсь не десятки, а цілі сотні літ?... По один бік јару стојали потомки старшини козацької; стојали прибуди, котрих приманила своїми роскошами задурена Україна; — були між ними льахи і недольашки, були москалі і московські недоломки, були і осиротілі діти Јуди, котрі замість свого зрујнованого царства, на чужій землі, завели нове царство; тут можна було зустріти не трохи полупанків, котрі з дигтьарів, чумаків, крамарів, прикажчиків, повиводили своїх дітей у „льуде“; поначепльали на плечі з мідними гудзьами мундири, а на голови понадівали картузи з зірочками... Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обута і зодьагнена чужими руками... Тепер вона стојала і, як голодний вовк, клацала зубами, погльдаючи зо зла на другий бік јару, де потомки козаці копались в сирій

землі, понівичені, зубожені, темні, — якісь каліки, а не льуде, без пам'яті про бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю „славу та волю“, без пам'яті про самих себе, з страшною злістю в гарьачім серці, з палкими на вустах прокльонами, котрі вони посилали на той бік... Здається, як би не глибокий яр, одна б ватага кинулась на другу — ї полилась б річка чорної крові, потопила б правого ї винуватого... Заслані полудою очі, під ту страшну різанину, не розглядали б де свії, де чужі, — кров би лилась, трупи б тїли — та ситили ї без того сити землю... Оже цього не сталось... За те — скільки воно задало страху тим, котрих колись трепетало все, шчо їм підверталось на очі!

Самому царькові Гетьманському, Василеві Семеновичу, обїшлось усе це не даром. Останнього січовика, як косоїу, скосила думка про неволю: Василеві Семеновичу Польському „божевільна воля“, правіжка грішеї пісчанами, не дали віку дожити... Злість, перельак разом струснули немолоді кості вельможного пана, положили його на ліжко, з ліжка — на стіл, а з столу — в домовину... Оплакав рід тіло свого владики над могилою ї дома; оплакав доморослії писака Озерський свого давнишнього ворога, а тепер приїателя, в „Московських“ газетах. Нестало ватажки, — зажурились підручники... Шчо тепер робити? з чого його почати, шчо б насижених міст не втеряти? Хто порадить? хто заступиться?...

Перше всього загомонїли: кого тепер у предводителї? Чужого страшно, а з своїх — нікого такого немає; та ніхто ї не хоче. Колись було трохи до біжки не доходить за те місце, а тепер — кожен шукав собі теплого місця, з великими грїшми, а про таке не хотів ї слухати. „Шчо по титулі, коли чортма в шкатулі!“ не раз, не два можна було тоді чути. А шкатула справді все далі спорожньалась, та ї спорожньалась, — доложити тепер їїї не було ні снаги, ні способу. Оже предводителя, та шче ї свого, таки треба!

Умовили якось „предводительського сінка“ — того самого одинчика Василья Семеновича, шчо не дошчупавсьа, — чи тверде чи мнѣке тіло в Чіпчиного батька. „Синок“ то ї був чоловік ні бувалиї, ні видалиї, ні удалиї. Хоч він деь собі ї учивсьа, а про те був чоловік дуже невеликого розуму, шче меньшої сміливости, шче слабїшої волі. Тільки ї батьківського, шчо — пиха панська, при котрії він зріс і викохавсьа, котрої ї тепер не кидав: вона його ї погнала на місце, котрого всѣак тепер сахавсьа.

Та часи тепер були зовсім не ті, шчо б однієїу пиhoїу жити. Усьа молодіж наче „подуріла“: цураласьа не тільки „прав дворянських“, — цураласьа роду... Не рідко син ворогував з батьком, обзивав його бридкими словами, — „кріпосником, деспотом“; кидав рідну осельу ї, насміхаючись над батьківськими звичаїми ї надїями, бігав по Харькову або по Київу, питаючи сякого-такого заробітку! За братами потягли сестри: перестали ї ухом вести батька-матері; сиділи день у день, ніч у ніч, як під суботу рабин, за книжками, — забули про хазѣйства, забули ї про гульанки... А в Кривинського, кажуть, меньша дочка в ночі втекла від батька з якимсь студентом-поповичем, — повїјалась у Київ учитись... Дворянська пиха терпіла від такої зневаги.

А тут, — як на те, — „божевільна воля“ незабаром понаводила за собою ї своїх діток свавольних: земство, де нема ні мужика, ні пана, — мирові суди, де не питають, — якого хто роду... Зовсім світ перевернувсьа! Про старе нічого вже було ї думати: треба якось до нового пристроїуватись, шчо б хоч тут не попустити *свого*. Шчо ж його робити? як його приладитись? Руки до діла не при звичаїені з-малечку, — не неволити ж їх на старість?! А розум, — хто до волі думав, шчо панові потрібен робочий розум? Панові треба було знатного роду, багаства; треба було вміти себе показати; вміти пожити, поїсти, попоти, — а мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, — панові не

треба було... А тепер: розуму! праці! — тільки ї чутно, як вигукували на всіх шляхах, на всіх базарах життя. Хто зразу не перелькався того покрику, та брався за діло, — того захоплювало життя на свої бистрі хвилі, мчало вперед, — то кидало на спід, заливало; то вергало на верх, підкидало в гору, знову несло на гребенясті хвилі, — аж поки не виносило на берег... Хоч боліли іноді в плавця пом'яті боки, а все таки він, хоч і не твердими ногами, ступив на ту землю, де колись усе живло тремтіло його духу. Усе таки він був господарь на ній, а не попихач, не наймит. Швидко він зживався з новим своїм місцем на старій землі — ї підвертав її під себе: вона йому плодила, родила, — ставало на пожиття його! А хто перелькався, — той залазив до себе на хутір, у село, прикликав новий вік, нових людей, день за день тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро — викупні білети, за котрі баришники-жиди не давали половини ціни... За собою життя веселе, розкішне, без праці, без клопоту: перед собою — вбоге доживання віку, — може тяжка праця на старість, — гірка турбота, замість спокою, — без шага грошей, котрі жидки вспіють вимотать, — без ступня землі, котру за старі довгі банкові тарахнули з молотка... Як же його не проклинати такого? як з ним миритися?!

„Сонмище“, оставшись без ватажка, як перелькана отара овець, спершу було кинулось у ростиц... Напереді йому вискочило земство. Отара повернула назад, згадала старе становище, де було паші доволі, де водою погожі, та ї стала на згірочку... Посеред отари ї „предводительський синок“ крутився, — та видно йому не водити переду! Хто ж поведе? Кому не страшно? Хто зник до всякої лихої години? Шавкун привик ще змалечку до всього. Шавкун відомий здавна. Шкода тільки — Шавкун боїться перед вести: Шавкун здавна ходив позаду... То може він хоч піде на-

зирці за ватагоју? — Гајда! — Шавкун пішов назирцем...

Шавкун — чоловік ні дурний, ні розумний. За те він на своїм віку звідав усього. Був Шавкун на коні, був і під конем. Шавкун — попович.

Після вбогого батька, шчо попував на небогатім приході в Хитунах, zostався він, з своєю старшенькою сестроју, невеличкими сиротами. Опекун, якийсь далекий родич, те ж піп, забрав сиротят до себе. Дівчинка ж бігала собі з малими дітками опекуновими, а стала дівкоюју, — видали заміж за якогось п'яничку дякона. Хлопчика опекун віддав у бурсу розуму добувати! Скільки лиха приймала дитина в тій бурсі; скільки раз його нивичили, били, воно і шчот ростеряло. Забили до того, шчо з моторненького, опекуватого, хлопчика, зробилася якась тупиця, убоїшче, котре нічого не вчиться, а тільки і думає, як би кому капость зробити. Шкода за шкодоју, роспутство за роспутством — стали думкоюју і гадкоюју бурсака. Коли не вкраде ножичка, чернильниці, то підрочує товариство на пустошчі, на свавольу: а підріс, — давай молитися шкльанному богові... Мучились з ним „св'яті отці“, мучились, — та і вигнали з філософії... голого, босого і простоволосого! Де його на світі дітись? Куди голову прихилити? Хтось, мабуть, на жарти, рајів іти в університет. Молодиј Шавкун задумався... Одначе не пішов в університет, а потяг пішки до-дому, до себе в Хитуні, де на батьківськім місті оселився зять. Шавкун побратався з зятем — і закурили в двох селом, обходячи паравіян, а додому иноді рачки прилазачи. Сестра довго терпіла. Далі почала лајати чоловіка і брата, стала докоряти йому, шчо він убрався на все готове, та і останні злидні пропиває, останній шматок хліба одриває своїми здоровенними руками від рота малих її діток. Шавкун на лајку мовчав, як у рот йому води наливо. Гірка правда, мабуть, дуже колола йому очі. — На другиј ранок він став співати перед сестроју лазаря, який він

нешчасниї; хваливсьа її своєїу надїєїу на університет, — коли б тільки рублів з півсотні грошеї. Сестра назвала його думку „дурницеїу“, — раїла їти куди небудь у канцелярію „хліба заробльати“. — Шавкун не послухав сестри. Зібрав, які позоставались, манатки, звїзав у клуночок, хотів піти „на отчаї“ шукати долі. Сестра зжалилась, винїала з скрині тридцять карбованців — останні гроші, які вона про чорний день ховала від свого недбалого чоловіка, — отдала братові. Шавкун попрошчавсьа, пішов. — Через місяців три написав сестрі вже з Київа, шчо він таки свого доскочив, — зробивсьа студентом. — Як і з чого він жив, — проте тільки він та бог відає; одначе вижив два роки. Та стариї гріх знову прокинувсьа, завів його на третім курсі в темну, а з темної — на вулицю... Опинивсьа Шавкун серед великого города, без шага грошеї, без знайомих льудеї без веселих товаришів, котрі тепер його цуралисьа, з одноїу бідоїу — „вовчим білетом“ в кешені... Сказано: хоч у Дніпро з мосту! Шавкун у Дніпро не кунувсьа, а покинув Київ, покинув товариство, книжки (і потім було ніколи не заглядав у них, — не льубив, як шчо ї росказуїють про них), — та ноги на плечі — побрів у Гетьманське. До сестри їти було соромно. Шавкун пішов до свого товариша молодчих літ, — знакомого нам Чижика, котриї служив тоді в опеці. Чижик порадив піти до когось старшого, попрохатись. Шавкун пішов, упросивсьа в опеку, де йому обіцьали, як прилїкатиме, давати по десять гривень у місяць. Шавкун і тому радїї. Став він виводити стрічку по стрічці, списуїючи копїї; став одбирати спершу по десять гривень, далі по двадцять, а через рік дішов до трьох рублів. Зробивсьа паничем — хоч куди! Тихиї, слухнїаниї, до старших привітниї, став Шавкун кидатись у вічі старшим: забачить здалека, — шапку здїмає, а Василя Семеновича вгледить, — у поїас кланьаїється. Паньуга помітив „покірне тельатко“, звелів переїти йому з опеки до

себе в канцільарію. Не було, здається, ддя Шавкуна щасливішого дня на світі, як той, коли його зазвав Гетманський царьок в кабинет до себе, та став йому казати, що як він себе шануватиме, то зробить його *чоловіком!* Шавкун не міг слова вимовити від радості та від страху, — то блід, то червонів; а виїшовши од великого пана, перехрестився — і сів у канцельурії за стіл. З того часу — день у день, ніч у ніч, Шавкуна можна було тільки і бачити, що в канцільарії, де він сидів, перегнувши спину, над бумагами, ні на кого не глядючи, ні до кого не обзиваючись, мов ддя його не зосталось нікого і нічого на світі, окрім тих бумаг. — Шавкуна хвалив письмоводитель; перед святками предводитель жалував йому по десять рублів, з котрих Шавкун часточку посилав сестрі, а останні ховав у шкура-т'янім гаманці на самім дні своєї невеличкої скрині. Не забаром старіє письмоводитель умер, а Шавкуна посадили на його місце. Став він не останнього спицьа в в колесі. Де взялася в льудей шана і повага до його! Тепер уже перед ним так шапки здімали, як він колись. Оже Шавкун не впопав ні на шану, ні на вповагу, а держався пословиці: за свій грош — кожен хорош! — Через те, здається, не було в його більше ніякої думки, як тільки про гроші. Багатство, гроші — от що йому і снилося! Жив він собі тихо, скупю; оженився на такій же скупії, як і сам, панноці, — та і складали добро, не знаючи сами кому, — бо ї дітеї не було. Ні великої радості, ні малого горьа не знало життья їх.

Так оцеї-то шчириї віл, котрому нічого просидіти, не розгинаючи над бумагами, з раннього ранку до пізньої ночі, — оцеї прониза і підлиза, котрого навчило життья, де треба поклонитися, кому треба догодити, — держав тепер цілії повіт у своїх руках, заправляючи ним по своїї хіті, замість недалекого і ледачого „предводительського сінка“. Тої і лапки поклав: роби, мов, що хоч, що знаєш!

А тут — новина за новиною, робота за роботою. Не вспіли з „викупними грамотами“ впоратись, — насилу накиннули крепакам землі, котрих вони тепер, як огню, бојались, — шчо б бува з землею не вернулася невольа, — як підскочило земство, з виборами, з радами.

— Оце... до чого дожились!... — бідкаються панки, де тільки не стрінуться. Там — воля... крестъан отнѣали, землі побрали... А це — либонь уже хотять з мужиків поробити панів... якіесь земство видумали!!

— Еге ж... до того їдеться, — піддакують другі. — Де ж пак? У гласні вибиратимуть і дворъане і мужики... Учора мій Омелько в мене кізъаки різав, а завтра може сидітиме рядом зі мною, за одним столом... Я — гласний і він — гласний...

— Ні! Не діжде, — не діжде хамове кодро!... — сердилась старенька пані, ударяючи кулаком об кулак, і зачинала на всі боки костити „кодро“, і тих, шчо довели дворъанство „до такого безчестья...“

Шавкун ні лајавсьа, ні сердивсьа. Він аж, мов, повеселішав, як забалакали про земство. Він добре знав, шчо воно його рук не втече, — а може і погріє...

Настав новий вік і дльа нашого Чіпки. То таки шчо тихе, шчасливе життьа в себе дома, з лъубою жінкою, з старою матірју, а то таки і на громадї, серед лъудей, Чіпка не останній... Лъуде стали його знати, поважати і шанувати, — бо иноді Чіпка ставав де кому і у помічі. Хоч він не лъубив тепер роскидатись, а при нужді чоловікові поможе. Чи христини де: кого ж його в куми? — Чіпка чоловік добрий, послухає. Оже Чіпка сам ніколи не ходив у куми; за те Гальа по селу цілу метку хрещеників має. Коли бог не дає своїх діток, хрещениками втішається. — Лободі дочку давати, а в скрині всього-на-всього десять карбованців, — не стане і на

горілку. Шчо його робити? Де б його руки зачепити? — „Ти б, чоловіче, раје Лободиха, пішов до Варениченка: може б, він позичив до нового хліба?“ — А справді одказује Лобода, та прьамо до Чіпка. Чіпка порадитьсья з Галеју, — ј уродитьсья в Лободи весільсья; — цілиј тиждень поїзжане пјуть та гуляјуть.

— Нема чоловіка добрішого, як у нас Чіпка! — хвалятьсья пісчане; ј здімајуть шапки, шче з далека побачивши Чіпку.

Та хіба одні пісчане?

Вештајучись раз-поз-раз по ярмарках, промислујучи полотнами, став Чіпка відоміј на цілій повіт. У тестьа јакось раз зострівсья з становим Дмитренком — тим самим, шчо прозвали „кобильча голова“ за те, шчо любив дуже мєнджувати кіньми. Чіпка ј становому подобавсья. Удруге стрілись вони на ярмарку — ј стали сватами. Становому подобавсья молодіј Чіпчин жеребчик, котрого тесть подарував. Дмитренко ј пристав: проміньяј, та ј проміньяј! Довго Чіпка не згожувавсья, — та нічого не вдієш: проміньяв. Становіј собі взяв доброго молодого жеребчика, шчо аж кров крізь шкуру світилась, а отдав Чіпці старого-старого драбастого гусарського конья, котрого продали з полку, як розбивсья на ноги. Дмитренко ж такиј радиј, дякује Чіпці, обіщаче до його в гості заїхати. А Чіпка дививсья на драбастого, мов уперше на віку конья бачив, силъунув, та ј замовк.

Приїздить з ярмарку до дому. Випрьаг коней; увіjšов у хату; поздоровкавсья з матірју; поцілувавсья з Галеју.

— Галю! каже. Сподівајсья гостеј...

— Јаких?

— Становіј буде.

— Чого він тут забув? потаје Галья дивујучись.

— Скучу, каже, за драбастиим конем, та ј до вас зверну, — жартује Чіпка.

— За jakim конем? Шчо це ти бо-зна шчо верзеш?!

Чіпка тоді розказав, якого зробив міньяка.

— Отак він і з татусем, — каже Галья. — Як пристав... Татусь, правда, довго таки не подавався. А тут — підскочила якась лиха година, — треба в стан... Так він перше ніж у стан поїхав, взяв та і одвів до Дмитренка пару коней.

Дмитренко чоловік правдивий — не одурив Чіпки. Через місяць після того котить він Пісками, та прями-сенько під Чіпчин двір. „Тпру!“ — спинили коней перед порогом. Галья і Мотря разом кинулись до вікна подивитись — хто там.

— Никхвор Іванович дома? — питає їх становій з повозки.

Галья хотіла було одказати, шчо нема, та — почервоніла, несчулася сама, як промовила: — Дома.

Тут і Чіпка нахопився: виїшов на зустріч, здоров-кається.

— Оце ја до вас у гості... Буде де переночувати? — питає становій.

— Коли ваша ласка, — просимо до хати! — запрохує Чіпка.

Повходили в хату. Дмитренко скинув з плечей верхнього балахона, струснув пил, потягся, зіхнув на всю хату, як добрий віл ревнув, — аж Галья вигльнула з кімнати, та опустився за стіл на лаву. Чіпка приставив з другого боку стола ослінчика, — сів навпроти гостя.

— А знаєте, чого це ја до вас приїхав? — питає, знову позіхнувши, Дмитренко.

— А бог вас знає... Звісно: ваше ділове — станове, — знай їздити...

— Еге ж, еге... А ось ја вам новину привіз.

Галья одхилила трохи кімнатні двері, дивилась у щілину, а зза плечей у невістки показала і Мотрина голова. Обидві слухали: яку там становій новину привіз.

Дмитренко скинув очима на Галью.

— Це, мабуть, ваша жінка?

— Моја, одказав Чіпка.

— Гарну дочку викохав Гудзь! Не даром він її на запорах держав... Хорошу... Коли б був знав, проламав би ї забори, та вкрав.

Галля почула це, засоромилась, прихилила двері.

— Галю! гукнув Чіпка: — чого ти тікаєш? Боїшся, що б Петро Яванович, тепер бува не вкрали?... Не бійся: я не дам.

— Я ї сама не дам, — одказує Галля, висунувшись з кімнати.

Тут саме з надвору забрехала собака.

— О, та ви, мабуть, справді боїтесь, що собачню позаводили, — жартує становій.

— Та в нас всього одним одна Мушка, — одказала Галля, зашарившись.

На сім слові в хату вступила бідненько зодьагнена дівчина, — та бачучи, що не туди піймала — стала мовчки в порога.

— Здорова! привітав її Чіпка. — Чого ти?

— До тітки Мотрі, — одказала засоромившись дівчина.

Мотря почула, виїшла з кімнати, поклонилась низенько Дмитренкові, сіпнула нишком за спідницю дівчину, та обидві виїшли в сіни. Незабаром Мотря назад увійшла, а дівчина пішла з двору. То була голова наймичка: її послали нишком довідатись, — чого становій приїхав.

Галля тим часом у кухні ставила самовар. Сонце заходило. Останній погляд, на прощання з землею, воно посилало в світлицю, де сиділи, мов давні приїзателі, становій — на покуті, багатирь-козак — навпроти, на ослоні. Розмова не клеїлась: перескакувала з одного на друге, як скаче легенька борона по груднастій рілі. Галля подала чай. Заходились пити. Розмова зовсім обірвалася. Чіпці, як хазяїну, стало ніяково.

— Так яку ж ви нам новину привезли? зачіпає він, сьорбаючи гарячий чай.

— Добру — дльа добрих льудей... А ваші пісчане такі

— неспокійні, — мені з ними один клопіт, та і годі! Шче Ларченко, як передавав стан, перестерегав мене: Сте-режітьсья, каже, пісчан, — бо то народ вельми завзба-тиї! Аж воно так і је!

— Та воно, мабуть би, добродію, ніякого і клопоту не було, коли б не так трохи...

— Шчо ж пак ја казав? — спитав Дмитренко, загу-бивши останнью свою думку і річ. — А, бач... Так земство привіз!

— Шчо воно за земство? питаје Чіпка, пильно див-льачись у вічі становому.

— Земство... Нова милость царська! Бачите: живете ви у Пісках: — козаки, панські і жиди... Адже і жиди је в вас? (Чіпка одказав, шчо је). Так, бачите: отак са-мо живуть і в Котолупівці, в Баїраках, у Вовчії Доли-ні... живуть поміщики, живуть купці, козаки, крестья-не... Так усім, бачите, треба по шльахах їздити; усім треба, — хранны, боже! якої пошести, від напасті оборо-нчатись... Одному — трудно, а гуртом — можна... Ну, так бачите... (Дмитренко де далі став учашчати: „так“ та „бачите“, — видно, він гаразд і сам не бачив, ні знав того, про ві-шчо розказував). Так, от, бачите: збіраютьсья гуртом — пани і мужики — та і роблять, шчо треба...

— Як це? І пани роблять?! питаје здивований Чіпка.

— Та ні, не сами роблять, а виберають гласних... а ті виберуть управу з себе, а управа вже і заправляє всім...

— А станових тоді хіба не буде?

— Як можна без станових? Станові — поліція, а поліція і за земством дивитьсья: шчо б дороги рівня-ли, містки гатили... Без поліції не можна! Хто б не-доїмку взискував, як-би не поліція? Станові, — поки і світ сонця, будуть...

— Шчось ја гаразд не второнају, каже — роздумую-чи — Чіпка: і земство за дорогами, і поліція за дорогами...

— Ось почуєте, як зберетьсья громада, та прочи-тају указ...

На останньому слові в хату ввійшли: козачи́ голова з писарем, та панські́ старшина з старосто́ю. Крепак, поздоровкавши́сь, стали коло порога, похню́пились; а голова з писарем, мов москалі, повит́ягались у струнку.

— А! От, добре,—замі́сть привіту, ка́же Дмитренко.— А ја тільки шчо хоті́в посилати за вами... Завтра в ранці шчо б мені була громада! Чу́єте? Вам кажу́ я вам! Та гляді́ть мені, шчо б не так, як недо́їмку платите,— оберну́всь до крепаків з до́коро́ю.

— Тепер, ваше благо́роді́є, — ка́же писа́рь, — гар́яча пора... л́юде в полі...

— Шчо мені до того — чи гар́яча, чи ја́ка? Ја вас вихоло́жу, як не бу́де громади!

Старшина мовчала, тільки перетерала ногу об ногу.

— Јак же, ваше благо́роді́є, сказа́ти громаді? — пита́є писа́рь.

— Скажі́ть: станови́ земство приві́з... чита́тиме... Чу́єте? земство? Не забу́дьте?

— Ні, не забу́демо...

— Та́ я утомивсь́а ж ја, Никихвор Іванович... Ви не пові́рите: дво́є су́ток з повозки не з́а́жуху...

— Ну, з богом! — поверну́всь до л́юде́й.

Ті́ сну́ли з хати — один перед одного, аж штовха́ютьсь́а в двері́х.

— О́така лови́сь! — ка́же голова. — Бу́в Чі́пка, а став — Никихвор Іванович... Шчо́ то значи́ть — гроші́!!

— Та гроші́, як гроші́, — на те́ йому́ старшина́ я́ староста. — А ви́ нам скажі́ть: чо́го це́ наш конокра́д при́їхав?

— Та́ ка́зав же: — земство́ приві́з, одмовля́, замі́сть голови́ писа́рь.

— Та́ чу́ли, шчо́ земство... А ви́ нам росто́дкунте: шчо́ воно́ таке? Чи́ не податки́ зно́ву ја́кі?...

— А спра́вді: шчо́ це́ воно́, Васи́ль Васи́льович? — пита́є голова́ писа́ря.

— Та́ ка́жуть би́ то — нова́ јака́сь упра́ва... У́ нас

оце окружних взьали, а в них либонь швидко посередників не буде... Треба ж комусь лѣдьми правити?

— Шче нами трохи правила! — трохи кісток не виправили... А це шче якусь нову управу видумали, — міркував, мов сам до себе, староста.

— Не можна ж *так* народ оставити... Ось, мов, вам воля: робіть, шчо хочете, як хочете... сами правуйте, сами і розправляйтесь! — каже писарь. — Адже таки розгардіяш пішов, шчо і... Писарь почухав потилицю.

— Так, так, піддакує голова. — Народ — шчо? От, *ваші*... давно таку бучу збили, шчо хоч з села збігай? Не прав таким запеклим лѣдом, — він тобі село переверне!

— Ага-га-а!... Тепер же ја знају, шчо це воно буде, — умішавсья староста.

— Кажи! старшина йому.

— Бач, — натѣкає староста: не дурно вони так усилювались, шчо б лѣде землі брали... аж воно на те і вишло! Їм шче хотілосья поводити нас на вривочку... хоч вам царь волю і дав, — так земля шче наша... платіть за неї викупні... а ми роскинемо розумом, та шче шчось придумаємо... От, і придумали — земське... То викупні платили, а це шче — земське! Так скажемо і громаді: на земське шче заробляйте!...

Тут вони дішли до крепацької волості. Старшина і староста одрізнилисья, пішли в волость, а голова з писарем повернули в другу вулицю — до голови.

У ранці, на маїдані, коло козачої волості, зібралась у купу козака і крепацька громада. Дмитренко приїхав на Чіпчиних коніх, прочитав указ, розказав — кого вибирати; заборонював „сіре мужичја“ в гласні „перти“; радив — панів, котрі „все знають і все, шчо треба, зроблять“; похвалювавсья навіт, шчо як повиберають „мужву“, то шчо б начувалисья...

Громада слухала мовчки. Становиї шче раз обернувся; шче раз раїв вибрати панів; попрошчався з Чіпкоју, моргнув йому — може, і він у гласні; сів на обивательські коні, — покотив з Пісок.

Не вспів він одїхати, як громада загула:

— То це так! усе панів та і панів!... Шче вони нам ве ввірились? — гукали крепаки.

— Толкуї, дурні! — гримає на них козачий писарь. — А хто ж в управі робитиме?... ви, чи шчо! Хіба хто знає: яка там робота?

— То наїмемо такого розумного, як ти, то і робитиме, — кольнули його крепаки.

— Та воно так... Тільки хто його знає, шчо там за робота...

Довго шче їшла розмова між громадоју і писарем. Довго слухав Чіпка, мовчки. Громада росписувала темними колірами панів; писарь — хоч не оступався, а все таки стоїав на тїм, шчо без панів нікому буде діла робити. шчо діло невідоме, шчо в гласні треба вибрати притьмом панів...

— А моїа рада, не видержав Чіпка, така: якії не је хазьаїн, а все крашчії від наймита... А шчо те земство невідоме, то воно кожному невідоме... не було його, — не знали і пани. Оже на те бог чоловікові і розум дав, шчо б до всього діїти.

— Правда, правда! гомонїла громада.

— Пани вами, лїуде добрі і так довго правили... поправтєсь шче сами! Все таки своїа рука — владика. Вони не поклопочуться за те, шчо б усім було добре... Всьака за себе... А в нас шче вони і родичі всі... Один одного стережуть. Ось *цей*... (Чіпка ткнув пальцем у тої бік, куди поїхав становиї...) у мене хлїб-сїль їв, а за панів руку тьагне...

— Еге ж, еге... Вони, — як ті свині: одно за другого, — гула громада. — Коли ж так — шабаш, братця! Годі їїх!... Дивись, — бісове зїльльа: його з огорода, а

воно таки в огород! Хоч у гласні їм, коли льудеї нема... А, дзузски!

Розійшлася громада. Вернувсьа Чіпка до дому, радиї, шчо довелосьа направити громаду на добру стежку. У його серці заклъовувалось шчось нове: йому хотілосьа, шчо б громада його послухала; в голові промаїнула думка, шчо він порьядкує на громадї, веде їїї вперед, усіма верховодить... Давньє забулосьа, мов його ї не було ніколи: він тепер отаманує на громадї...

— Коли б то, Гальу, послухали моєїї ради, — каже він у ночі жінці: увірваласьа б їм нитка! — І він шче довго розказував Галі, як він буде льудім служити. Галі ї самїї становилось якось гарно на душі, шчо їїї чоловік заробив таку льудську повагу.

А в Чіпчинім серці вже ворушилосьа бажаньня верховодити, пекло його, виривалось на верх у думці, в слові... Чіпка з ним носивсьа, як з нахідкою. Кого не стріне, з ким не забалакає, — то все про земство, про вибори. Немає ї речі другоїї. Радить кожному себе стерегти, громаду, а не даватись знову панам у руки.

Рада його взяла своє. Через тиждень прилетів у Гетьманське посередник Кривинськиї, та прьамо в предводительську канцельарїю, де мала бути управа.

— Пропали ми... мужики наших бїють! скрикнув він, забув і поздоровкатись.

— Як саме? схопившись, мов опечениї, скрикнув завжди тихиї Шавкун, — і оторопів.

— У Пісках, — не то з наших, — ні одного дворьянина!...

— Значить і Дмитренка не послухали!... ледве вимовив Шавкун — та, мов хто на його відро холодної води вилив, опуствивсьа на своє місце, підпер рукою голову, — затих.

XXVIII.

Старе — та поновлене.

Випав удушливий день саме серед гарбачої пори жнив. Сонце стояло над головою, як сковорода, розкалене, та,—наче огнем,—пекло. Пшениця осипалася: льуде не вспівали вхопити. Під такий час кожна хвилина дорога селянинові. А тут — кидай свою роботу, їдь у гласні!

Пани позїїздилися. У Гетманському, коло нового будинку пана Польського, стояли в три ряди карети, брички, наточанки. Поприїздили не тільки гласні. Багато наїхало з повіта і так собі цікавих панів подивитися на нове диво, та послухати, шчо то за земство.

Прибули і прості гласні, хоч і не всі. То все були козачі писарі та голови; один Чіпка з Лозою ніколи шче не знали ніякої служби. Між гласними — селянами можна було помітити двох крєпацьких старшин: один — з Пісок, другий — з Рудки.

Пани гомоніли в горницях; крики та реготи доносились з хати на улицю. Селяни, поприїздивши на обивательських шкапїках (де хто привіз разом і подушне), ростапшувались коло будинку, нарізно од панських карет. Хто сидів під возом, хто під горницями: кожен ховавсь од душної спеки, шчо несамовито пекла — палила. — Оддалеки козацької старшини, сидів під горницями і Чіпка, рядом з Лозою, не далеко від рундука. По праву руку — кучері панські, по ліву — „пјавки льудські“, як колись Чіпка обзивав сільську старшину. Јому було тепер јакось нејаково... Кучері позлазили з козел, де-хто підїїшов до знајємих гласних; балакали то про се, то про те; хвалились врожајами; жалкували, шчо приїшлосья такий гарбачий час прогајати. Чіпка си-

дів мовчки, слухав, та чи ї чув шчо. По виду можна було помітити, шчо його голову клопотали неабижакі думки. Перервав їх Дмитренко своїм зичним голосом:

— Геї, ви! гукнув він з рундука, на гласних: сьуди їдїть!

Гласні підїшли під рундук поскидали шапки. Тїльки один Чїпка з Лозоїу, як сидїли, так і зосталисьа.

— А скїльки вас? питає становїї.

— Та скїльки ж? — обїзлавсьа переднїї, волоснїї писарь, скинувши очима на купку товаришів-гласних. — З нашого стану — три, та з влшого — пїять, та двоїе з Свинок... Оце ї усі!

— Ага, бач — Нїкихвор Іванович... Здоровї! — кивнув становїї головоїу Чїпці.

— Доброго здоровїа, — одказав, підводьачись, Чїпка, ї зняв шапку.

Лоза за ним устав; скинув і собі шапку.

— А шчо ж це вашї сьуди всьакоїї наволочі понасилали? — питає Чїпки становїї.

— Якоїї наволочі? зиркнув Чїпка, та, трохи спустивши голос, додав: перед богом усі рївні...

— То ж перед богом, а тут — перед лїудьми...

— Та ї перед лїудьми — все одно... Усе таки смїлівїше, як *своїї* коло тебе... А то: ви собі в будинок позалазили, та ї балакаїєте в холодочку, а тут — печись на сонці...

— Хто ж вам велить пектись? Узьали б, та ї увїїшли в коридор.

— Спасибї. Шчо громадї, те ї бабї.

— А ви, капустяні голови! — покинувши Чїпку, повернувсьа становїї до козачих гласних. — Це вже ви нам одну капость зробили?! Чого ви сьуди поприлазили? Шчо ви тїамите?... Ну, шчо ти, Свербиносе, тїамїш?... визвіривсьа Дмитренко на червокопикого, товстого козачого голову, од которого так і несло горїлкоїу. — Кис би собі в Хайки в шинку... Нї, в гласні преть-

сьа!... Або ти, Ступо?... Жінчиної тіни боїтьсьа, до ладу не вміє слова вимовить, а теж — і собі між льуде... в гласні!!...

Ступа і Свирбиніс мовчали. Потупивши в земљу очі, вони і не зглянули на станового. Він кинув їх, та до крепаків:

— А ви, недобитки?... Шче і вас тут не ставало?! Давно з вас шкуру злупили?... А тепер — думаєте, шчо і ви пани?!...

Стара виразка, розкорписана нечистими руками, зашчмила в Чіпчинім серці. З-під насуплених брів засвітив гостриї погляд, — то окидав він ним станового, то позирав на льудей, шчо стояли мовчки, як до землі прибиті.

— Чого вам до нас, добродію, треба? — запитав Чіпка сердито і зиркнув на Дмитренка. — Хіба ми до вас приїхали?... Нас громада прислала... ми громаді служимо...

— Та ја про вас нічого і не кажу, — спустивши в низ голос, заговорив становий. Ви чоловік торговиї; всьуди буваєте; льудей, світи бачили; де треба, до ладу і своје слово скажете... Ја про вас не кажу! З вас гласниї, то таки гласниї... А то — шчо? — Дмитренко з огидливістью глянув на останніх гласних. — П-хуу!... Та тепер уже не переміниш... Глядіть шче, — не повиберайте і в управу своїх!... Чуєте?

Гласні мовчали, мов не до них річ.

— Слухајте, почав становий: дивітьсьа на мене... Јак крутну правого вуса, клади на право білет; а крутну лівого, — на ліво... Глядіть мені!

Кажучи останнє слово, Дмитренко посваривсь пальцем, повернувсьа, грюкнув дверима перед самим носом у гласних, та і скривсь в коридор.

— Бач, який гостриї! — обізвавсьа Ступа. — Мов над дурниками... Ні стій! А ми так, братцья: він нам правого вуса, а ми — наліво... Нехај дудика ззість!

— Це напасть, та і годі! каже якийсь писарь. — Швидко нашому братові з ними нігде буде місцья знајти...

— А нашому братові, увернув грізно Чіпка, треба стерегти свого брата, а не тільки про себе думати...

Він мав шче щось сказати, та тут їх позвали в горниці.

Посеред довгої і широкої залі стоїав довгий стіл, за-сланий червоним сукном, облямованим, золотою кгальон-коју, з золотими китицями... За столом, на покуті, сидів предводитель. По праву руку од його — Данило Павлович Кряжов, — потомок того самого гетманського полковника Кряжа, шчо вславивсь ні боями, ні походами, а тільки тим, шчо, як прикріплювали до землі підсусідків, він прикріпив не трохи своїх далеких родичів, а разом з ними брата і сестру рідну... або і не він прикріпив їх, а його жінка, — та сама пані полковниця, шчо лядім черевиками очі і зуби вибивала... По ліву руку од предводителя сидів Шавкун, — городовий гласний. До його предводитель знай нагинавсь, а він йому шептав щось на ухо. Кругом столу обсідали другі гласні, — горожане і земльане. Тут було ціле „сонмишче“, ціле коadlo Польських. Тут були Совинські, Кривинські, Гаєцькі, Митіль, — не було тільки одного Макухи: Порох таки його доїхав своїми јабедами: він тепер був під судом, без місця. Між горожанами можда було побачити Лејбу Оврамовича, орендаря пана Польського, а рядом з ним отця Дмитра, — благочинного, шчо так менджував просительськими книжечками, як Дмитренко кіньми, — за шчо, кажуть, не раз судивсь і у консисторії. Дмитренко, як не гласний, сидів окроме, між панами, котрі приїхали подивитись на нове диво. На всьу хату тільки два порожні стільці zostались, — та і ті, мабуть, дожидали когось з панських гласних. Чіпка сміливо опустилсь на один; за ним Лоза — на другий. Пани-гласні ззернулись. Хоч наші дукачі були в добрих синіх жупанах, а все таки така незви-

чайна сміливість колола панські очі. — Для останніх гласних-селян не знайшлося місця за столом: пришлося спинами підпирати стіну.

Після молебнью та присяги, почалися вибори. Радили вибрати Кряжова, хвалили Совинського, розпинались за Шавкуна, намірялись пропхнути Гаєцького, Митіля. Як не крутив уса Дмитренко, як не дивився на кожного, хто підступав класти білета не в сертуці, а в свиті; а вишло так, шчо ледве-ледве провели трьох перших. На Шавкунові зробили невеличкий перепочинок.

Як налагодилися знову прийматися за вибори, гласниї Саєнко, — син сотниченка, — попрохав „слова“. Панам було це не в дивовижу. Саєнко — здавна чоловік неспокійниї. Шче за Василя Семеновича він було не пропустить виборів, шчо б не наговорити — як казали про його — „сім мішків гречаної вовни...“ Оже та вовна була для панів Польських гірше гіркої гірчиці. Нівроку розумниї, гостриї, як бритва, Саєнко не пропустив случаю, шчо б не побрити своїх сильних родичів. Прості льуде його лубили, як чоловіка, котриї не змовчить сильному і стане завжди в пригоді немошчному. За те пани та жида Саєнкового духу боїлися, — та і не дурно. Налакостить панові, придавить жида — стало втіхою для його. — Так оцеї-то „ліберал“, як його звали, зняв тепер річ про земство... Обертаючись до панських гласних, він доказував їм „всесловність земства“, довго і красно розводив їм про „інтелектуальну дьєятельність“, котру вони, за „прошлі гріхи“, повинні були оддати „на алтарь общественаго благополучія“. То повертався до простих гласних, нагадував їм про „рівноправність“, умовляв самим дбати про свої „интереси“, про „народнє благо“. А, на закльучку, всім гласним разом радив вибрати членом в управу хоч одного з гласних-селян.

По хаті проїшов шелест. Пани здвигували плечима. хитали журливо головами, шепталися між собою. Му-

жики заворушилися під стіною, затупали ногами на однім місті, зглядалися, мов питали очима один в одного: „А що?! кого тепер?“

Предводитель, пошептавшись спершу з Шавкуном, а потім з Кряжовим, задзвонив у дзвоник і, огльдаючи селян, голосно запитав: хто хоче вибратись?

Шелест по троху стихав. Предводитель запитав удруге. Усі мовчали, тільки зиралися.

— Ось хіба Варениченко... якось несміливо, крізь зуби, процідив старшина з Пісок.

На його глянуло сто очей; глянув Дмитренко — і затулив руку свого рота: „мовчи, мов, нескребо!“

— Якого Варениченка? — волею-неволею, вимовив предводитель.

— Ось!... ось!... почулось з-під стіни кілька голосів, тикаючи пальцями, де сидів Чіпка.

Він почервонів. Усі вставились на його очима.

— Ви бажаєте? — спитав його предводитель.

— Та коли людська ласка, та панська воля, — одказав Чіпка, підводьчись, — то і про мене...

Голос його тремтів; лице горіло; очі світили радістю.

Пустили на голоси: вибрали Чіпку. — Далі, розгараючись, вибрали Саєнка в губернські гласні.

Вибори скінчились. Селяне порозїздилися по домівках. Пани забенькетували в городі.

Вернувся Чіпка до дому. Галля побачила в вікно, вискочила з хати.

— А що?

— Усе гаразд! скрикнув радо Чіпка. — Тепер ја, Галю, не тільки гласні, а ще і член в управі...

— Не вже? — разом зрадівши і злякавшись, скрикнула Галля.

— Далебі... вибрали, хвалиться він.

— Кого вибрали? куди? — почувши останнє слово, питає Мотря, висунувшись у вікно.

— Мене вибрали, мамо, в управу!

Мотр'я гляннула пр'ямо Чіпці в вічі, по виду в неї пробігла нерадісна смужка.

— І на шчо воно тобі, сину, з панами водитись? — каже вона журливо. — Шче, не даї, боже, підведуть'як... Сами ж поховајуться, а тобі — буде...

— Не біјтєсь, мамо: не подамсь! заспокојує її Чіпка.

— Шче встр'анеш куди... своје таки Мотр'я.

— Нічого ви, мамо, як ја бачу, не знајете, — одказує без гніву Чіпка. — На те їх воля... А може ја, мамо, л'юдїм у пригоді стану... добро јаке зроблю...

— І-і, вже, снну! Ти — один, а їх скільки...

— Один, та добріј, — оступилася за чоловіка Гал'я і, всміхајучись, пішли обоје в хату.

Радів Чіпка, потаї од матері, вдвох з жінкоју, шчо заробив л'юдську шану, повагу. Те, шчо місьаць назад тільки закл'янулось у серці, тепер уже снувало перед його очима, заволоділо його думками. Лагодивсья Чіпка громаді служити, — збіравсья добро робити; грів у серці сам собі, нишком, потаї уже і жінки, голубку-надіју давнє забути і слід його загладити... А вишло так, шчо — де знајшов шану, там згубив спокій і... дол'ю!

Вибір його в управу, зроблений під гарбачій час, без поради, без розмислу, — нікому не був милиј. Козацька старшина на Чіпку скося дивилася. Писар'ям та головам заздро було, як таки москальчук, шче недавній голодранець, волоцьуга, ледащчо, посівши за жінкоју багатство, вискочив у л'уде, між пани, куди вони перлисья з самого малку, шчо їм снилосья і ввижалосья — та не сталосья! Пани оханулисья, — як уже вибрали. Стали вони один одному жалітисья, якіј тепер вік настав, шчо свій брат дворянин братаєтьсья з „хамом“, та шче підводить до того і других. Стали нарікати на Сајенка, шчо це він так зробив на глум, на сором цілому повітові... Товариші по управі вважали такиј

вибір тьажкоју дльа себе обидоју, зальакували де-кого з панів, шчо — коли на те пішло, то вони всі покидають управу: нехай заправльає *сам!*... А Шавкун ламав уже голову, нишпорив по товсталезних томах законів, — чи не знайдеться чого, шчо б випровадити з управи члена, котриј, — як він бојався, — міг стати јому на переметі, шкодити, не допускати просувати лапу до земських грошей...

Шавкун — битиј жак! Недаром він посивів, сидьачи над бумагами. Він метнувся сьуди-туди; як тој павук, сплів, розкинув сітку; ловив кожне слово, яке јому треба... Нічого сам не потрапивши, він повернувся за порадоју до свого давнього пријателя Чижика — секретаря в суді. „Чи не було чого, братіку? чи не судився він?“ допитувавсьа Шавкун. Чижик понюхав табаки, чхнув, приставив пальця до лоба, подумав хвилин з пјать, та ј поліз у шахву з старими ділами. Перекинув одно, перевернув друге, заглянув у третє, в пјате, в десьате; натрапив слід; піјмав нитку — та разом з Шавкуном діјшли ј до клубочка...

— Најшли! — ускочивши в управу, скрикнув Шавкун подајучи:

Дьло обь покражь пиеницы въ коморахъ помѣщика Надворнаго Совѣтника Василія Семеновича Польскаго и о прибіеніи сторожа Держача.

Члени порозівльали роти, повитрішчали очі. Шавкун перечитав діло, по котрому „солдатскій сынъ Варениченко оставленъ въ подозрѣніи“. — Управу обняла радість, мов кожному з членів прибуло від того шчастьа. Як на те в городі лучивсьа Дмитренко. Јого закликали в управу; зачинились; довго балакали. Усі вијшли, всіхајучись.

Чіпка нічого того не знаје. На Маковіја појіхав у Хамло на јармарок, та вернувся аж перед Спасом. Того самого дньа, як він вернувся до дому, зајїздить до јого Дмитренко, розказује діло, радить самому заздалегоди тікати з управи.

Чінка, як почув про діло, — мов хто його обухом лигнув по голові. Сором, досада, злість — усе разом прилило в його голову, мутило його кров, гамсило в висках; заходило жовтими і чорними кружалами у віччю... Сам він поблід; руки трясалися... Він почував своїм серцем, що це вертається за ним давнє, простігає до його руки, хоче його схопити, обняти.... Шчо б себе не видати, він скочив з ослінчика, де перед тим сидів; став ходити по хаті; блудив мутними очима по стінах... Одна думка обганяла другу; одна одну випереджала, — наче гралися на ввипередки; він хотів на бігу піжматі хоч одну з них; вони од його тікали, зникали, одні тільки краї їх на одну хвилиночку мелькали, — поки не злилися в одну думку: як не як, а живцем не податися в руки!

Дмитренко, як мара та, сидів над його душею; чигав, як шуліка, — коли Чінка пристане на його раду, — сам виїде в отставку.

— Коли б мене на шибеницьку вели, та сказали: як подаси сам, помилуємо; — ја б і тоді не послухав! скрикнув Чінка. — Хто скаже, шчо ја чоловіка вбив?... Може, вони на своїм віку десѣтки, сотні на тої світ позагонили... А тепер шкода: нема волі!... Тепер завадило — всі рівні!... Ја людім служу... мене льуде вибрали... мене льуде і скинуть!

Поїхав Дмитренко ні з чим.

На другий день летіла од предводителя бумага.

Через день — привезла стахвета приказ: „устранить гласного Варениченка“.

Упала ця вістка, як грім на Чіпчину голову... „Це гірше крадіжки, розбою!“ думає він. — „І назви цьому немає... Там — пришов, узяв — і нема... видно, чого нема!... А тут — усе је... і добро зосталося, і сам зостався... То шчо з того, шчо зостався?... Коли твоју

честь украдено... душу твою обезславлено... Та ні! не буде сього... Ми ще помір'яємось... Ще побачимо, — чиї батько старший... Не тої тепер вік... часи тепер не ті... не ті льуде!..."

Запрягає Чіпка коней, їде в Гетманське. Не погань, — жене коней; не везуть вони, — мчать, — та прямисінько до Пороха в двір.

Перемінивсьа Порох з того часу, як його бачив Чіпка: постарів, захирів, опав. Колись кругле обличч'я рост'яглосьа вдовш, осунулось; щочки пообвисали; очі помутніли; руді вуси посивіли; сам згорбивсьа, труситьсьа... Оже пізнав він Чіпку; пізнав і його Чіпка. Привітались, як давні пријателі. — Почула Галька чужого чоловіка; увійшла в хату; подивилась на Чіпку — ї вијшла мовчки. На нїї — лиц'я було не знать, так вона схудла, аж почорніла...

Перше всього послав Чіпка за горілкоју: побігла чорномаза дівчинка, — Гальчина дочка. Порох зрадів горільці, ї випив під-рьад аж три чарки. Тоді Чіпка похваливсьа йому својеју пригодоју. Не втаїв він нічого: розказав, як Дмитренко намовляв перед виборами льудей у Пісках; розказав, як крутив уса на виборах; розказав, — як пани намовлялись не пустити мужиків у земство, — як були вибори... Сказано: нічого не втаїв гостриї јазик ображеного Чіпки.

Гарьача мова розпалила гарьачу кров Порохову; засвітив огонь у його старих очіх, — і він написав Чіпці жалобу. Хоч тряслисьа руки старого писаки, хоч бризкало перо, — одначе з під його отрута на папері зосталасьа... Вилив Порох у жалобі всьу своју злість, шчо накіпала довгі роки: обписав, оцеркльував стариї јабеданів Польських так, шчо аж сам тряссьа, читајучи Чіпці жалобу.

Чіпка заплатив йому добре, под'якував; одвіз жалобу на пошту, а сам поїхав у Піски.

Горе, кажуть, об горе чіпляється.

Вернувся Чіпка з Гетманського до дому з рострим жуженим лихом у серці. Стріва його мати; хвалиться: нема Галі дома, поїхала до батька, бо Максим занедужав.

— Чого? — пита Чіпка.

— Господь його знає. Поїхав, кажуть, кудись на ярмарок лубісенькиї, милісенькиї, а привезли — леддише.

— Гм... А шчо в вас чувати доброго?

— Шчо ж тепер доброго почуєш? Нема тепер нічого доброго... Он, розказують, на Красногорку напали розбишаки... Чоловіка з двадцять наїхало, — та сторожкі одбили... Кажуть, така біжка була, господи!

Чіпку подрав мороз по за шкурою... „Так... так! — думає він. — Оце ж воно йому і ікнулось!...“

Пороспрягав він коней; підложив сіна. Ходить по двору, — не хочеться ї у хату. Сонце саме заходило. Піднялась вечірня шарпанина. Там воли ревли; там овечата мекали; там жінки свиней кликали... Все то хазяїнські клопоти. — Чіпці — байдуже до всього того! Він навіть не дослухається... У його тепер свої клопоти, — не обберешся їх...

Ходить він по двору — нудно; увіде в хату — хатні померки ще дужче розвертають сумну думку. Розстилає вона перед ним, наче страшній килим, страшні пригоди життєвця... Ось і Максим лежить — перебитий... Ось висовуються давні, знаємі тіні: Душнє, Пацьбук, Матнє, ще і другі братчики... Іїані голови горять кровавим цвітом; у вочіх палає хижість, холоднеча... Ось піднімаються в пам'яті панські коморі, про них нагадали в земстві... пригадавсь сторож... І сторож, і Максим качались перед ним, божевільно стогнали... Чи правда тому?... — Правда... гола, страшна правда!... Шчо б він тепер дав, коли б можна було її викинути з пам'яті, забути... Так ні!... Таке не забувається!... Воно, мов

нарошне, вилазить на верх, наче яке страховищче, льякає тебе... На ві-щчо ж воно вертається? на щчо воно здалось мені?... Воно перестріло мене, переїшло мені дорогу тоді, як ја хотів його слід затерти..." І спливає йому на думку земство, з своїми плутошчами та хитрошчами, з своєю образливою неправдою... „Воно мені нагадало про те... Ја хотів йому останній вік оддати, а воно мене завертає до старого... Хіба в земстві не ті льуде, щчо ј були?... Хіба вони в один раз перемінілись... Чого ж јім можна служити?... Чому мені ні?... Кожен з нас несе гріх за собою... Чого ж одному прощено, — один забувсьа про його, наче спокутував... А мені — нема ні забутьтьа, ні спокути... І не карали — ј винуватиј... Де ж та правда на світі?!"

Зовсім смеркло. Льуде ј світ спочили. Льягла вже ј Мотрѣа. Тільки один Чіпка не льягає: ходить, нудитьсьа, карається... З хати надвір; з-надвору в хату.

— Чого ти, сину, тупаєш? Чому спати не льягаєш?

— А вам спитьсьа? неласкове одказав він,

У голосі його забренчала давня туга. Материне серце почуло јїї зразу — ј зльакалосьа.

— Спитьсьа ж... ласково одказала вона. — Чому ж воно не буде спатись, коли така пора.

— Ну, то ј спить, коли спитьсьа, — мнѣакіше сказав Чіпка, та ј опустивсьа на лаву.

У хаті темно, тихо. Мотрѣа тихенько зітхає...

— Мамо! обізвавсьа Чіпка.

— Чого, сину?

— Чи воно коли буде правда на світі? чи, мабуть, ніколи не буде?!

— Господь його знає, сину. Коли більше буде отаке заводитись, як тепер; то певно, щчо ј тијі не стане, јака тепер је...

— Ні, мамо... Видно, — ніколи не було тијі правди... ніколи ј не буде! Не заводилось би таке, коли б вона була...

Мотрѣа нічого не одказала. Чіпка знявсьа, знову виј-

шов з хати, та проходив по-надвір'ю мало не до світа білого.

На другій день поїхав Чіпка до тест'я. Теща ї жінка стріли його перельакані. Вони повели його в колишню Галину хатину. Јавдоха щось довго-довго шептала йому, ламајучи руки. Вона була, як полотно, бліда—перельакана. Галин погляд світився т'яжкоју мукою. Прикро ї глибоко дивилась вона на чоловіка, не мов казала: „Он, бачиш!“

Чіпці одначе було тепер не до того. Побалакавши нишком з Јавдохоју, він пішов у світлицю. Звідти доносилося до них страшенне стогнаньня. У світлиці на ліжку лежав Максим, переглувшись у двоје. Раз-поз-раз з грудей у його виривались т'яжкі „охи“, раз-поз-раз він схоплювався руками за перегнуту спину. Јого мученіј вид уразив Чіпчине серце, — аж забігала мишка... Јавдоха підступила до недужого.

— Максиме! обізвалась вона.

— О-ох! — одказав Максим, важко зітхнувши.

— Чіпка приїхав.

— Тату! здорови були, — привітався Чіпка, підступивши до ліжка.

— О-о-х!...

— Чого се ви?...

Максим несамовито скрикнув — і схопився обома руками за спину. Скривленіј у рота вид показував страшні болі. Він похлинувся, закашльався... Забулькотіло в грудіх; Максим виправивсь, тріпнувся; розкрив широко очі; провів ними хижо по всіх... То був останній погляд—погляд наглої смерті... Јавдоха мершчіј накинула на вид чорний платок.

Јак підняли платок, — Максима вже не було... Мука застигла в його на лиці! виглядала широко розкритим—скривленим ротом, витрішчиними очима...

Галья гляннула — ї скрикнула... „Умер!... умер!...“ кричала вона не своїм голосом, вибігајучи в кімнату ї кидајучись на ліжко лицем у подушки.

Чіпка зиркнув і — затрьасся... Він ніколи не бачив такого страшного, холодного погляду. Перед ним віянула друга смерть — бабина... Там — тихо, наче забуваючись, або засипаючи, упокоювалась добра душа. Тут — з страшним боєм, муками та прокльонами покидала вона землю... Голова в Чіпки закрутилася, затуманіла. Він закрив на хвилину очі, і опустив бліде лице на груди...

Одна Явдоха видержала. Вона знову прикрила чорним платком Максимову голову; сіпнула Чіпку за рукав — і виїшла з ним з хати, больаче стуляючи очі, з котрих туга ледве видавила дві сльозини...

А в Гетманському пани раділи, шчо по їх сталось. Вибори втвертили, а на Чіпчину жалобу, через справника послали одказ.

Ось відкрилась і земська рада. На раду прибули одні пани: селяне не поїхали. Одні, як Лоза, через те, шчо б не чути такої бридкої лајки та ганьби, яку вони чули од станового на виборах; а другі не поїхали — за возовицеју. Саме хапались з неју, бо дошчі, — як затьались: шчо-днѣа, та і шчо-днѣа... Радили раду одні пани...

Через тиждень чутка про ту раду оббігла цілиј повіт. Перш усього розказували, яке велике жалованьѣа положили членам в управі; потім того жалілись на якийсь чудний налог з землі: в кого јіі більше, тој платить менше, а в кого менше, з того ј бери; далі хвалились, шчо шльахи, греблі і мостки будуть рівняти, гатити і лагодити „натуроју“, то б то мужицькими руками...

Чіпці тапер не до того. Јого заклопотали хатні клопоти. Треба було тестѣа поховати, поминати, худобі јого порѣадок дати. Чіпка викрутивсья цілиј місяць, як муха в окроші: ніколи було дослухатись, шчо льуде говорѣаь.

На Параски в Гетманському ярмарок. Упоравшись коло хазѣајства, Чіпка поїхав. Перше-на-перше зајшов в управу. Як же почув, шчо така біда з ним, — як сто

зміїв разом ужалило його серце! Не роспитуючи як, шчо, за ві-шчо,—від злості він не міг слова вимовити,—виїшов неборак з управи, наче вчадів... Голова ходила ходором, кружала, боліла; в висках як хто молотком стукав; у вочіх—жовто, чорно; а в ушіх—нишчало, стогнало, ви-ло... Шчо б хоч трохи очуматись, він пішов походити по ярмарку. Ходить по між возами, по під крамницями,—роздивляється, слухає... Тільки ї речі, тільки ї мови, шчо про земську раду, про налог!...

— Знаєте: питає, всіхаються, один великопомісний паньуга другого.

— Знаю, знаю...

— Синок не устунить батьущі...

— Та киї біс, то не він! То все Шавкун з Крѣжовим... От, голови!!

— Ото їм—всесословність! Хотіли рівноправности,—оце їм і порівняли... А то справді,—всяка наволоч дере носа в гору... Нехаї же тепер знають!...

— Оце самовирава!! записавшись, з перельаканим видом, стрічає мілкопомісний панок сусіду. — Чули про налог?

— Де ж не чути? Добре далеко розходитьсь, а лихе — шче далі...

— Оце так! — підскачує третій полупанок. — Цього шче не було, шчо б без сорома, прилюдно, в вічі казали: хто має на десять рублів,—з того бери рубля; а хто на тисячу—копійку! А тепер, при самовираві, діждали...

— Їм шчо?—четвертий каже. — Вони собі повбирались в управу, лунчитимуть з нас грошики,—та ї ні гадки!...

— А нашому братові—дошкуля, до самих печінок доходить..., — веде річ перший.

— Та шче як дошкуля, —піддержує третій: такими поборами печінки витягнуть!... А з чого його, скажіть на милость! То було сякі-не такі, а все таки три своїх робітники, а тепер... біда, та ї годі!... А народ так розледачів, шчо, — сказано, — хоч сам за плуга берись... Ні

за ласку, ні за гроші... Він швидче тої день у шинку просидить, ніж піде на роботу до пана...

— Це розбій! це — здирство панське!! чує Чіпка — гукають селяне під яткою.

— А, бач?... не ја казав? пристає до старшини підпившиї староста. — Не ја вгадав, шчо вони ј земське вигадали, шчо б себе полатати... Царь льюдеј одібрав, царь волю дав... Хіба ж јіх так і випустити? Еге ж!... Коли не роблять, — хај же хоч платять!

— То було окружніј з нас шкуру дерс, а тепер — управа дратиме, — бідкаютьсьа козаки.

Чіпка все це чує—ј кожне слово, јак гостра колючка, коле јого в серце... Він слухає... До свого горья приливає шче людське; тројудить своје гарьаче серце; розбуркує старі думки... Злом нашить лице јого; злом світять очі,—аж поблід від злості, аж руки трусяться...

— Не дурно вони так усилювались мене випхнути... Аж јім он чого заманулосьа? Прокляті! Аби јім тепло, аби јім добре... Нехај дурніј мужик на всіх робить, за всіх платить; хај одбуває одбучі... Нікому за јого оступитисьа! Вони себе знають... своје панське кодло знають... А мужик — віл... ори, поки здужає! Дай јому полови, шчо б не здох,—та знову запрягај... поки не впаде в борозні!... А тоді здери з јого шкуру на чоботи... Прокляті! Чорти, а не льуде!

Чіпка кричав, розмахував руками; гарьача јого річ огнем нашила. Кругом јого де-далі більшала та більшала купа льудеј; довго слухала мовчки; потім хто-небудь увертав і своје слово,—підкладав дров до багаття. На тој крик нахопивсьа Дмитренко.

— Шчо це ви робите? спитав він Чіпки.

— Јак — шчо?

— Та де ж? — ви льудеј бунтујете... земство лајете... управу... налог...

— Шчо б вони не діждали јого брати! гукнув Чіпка.

— Чого це ти так розкричавсьа? — га? — перемінив

становиї річ, розсердившись. Чого ти льудеї бунтуєш?

— То ви їх бунтуєте, а не ја! — одрізав Чіпка.

— Гляди лишень, козаче, шчо б з цілим јазиком до дому вернувсьа. Чуєш? — не забувайсьа!

Становиї пішов далі поміж возами. Чіпка знову приєднавсьа за управу.

Над вечір вертавсьа він до дому вкупі з Грицьком. Він був сумнії, мовчав цілу дорогу. Грицькові, — аж моторошно стало, він заченив јого:

— І охота тобі, брате-Чіпко, з ними лајатись?

— Чи можна ж, Грицьку, втерпіти?

— Та плюнь на них... Хај јім з јіх управоју, з јіх земством!

— Мене громада вибрала... Ја громаді присягавав... Хто старшиї: громада, чи вони?

— То ј на громаду плюнь!

Чіпка аж позеленів од такого слова—ј нічого не одказав.

Приїхали перед вечером до дому, сам на себе не схожії. Галъа стріла јого на порозі, та аж перельакаласъа.

— Чіпко! шчо з тобоју? ти не здукајеш?

— Ні, здоров... Јісти хочу.

Дали јому јісти.

Чіпка сидить—насуплениї, жовтиї, аж зеленії;—јість мовчки. Пообідав, јак стало сонце сідати. Не підводьачись з місцьа, схилив він на руку голову, обперсьа об стіл, — та так і закаменів... Західньє зарево освічувало јого сумну, јак з мармору вироблену постать,—один јіїї згорблениї вид наганьав журбу тьажку... Галъа глянула на јого—ј нишком стала плакати. Чіпка почув.

— Чого ти, Галъу?

Вона мовчала.

Він підіјшов до неї; взяв јіїї руками за голову ј заглядајучи в вічі, промовив: — Скажи мені, Галочко,—чого ти?

— Ти мене зовсім забув... одказала вона, схлипуючи.

— Як забув?

— За тим прокльятим земством, — ні поговориш ніколи, нічого...

— Та таки правда, шчо воно в мене отут сидить! — показав він на серце.

— Чом же ти його не кинеш, сину? — обізвалась журливо Мотр'я. — Чи воно тобі не огидло?... На тебе вже дивитись страшно... Який був, а який став!!

Чіпка матері нічого не одказав.

На дворі стемніло. Спускалась ніч на землю; утихомирювала людські клопоти, руки і думки. Польгали спати. Чіпка лежав мовчки, хоч і не спав. Думки цілим роєм окрили його голову. Перелітали вони з самого малку — аж до сьогодні; назирнули кожну пригоду життя його, — гарьачили кров, мутили розум. „Скрізь не правда... скрізь!“ шентав він. „Куди не глянь, де не кинь, — усюди кривда та і кривда!... Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, шчо б куди заховатись від неї, втекти від неї; плутаєшся в темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди їти; не знаходиш місця, де б прихилитися... Сказано: великий світ, та нема де дітися!... Коли б можна, — весь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б може і правда настала!...“

Чуючи, як важко Чіпка зітхає, а не озивається, Гал'я знову почала плакати. Замість утіхи, Чіпка похвалився її своїм горем, — та трохи сам не заплакав. Гал'я його заспокоювала, голубила, пригортала міцно до серця. Чіпка одмовляв її нехот'я.

Наплакавшись, Гал'я заснула, як мала дитина: тихо, спокійно.

Чіпка прокачався цілу ту ніч — і очей не змикав: усе думав, мучився...

XXIX.

Лихо не мовчить.

Поховавши Максима, Јавдоха сама побојалася на хуторі жути. Підмовляла дітеј, — вони не захотіли. Тоді вона спродала дворишче, спродала все, шчо можна було спродати, та ј перебралася до дітеј. Разом з неју вступило ј нове лихо в Чіпчину хату.

Перше всього матері не помирилися. Јавдоха була нишна, горда. Як тільки оселилася, зараз почала все на свій лад перевертати, господарством заправляти. І те не так, і друге—не до ладу, ј третье—не на своїм місці стоїть! — Мотрѣя—з молодих шче літ зсушена то працеју, то нуждоју — суха, јак опеньок, тиха, бідненько зодьагнена—довго мовчала, потакала Јавдосі... Одначе не видержала. Јавдоха шчось уже стала дуже верховодити, за вишчось крикнула на Мотрѣю. Мотрѣю розібрала досада, вона обізвала Јавдоху паніјеју; а Јавдоха налајала Мотрѣю нишчоју, дармојідкоју... З того ј пішло... Лајка та сварка, бучі та колотнечі! Не було того дня, шчо б вони між собою не лајались...

Галі шкода було Мотрі, котру вона так унодобала, ј вона, шчо б не сердити ј матері, ховалася од тих буч та сварок—або в себе в хатині, або в Христі. Вона рада була зіјти куди з двору, шчо б ні чути, ні бачити! Як же вже ј јіјі зачіпали чим, то—звісно, јак дитина,—вона тьагла материну руч. Чіпка ј собі — хоч і бачив, шчо мати ні в чому не винна,—держався руки жінки, а за неју — ј тешчі. Довелося Мотрі таке жититья, шчо хоч без вісти тікај!

— Казала ја тобі сину, — жалілася иноді Мотрѣя Чіпці, јак уже ј јому тешча зальє за шкуру сала, — ка-

зала: не бере багачки... ні тобі життєвця не буде, ні мені, старій, спокою!

— Потерпіть, мамо, шче трохи. Шчо ж робити? Це все *вона* верховодить... вона бучу збиває... Поки її не було,—було тихо і мирно, все гаразд; а як стала — все так і пішло до гори дном... Покорітьсє, мамо.

— Не буду я, сину, коритись, чорт зна кому. Крашче піду в лѹде, та лѹдім покорѹсє, ніж мені її кланьатись за шматком хлїба, шчо від тебе заробила...

Чінка розсердитьсє шче дужче. Виїде з хати, — або до Грицька піде—розвести своју тугу, або коло худоби пораєтьсє, а иноді і зовсім з двору зїде в ярмарок куди,—та не вертаєтьсє днів три, або і чотири.

— От, бач! викладає тоді Јавдоха Галі: — це вона, вона все вас розстројує... це вона стара відьма, бунтує вас, підбиває його! Жило б старе лубя, коли зобує, і зодьагнене, не голодне і не холодне... Так ні! Шче і кирпу гне... мов її гірше тепер, ніж тоді, як нужу годувала!... Сказано,—злидні! Як парші трохи одкидали, — зараз і вередувати...

Вернетьсє Чінка до дому, стане йому Јавдоха викладати, — на Мотрѹ клепати. Роспалитьсє він на матір, — дивись: на Мотрі все і окошилось... Заплаче було бідна, одна в кутку на печі сидьачи, та і годі.

Такі безперестанні бучі та гризнєа доливали отрутоју і без того вже отруїне життєвця Чінчине. У своїй хаті він був, як чужий: вона йому остогидла. Йому було в ній душно, тісно; серце забажало волі; душа — простору. Він почав згадувати старе товариство...

Грицько з своїми завсїдними жалобами на втрати, з своїми розмовами про достатки, про худобу, з своєю жінкою, — тихоју і доброју молодичеју, — з усім напрямком свого тихого пахарьського життєвця, — здававсє йому тепер нудним, сумним. Він слухав його жалощі, позихајучи, — а думка, рьядом з розмовоју, мальувала йому инчі побит життєвця — шче до заручин... Там — хоч і го-

рілка лилася, як вода, хоч хто і верзнякав, з п'яних очей, кат-зна щод,—та все те жило, мучилось, любило. кльало... То життя було, хоч і під п'яною облудою. А тут—тихо та сумно, як у болоті; сонно, німо, як серед мертвого царства; а дома—гірше, ніж у пеклі!

Що б хоч трохи одвести ту самотню тугу, Чіпка почав перекидати лишню... Та—добре тому пить, чи хміль спить. А Чінчин хміль не спав: він його ще дужче мучив, як огнем пік і без того палке серце... Він тоді сердився на всіх і на все. Теща йому не входить; мати боїться; одна ще Галья має над ним волю: він їй все ще кохає і поважає. Оже іноді їй доставалося. Він доскипувався до неї: то чому вона не хоче наймички наньняти, то чому те та друге їй доси не зроблено, то чого вона тратить над шитвом очі: то сьаку, то таку всьачину видере, та і присікається...

Галья слухала все те,—іноді одмовляла, іноді мовчки плакала, а іноді чогось божалася... А з-під-тиха-тиха серце їй щось недобре вішчувало, боліло, нило...

— Чінко! — іноді в ночі, як усі поснуть, вона обізветься до його. — Що з тобою сталося?... Ти почав вередувати всім... Все тобі не лубе, не миле, все остогидло... Не вже правда, що *все* остогидло?...

Те питаньня було йому гіркою докорою. Він почував себе винуватим перед Галею: він даремно присікувався до неї... Тепер їй журливій голос разом голубив і докоряв його.

— Галью, рибонька моја! шепче він: — тьажко мені... важко... Сам не знаю, де б ја дівся, куди б себе запровадив?... Хоч-би діти були... Може б вони розважили мою тугу... чи не розлепетали б вони мого суму?...

— Чого ж тобі важко?... Хіба тобі і коло мене важко?... І зо мною сумно, Чінко?

— Ні... ні, Галочко!... з тобою мені весело... коло тебе мені так легко... хоч би матері не лајались,—хоч би

вони в миру жили... А то — шчо дньа гризньа, шчо-денна лајка...

— Чи ја ж винна тому, Чіпка? Ја б сама рада, колиб вони помирилися, појединалися... Так же бач: ніј чого не вдіју! Така вже в обох натура: кожна кожні-не хоче ј на крихту вступити...

— Ој, ні... Ні, Гальо—не те... Ја бојусь, коли б ја не занастив твого віку,—перескакујучи на друге, шепче Чіпка. — Ја б оддав половину життьа свого, аби ти була щаслива... Так же, бач: не маје шчастьа, не маје добра! Јакесь лихо з самого малку мене окривало, — з самого малку воно вченилосьа за мене, ніјак ја від јого ні одібјусьа, ні одгребусьа! Як тој ирод, залізло в саму душу, — та ј душить, та ј вадить, та ј каламутить усім... Он—колишньє товариство (недавно бачив) веселе, щасливе...

Гальа почула—звідки вітер віје, куди хилить... Вона бачила, шчо чим далі, то все Чіпка від неї одходив та одходив... Вона бачила—серце јїї правду казало,—шчо не вдержати јїј уже Чіпки біля себе, шчо јому остогидло таке жаттьа,—не вдовольняло јого... І вона тихо-тихо, потај од Чіпки, нишком плакала... То вона спускалась в своје недавньє шчастьа, роздивлялась на јого, перевертала, розглядала — без того гарьачого пошибу перших лубошців, котриј перше не давав јїј јасно глянути на життьа јїх, — розбірала поглядом сторонньої лубдини. Після таких розглядин, та рахуваньна самојі з собою,—вона перелькалась својіх думок... Вона справді не була щасливоју, не принесла ј Чіпці шчастьа: вона не була матірју, —та чи ј буде!... І падајучи перед образом, молила Пречисту зглянутись на јїї сльози...

А тим часом Чіпка робивсьа все смутнішчиј, злішчиј, нетерпеливішчиј...

— Ти б, Чіпка, коли тобі обридло так жити,—кликнув товаришів, погульав би з ними: може б, хоч трохи розігнав своју тугу,—раз сказала јому Гальа, бачивши, шчо не переливки.

Вона захотіла ввійти в те товариство тихим јанголем-спасителем, навчити запеклі харцизяцькі душі, пјані голови—любіві до лудей, до їх мирних звичаїв, до раз заведеного мирного життя, Та ба! Тим запеклим душам треба було десь дівати свою силу, шчо пручалася, рвалася на волю, переступала звичаї, топилася у гульні в горільці; пјаним головам одрадна була несамовита сваволя, котра б не знала ні в чому припону, заборони. буїна та шумлива, јак саміј хміль... Јіх не зведеш на протерту стежку тихого, незамутного життя! Не з јіі мньакоју, до спокоју, до тихого шчастья, похидоју нату-роју, не з јіі розумом, тонким та гнучким. руїнова-ти було ту башту кринкої волі... Туди треба було не Галиного серця, люблящого, теплого,—а каменю де-белого та холодного, шчо јого ніколи искра любові ні ростонить, ні нагріє... Тијі волі не звојуєш слабоју рукоју!

Галья побачила, шчо вскочила з Чіпкоју, јак риба з невід.—і... заплуталася... Стала вона побиватись, борса-тись, трепетатись... Шурхнула јак пліточка, в першу дірку—ј вискочила на чисту воду... а Чіпка зостався в неводі!... Вона за ним убивалася, сумувала, плакала. Та він того вже ні чув, ні бачив. Він тепер, знај, співає про неправду лудську; кляне земство, котре јому не да-лося в руки; лаје здиришчину, котру лајали всі небагаті луде; бідује з крпаками, будить у них жаль, шчо вони одурені, шчо јім одвели нікуди негодної землі; допома-гаје јім грінми, коли пристајуть за подушне зборищи-ки; бенкетује з ними—ј часом, заливши очі, викрикује, шчо час би ј покарати... А пријде до дому—ј пјаними руками пригортаје до пјаного серця свою Галью, не примічаючи палких сліз на јіі очіх, та смутку на змар-нілому личку...

Настали часи ниці, завелись порядки другі в Чіпчинії хаті. Привітна і тиха своїм спокійним сімейним побитом, стала вона тепер притоном гульні п'яної, несамовитих реготів, співів... Јавдоха, звикши до гульанок замолоду, згадала їх на старість,—допомагала зятеві в його затіях.

Оце в суботу, під неділю, або в св'ято, завернуть до Чіпки старі товариші: Лушн'я, Пацьук і Матн'я. Уродиться баклаг горілки; страва всяка. Јавдоха порядкує. Гал'я куди-небудь у куток забіється; сидить мовчки; дивиться, як її чоловік гуляє; слухає, шчо верзуть його товариші. А Мотр'я—аж на ніч залізе, шчо б хоч не бачити того нічого...

Чіпка сидить з товариством за столом; чарка літає за чаркою—задур'ює їм голови; крики, співы та реготы окривають усьу хату, вириваються крізь вікна на двір... Иноді зачне хто бал'яси точити, про свої походеньки розказувати. Јавдоха слухає, сміється, радіє; Гал'я—сумує; Мотр'я—сильовує не печі мовчки... „Хоч би смерть швидче приїшла, — думає вона, — шчо б ні чути, ні бачити такого!...“

Найбільше Лушн'я розказував. Як музика, тільки поведе смичком по струнах,—і заговорять вони то зично-радісно, то журливо-плакучо,—так він своїм јазиком грає по л'юдських душах. Розказує одно, — всі за животи беруться, та регочуться; почне друге, — жалє серце, не мов каменем, давить, на очіх виступають сльози... Частіше всього він л'убив згадувати про своје молоде жит'є, про своју матір. Оце і зачне було:

— Мене мати привчала красти шче змалечку. Бувало, посадить мене, малого, коло себе, положить перед очима шматок хліба,—та і украдь у неї так, шчо б не бачила! А побачила,—зараз бити... А дубець у руках червоний та гнучкий, — аж свистить... Ја вже, бувало і сим, і тим боком... угледить — так і стьобне дубцем по руці, аж син'я попруга, як п'явка, кругом обіве руку... Ја закричу не своїм голосом, та до неї: і „мамочко!“, і „го-

лубочко! не буду... не буду!... “ Обнімаю її... однією рукою нахильаю за шию, а другою,—дивись,—шматок уже і потури в у пазаху. Огльанеться вона,—не має шматка... Тоді і пожалує і їсти дасть... А так — за цілий день не їстимеш...

— Була колись і цьому правда! журливим голосом вимовить Галля, хитаючи головою.

— От, хаї мене хрест побіє, коли не правда! — Та потім і каже: „ти не думає, сину, що ја тебе по дурному бју: це ја тебе на добро вчу! Виростеш, дякуватимеш... Усе, каже, крадь, де тільки легко лежить... А в пана — вишукає, а вкрадь!...

— Бо пан з людеј надрав, — уверне Чіпка... У пана своје одбери...

— Еге ж... Пан усе набрав з людеј, пан і людеј брав... От мою матір — адже взяв! Та спасибі йому, і мене на світ пустив...

І почне було розказувати, як його матір привели в двір, у горниці до пана, як вона всього бојалася, поки з паном не зазналася, як пан радів, коли знайшовся в неї він, „Тимошка — добрий молодець...”

— Пан радіє: мені радіє, і матері радіє... держить нас у горницях, не випускає нікуди. Мене іноді пестить, гоїдає. А став ја на ноги спиньатись, то все медяниками та цукерками годує, та гривениками дарує. Мати дивиться, та радіє. І така тоді до мене добра! Напуває мене чаєм; у панських пуховиках положить спати: закутає в теплі одіјала; схилиться наді мною — і довго-довго дивиться, а потім ще довше цілує... Роскш мені була! Коли це приїздить син до дому з школи: вивчився вже, — прогнали з школи... Як углядів це: — „вон! вон з двору! що б духу не чути було!“ — Пішла між ними гризнь та лаїка що-денна; мати моја що днѣ плакала, та все мене ховала од панича... Увірвалось зразу добро наше!... Мучився-мучився ото старий пан, та і перевів нас з горниць у нову хату, що

за кузнею була. Там нас і поселено. Ото як перевели нас,—трохи угамовались у горницях... Нічого! Живемо ми собі в двох з матір'ю; до нас частенько і старий пан забігає: матір жалує; мені гостиньці носить... Коли це,—кажуть,—панич жениться. І оженився. Узав собі дочку *вашого*,—чорну-чорну, як плашчувату циганку, тонку та високу, з здоровенним носом, шчо аж через губу в рот заглядає,—з язиком здоровкався... Як ото одружился,—так і похмарило одразу всім. Не було того дна, шчо б не чути було плачу на стані!... Та і старому панові, видно, не медьано стало: посивів старий, з тіла спав, на виду подався, почав перекидати лишню... Бувало, встане, в ранці рано-рано, викраде таку годину, шчо шче син починає, — та до кльушника Якіма. А Якимові наказано: як тільки забачить, шчо пан повернувся за кузню, — шчо б зараз біг і казав їй... То він було до Якіма: „Якіме! голубе мій! Я вже тобі стару шкільетку віддам,—тільки мовчи, не кажи!“ — Яким гляне на його: стане йому жалко старого пана, шчо колись усім орудував, і самим Якимом, а тепер — стоїть перед ним згорблений, труситься, та так жалібно просить... — Ідіть, каже, тільки не баріться, бо вже швидко молоді повстають... — Він тоді підтьуицем до нас: — „А де мати?“ питає мене. — На вгороді, або де там, — одкажу. — „Піди лиш, поклич“. — Та і ткне мені копійечку в руку. Я, бувало, на одній нозі поскачу. — Приїде мати; сьаде він проти неї, дивиться; згадає давнє — та і заплаче, жаліючись на сина та на невістку. — „Благородне, кажуть званіє порочу. . Дурні! Яке там у біса званіє, коли мені жити не добре,—коли мені нема ні в чому волі?... Спершу, каже, я хотів тебе одарити: грунт дати, хату поставити, землі одвести і на волю випустити за твою службу... А тепер—не можна... невільно мені в тому... ні в чому не має мені волі...“ — Та схилиться на стіл головою, та і заплаче. Мати дивиться на його, та і собі плаче... А ја, бувало, прищурюсь собі в

куточку, та нишечком і думају: чого вони плачуть обоје?... Оже не довго пан щось і пожив після того... Зажурився, та і умер. Як почула мати, то цілосенькиј тиждень тужила, як божевільна, не своїм голосом, а мене була щось з місяць — хто його знає і за вішчо... Швидко нас знову в кухні забрали: матір — дивитись за дробиню, і мене з неју... А в кухнях — нужда... голодно і холодно! Мати і давај красти всьачину: сальця було вкраде, — мені дасть, пупок або печінку з печеної вутки... Пімали її якось раз на крадіжці, ростягли, та і одірали, як кішку, — на силу встала... Оже не покајалась, не покинула свого ремесла... почала ото і мене вчити. І, спасибі її, таки вивчила!

Слухає Јавдоха такі речі, та підхваљує „доброго молодця“, що не забув науки. Галья сидить сумна-зажурена: жалко її старого пана, жаль Лушньової матері, страшно такої неволі... А Мотрѣ на печі журиється, що її син з таким товариством гуляє: вона стиха шепче: „господи! і вродиться ж така дитина на світ... отаке на матір сплести?! Сказано: нема бога в животі... прод!“ — А Лушньа за те, що добре вміє язиком молоти, частує товариство, примовляючи: „Що б пани здорови були, що б нам худібки придбали!“

— А сами сконали! — кінчає Пацьук.

Иноді бував на тих сходах і Грицько. Та не по душі йому були такі гульбища, а надто ті гострі колбучки, які часто і густо заганяв йому в серце Лушньа або хто другиј з товариства.

— А що, Грицьку, — чи пшениця вродила? — почне, бувало, з-далека Лушньа, натякуючи на заведені жалончі Грицькови.

Грицько мовчить, мов не до його річ.

— Шкода! — одмовляє замість Грицька Пацьук: — тепер настали такі літа, що пшениця не родить...

— Чому не родить? — одгризнеться Грицько. —

У такого як ти, то і не родить, бо чорт-має на чому родити... Хиба в роті посієш?

— Ні, Грицьку, — знову Лушньа: — тепер і земля стала, шчо і на землі не родить! Ти jijі потом обливаєш, сльозами благаєш: уроди бо, сира земле! А вона, бісова, глуха і німа: не чує і не роде!

— Та і приходиться льудім на неї жалітись, — піддержує Пацьук. — А кому ти на землю пожалієшся?... Хиба иноді побачиш багатого товариша, або кума, — пожалієшся йому — чи не згльанеться бува?...

— А знаєш, Грицьку, — вмішається одутлиї Матньа; чого в тебе земля не родить? Не того, шчо сплодилася, — ні! То тебе бог карає... Було б тобі дурно тоді не брати Чипчиного жита...

Грицько сидить, — як на вугільнях тліє. Він би і огризнувся, — та боївся бучу збити, та шче з такими гультаями. Та правда таки і Чипка забивав усіх — не давав Грицька в образі. Так минались ті уїдливі жарти, аж поки Чипка під товариську гульню не подарував Грицькові сто рублів грошей — на хрещеника.

— Тепер, Грицьку, знаєш шчо тобі зосталось робити? каже Лушньа.

— А шчо? питає радиї Грицько.

— Тепер тобі годі і хліба робити, — однак земля не родить, — та все коло Христі ворожити... хаї шчо місяця дитину плодить! Чипка добрий чоловік: за кожним кумоватиме...

— Батькові своему лисому розкажи! — приснув Грицько.

— А jijі богу вгадав ти, Грицьку, шчо — лисий... Я б йому сам з великою радістю, сказав так, — та шкода, шчо вмер! Тільки — шчо ж з того, шчо ја б йому сказав? Коли він мені нічого не кинув — одинцеві... А шчо б то було, як би моја мати шчо-місяця по такому родила, як ја?!

— Поїли б одно одного... поки не подавилися, — лютує Грицько.

— Шчо, можеј јіли б один одного, — то ј то, може, правда... тільки б не јіли чужого хліба та грошеј!

— Так шчо ж? Ја прохав у Чіпки, чи шчо? — кричить, росналившись, Грицько. — У ногах лазив?... Јого добра воля була; а тобі — зась! Не твоје діло, — онто шчо!

— Та ја ј не мішајусьа. Господь з тобою! Ја тільки рају... А не хочеш, — хај твоја Христа ніколи ні одного не зроде... Мені шчо? Ја тільки кажу: як би частіше, то користніше б було.

— Ні, Чіпко: ја до тебе через твоје товариство не можу ходити, — жаліється Грицько, як Чіпка ввійшов з коміркини, де брав горілку, в хату.

— Як саме? роспитує Чіпка.

Грицько йому розказує. Душнѣа виправляється, ј тут же, між тихим словом, — дивись, — і вкине јакого ктедзика. Другі аж за боки беруться, регочуться. Чіпка на мирову зведе, частує. Грицько мов трохи ј утихомирився, посидів шче, випив шче чарку, — та швидко ј до дому поривався.

Після того, як поли врізав від Чіпчиної хати; казав і Христі, шчо б не ходила. Одначе вона иноді викрадеться нишком на хвилину, та ј побіжить провідати куму та Мотрѣу: Јавдохи ј Христа не злюбила.

Горілка, кажуть, всьому злому злодіјка. А в Чіпки в хаті горілка тепер господиња. Рідко проходив тој день, шчо б пјане гульбище не збиралосьа, не гуло, не кричало... А коли не гульнѣа — то гризнѣа жіноча: матері як не кусають одна одну... Така колотнеча була Чіпці гірше полинѣу. Він став солодити своју душу гульнеју та горілкоју... Без гульні јому нудно, сумно. Сно-

виктає иноді по двору від хати до воріт, від воріт до хати, хмуриї, насуплениї, як з хреста знятиї — за цілиї день від його слова не почувєш... А приїде в вечері товариство, вродитьсѣ боклаг... прощай, розуме! Наїдѣтьсѣ, наїжутьсѣ, погульають, — та і з двору... і Чіпка з ними! А перед світом — везуть повну повозку всѣякої всѣячини...

— Що це ти, сину, робиш? — з плачем докорѣає Мотрѣ, а серце в неї як не розірветьсѣ від горя. — Другі кревавим потом зароблять, а ти... Сину, сину! Бога побійсѣ, коли льудеї не страшно! Згадаї: у яких ми злиднѣах жили, в якїї нужді гибли, — та ніхто про нас не скаже слова лихого... А тепер і достатки...

— Не ваше діло! шпарко перебѣ їїї Чіпка: — лежить там собі на печі, коли лежитьсѣ!...

Застогне Мотрѣ, обильльетьсѣ гарѣачими сльозами, та і замовкне. Аж недужа від того стала, аж почорніла... Їїї рідна дитина, їїї єдина надїа... „Крашче б ја тебе не родила, або малого задавила, ніж тепер отаке бачити!“ Та і почне проклинати товариство, котре до *такого* підводить їїї сина.

Јавдоха чула це і бачила, та нарошне јшла проти Мотрі: підохочувала Чіпку, вітала його братчиків. Живучи цілиї вік таким життьѣа, вона звикла до його сама, раділа всѣакїї удачі, допомагала в розбипацьких затїах... Чіпка шчо-день, робивсѣ все хижіше, та і хижіше. Як тої звірь, кидавсѣ він на кожного заможного чоловіка... Перше „карав“ тільки пана та жида, а то вже став „одбирати своє“ і у свого брата, — заможного козака: обдере, як липку, — тільки живу душу на світ пустить...

Галѣа, хоч від неї крилисѣ, ј ховалисѣ з цим, усе те волеїу-неволеїу бачила, — та не мала сили шчо-небудь подїјати... Вона одмагаласѣ сльозами. „Оце і мені, так як і матері, приходитьсѣ привикати до цього, — думала вона серед ночі, самотоїу, як Чіпки не було. —

Не вже ж і ја така стану, як мати? Чи може вона вродилася такою?... Ні, то видно стала така за таким заму́жж'ям... Горенько моє! Це ж, видно, і мені не крашча долба судилася: розбишацька дочка — розбишацька і жінка! Господи!...“ І гидкий, і страшний здавався їй Чинка: вона його тоді жахалася... Коли ж, під добру годину, в лубу хвилину, прокидалося в його серці добро, — сповідалася він своїй Галі, обнімав, голубив її, — вона не вірила тому, шчо вчора думала. „Ні!... розбишака не вміє пестити так лубо, не вміє пригортати так шчиро, так гарьаче цілувати.... Ні! Мій Чинка не розбишака... Ні... ні! Він — луби́й, добрий... Він карає неправду... Карає?... хто йому велів карати?... хто...?? Ні, він не робить так!... І впивалася щаст'ям, хоч полохливим, бо́язким, а все таки щаст'ям... А Јавдоха гризлася з Мотреју, не давала їй спокою. Приїде оце в її хату — перекидає все, лає її. Спершу Мотря огризалася, не мовчала; а потім, як побачила, шчо Чинка потакує тешчі, кривдить її, матір стару, то промовила сама собі: „Продове кодро! Ти ж моє добро вкрато, над моєју надією насміялося!“ Та як замовкла, то і мовчала вже, шчо б там Јавдоха не казала, не робила. Тільки, обливаючи сльозами пориті недолеју та літами шчоки, прохала в бога смерти. „Господи! — часто і густо молила вона: — пријми мене, безталанну, до себе! доки вже ја мучитимусь на світі?...“

Думала Мотря про смерть, виглядала її, сподівалася, а вишло так, шчо Јавдоха несподівано вмерла. У неділю, після обіду, зразу вхонила її завійна. Душить її, під серце підступає, у грудіх давить, дух випирає...

— Ој, лишенько... вмирају! скрикнула Јавдоха, та і дух спустила.

Галба, як зза угла прибита, ходить. Бліда, з заплаканими очима, вона не примічає, шчо і волосся ви-

билось з під її очіпка, — так распатлана і сновикгає, білі руки ломить, голосить на всьу хату... Де ж? — З ранку ще Јавдоха така весела була, жартувала, сміјалась; а на вечір — один труп, без диханьня, від неї... Страшно і тьажко! — Чіпка собі блудить як бовдурь, не знає шчо і распочати: чи Гальу втішати, чи коло мертвої порьадкувати?... Одна тільки Мотрья при памјаті. Вона не те шчо б рада була, — ні! Вона жалкувала Јавдохи: вона бачила тут кару божу. „От же і померла — без сповіди, без свьатого причастья... Прости, господи, як....“ Однече вона не дуже і убивалась.... А за Чіпку раділа. „Може, хоч тепер кине.... тепер нікому буде настројувати.... може, оханетьсья...“

Третього дні, як поховали Јавдоху, справив Чіпка по тещі бучні поминки. Зіјшлисьа льуде не тільки з Пісок, пријшли і з хуторів. А старців-старців... як на печерьх у Лаврі! Льуде обідали в хаті; дльа старців поприробльували лави на дворі. Понаварьували великі казани всьакої страви: Чіпка на поминки заколов свиньу, зарізав три овечки, убив великого бузівка. А горілка — як вода дльась за царство небесне... А пільа обіду, Мотрья старцьам роздавала по шматку пальаниці в торбу, а Чіпка — по сім гривень у руку.

На другиј день пільа того, Чіпка запріг коней, та і поїхав з двору, не сказав і куди. Не було день, два... А на третью ніч вернувсья, везучи повні вози всьакого добра. Аж скрикнула Мотрья, як побачила. Серце її не видержало, стала вона корити, ганьбити і сина і товаришів. Ті на докори не змовчали — загризлисья з Мотреју. Пристав і Чіпка. Счиниласья в них лајка, буча... Гальа перельакалась, заперлась у себе в хатині. Душньа распаливсья, кричав; Мотрья собі лајала; він її збив з голови очіпок.

Сердешна материна голова! „У своїй хаті... волоцьуга... розбишака...“ Не доказала, залиласья гіркими

В ранці пішла жалітисья в волость — не за крадіжку, а за те, шчо її „волоцьуга побив...“ За те вона мовчала: боїаласья за свою рідну дитину. Набігли волосні в хату, де саме гульня йшла. Чіпка зараз до їх. Поналивав так, шчо ледве до-дому рачки долзли. Тим Мотрина жалоба і кінчилася. Тільки Чіпка, як пішли волосні, розпалився як огонь, налаїв п'яний матір „сучкою“ і нахвалывся побити... Мотрѣя обливася гіркими слізьми, та нишком проклинала свою долю, шчо дала їй таку „прокльату дитину...“

А Чіпка знову засів — пје та гульає з братчиками.

— Ні, кричить Лушнь: ніколи не буде в тебе, Чіпко, такої матері, як Јавдоха була! Ото — рідна мати; а це в тебе — собака, а не мати! Гляди лиш — чи не вона була і Јавдоху з світа звела?...

Страшно якось загуло це слово в кожного в ухах. — „А, справді — чи не так?“ подумав кожен. — Дивись пак: лубісінька, милісенька була жінка з ранку, а на вечір — тільки тіло зосталось, та і те задубло!...

— А і справді?! скрикнув Чіпка. Серце в його повернулось... Коли б мати була перед очима, — здається вбив би відразу.

Гальа, сидючи в себе в хатині, гірко плакала. Як же почула те крізь стіну, то зразу кинулась — гадки і у неї схибнулись... „А справді?...“ і неначе вітер провінув в її серці. Одначе чула душа не подалася тому вітру. Ні, ні, — шептала Гальа: то зле серце тільки може пригадати... Свекруха правду каже: то матір господь скарав за таке життєв'я... Ні, Мотрѣя — не така лудина...“ І Гальа одганяла від себе, як ув'язливу муху, злу думку.

Як розійшлась п'яна ватага, Чіпка приїшов у хатину. Гальа не видержала: напустилась на його, корила, лаїала, плакала...

— Чіпко, Чіпко! чи я ждала такого від тебе, чи сподівалася? Попустив рідну матір на поталу воло-

цьузі, гаїдамаці... І звір такого не зробить, як ти зробив, і розбишака хижи!...

— Ти чула, шчо Лушньа казав? — спитав він грізно жінки.

— Лушньа?... Лушньа... Коли було серце, котре ні разу не гріла правда, то серце Тимохвієве!... Коли чий язик не дубів від брехні, котрії немає і назвіська, — то язик Тимохвійів! Сучка, а не жінка, тільки хиба зроде ярчука такого, як Лушньа! А ти йому віриш? ти його слухаєш?...

— Шчо ж — ти боїшся людського поговору, чи шчо? Пльувати жа хотів на їх поговір!... та і на них разом!

— Не поговору, Чінко, не слави, — перебила його Гальа, — хоч і її ніяково слухати, — а правди, котру ти так любиш, та нехтуєш... А пче кажеш: не має правди між людьми! А де ж у тебе правда?... де?....

Останні слова — гострим ножом, шибонули в саме серце Чінці.

— Ти завжди мене винуватиш... Ти проти мене завжди їдеш! скрикнув він, виходячи з хати і грюкнувши дверима. Цілу ніч він проблукав по дворі, а Гальа цілу ніч навзрид проплакала.

На другий день пішов по селу гомін, шчо Чінка трохи не вигнав матері з двору.

— Як їла хліб з остьюками, то і усе добре було; а переїшла на буханці, то і у ніс закололи... пішла на сина жалітись!! — винували Мотрьу одні.

— Який він син? який він син, коли рідну матір попустив волоцьузі вдарити?! — оступаються за Мотрьу другі.

А Мотрьа від такої зневаги, від тяжкого уразу, від тревоги занедужала, в постіль злягла; не їсть, не пїє, мутно очима дивиться... Гальа ходить коло боляшчої, як коло рідної матері. Прикликала до неї

знахарок; ті шептали, зіхали, давали якогось зілля, та ледве-гедве одходили Мотр'ю.

— Гальу! — каже вона: ја знов чују, шче одужа-
ју.... Мені знову легшаје... На ві-шчо?... Ја молила
бога, коли б умерти... Крашче б мені на тім світі,
ніж на сім... Та не даје мені бог смерти... Јого свѣ-
таја волѣа... Він то знаје, на шчо мене пускаје шче
жити. Може додержить до тиї пори, коли Чіпка оха-
нетьсѣа — ја јого побачу, јак своју дитину, јак свого
сина... Гальу! дитино моја!... ріднаја моја! Ти ж мені
тепер најрідніша... Уговор'юј јого, јак жінка: він тебе
почитаје, кохаје шчиро, — може тебе послухаје, коли
вже мене не хоче слухати... Боже: шчѣ б ја дала,
шчо б ја зробила?.... Ја б свого серцѣа влупила та
дала јому, коли б тільки він став чоловіком! Ја б тоді
вмерла спокійна... А то!...

І свекруха ј невістка рѣсно-рѣсно плакали...

XXX.

Так оце та правда?!

Стојала льута зима. Шче такої холодної та сніжної не знають льуде. Багато тоді народу померзло — забило їх під лиху хуртовину, закидало, замело снігом — там богу і душу оддали. По весні вже несла вода річками мерзлі трупи; а других серед поля вовки поїли.

На зіму Мотрѣ зовсім одужала. Сидить, прѣде вовну, а Галѣ або шиє, або і собі прѣде на прѣдці. У хаті в них тихо, тепло, — було б і одраднo, коли б не тума якась стојала в кожного перед очима, не повітрѣ важке носилось по хаті. А то — сидять вони собі при ясному світі свічки — тихі, сумні, мовчазні, тільки одні тіни від них колишуться по стінах, та чутно, — як прѣдка гуде та наводе якийсь сум, викликає сон-дрімоту. І в душі в них гіркий смуток; на серце налягла важка туга; журливі думки сповили їх голови. Иноді по хаті пронесеться глибоке зітханьня; увірветься нитка і затихне на який час гурканьня прѣдки, поки її налагодить Галѣ; або випаде починок з рук у Мотрі, глухо вдариться об під і розбуркає тишу сумну. Тільки коли не коли вирветься з уст живе слово, пронесеться по хаті, як мара страшна, злякавши і сум і німоту, — та і замре без відгомону. — Чіпка собі нудиться світом, коли не має нікого з товариства. Ляже, — душно йому; встане, — холодно. Слухає иноді, шчо розказує мати з свого молодого віку, — і устають перед його очима дитячі літа, встає сива бабуся, дід, степ, вівці... „Шчасливиј ја був тоді!“ дума він — і не знає, де тепер себе діти.

Ніч, як кујовда, стојала на дворі; мела страшна хукга; заверьуха крутила; та холод такий, шчо страшно і нос

виткнути з хати; мороз перся в хату, — позамуровував шибки взорчатими виводами; а в димарі, як голодний звір, ревла та вила відьма-буря, кидаючи в вікна кім-жамі снігу — мов хто добивався в хату знадвору. Галья і Мотря сиділи собі та мовчки прьали. У кожної чогось так тяжко було на серці, шчо вони аж попригиналися до гребенів. Чіпка лежав на лаві, задравши голову вгору, мовчки дивився в стелю, та слухав божевільні заводи буїного вітру. Свічка на треніжку не ясно горіла: знай, кніт нагорьав-жужелився, і знай його зривала або Мотря, або Галья, кленучи вогонь, шчо так немилосердно пік у пучки. Разів два чи три ненароком свічку зовсім гасили — і тоді в темряві проносився жарт та сміх, не мов боївся світу, — бо справді, коли знову засвічували світло, то — не мов воно замикало уста їм — ні одне слово не зривалося з язика, наче то не льуде сиділи, а якісь тіні — глухі і німі...

Коли це зразу — як грім загуло коло хати, і почало щось стукати в вікно. Чіпка кинувся, скочив з лави, мов хто його скинув з неї, — та мершчії на двір. Засов клацнув; почувся гомін, топіт. Незабаром Чіпка ввів у хату Лушню, Матню, Пацьюка, та ще чоловіка семи незнайомих льудей. Були між ними москалі — і Сидір там, а були і прості.

— Господи! ледве вимовила стиха Мотря, та і прикипіла до гребінья.

— Здорові в хату! обізався де-хто.

— А ти, стара, вже одужала? — питає Матня Мотрі. — Оже їй-богу, час тобі вже вмірати. Дивись: зуба в роті немає, а ти ще і досі живеш — марно тільки хліб переводиш!

— Відчепись від мене, лихий чоловіче! Чого ти приїшов у чужу хату насміхатись з старої льудини? — одказала Мотря.

— Не займай їйі Якиме, — обізався Пацьюк: — бач, як вона зуби вискарья... покусає ще!

— Шчо б уже ти вискаръав, та ј не стульав јіх ніколи, розбишако! гірко одмовила Мотрѣа.

Гајдамаство підняло регіт.

Галѣу разом ухопив за серце жалѣ і образа; серце в неї затіпалось.

— І воно так слід добрим лѣудім робити?! призро кинула вона цим питаньням в вічі товариству.

Регіт стих; усі похньунили очі в землѣу; одна тільки Галѣа гостро дивиласѣа на всіх гультьајів — і червона краска грала на јіјі шчоках, тоді як серце підкидалось в грудіх, а груди поривчато дихали. Разом і лиха ј хороша була вона в ту годину. Як вовчицѣа, оберегајучи дітеј, усѣа најіжитьсѣа, жеде тільки одного замаху, шчо б разом кинутись на свого ворога: так вона — гордо ј призро дожидала шче хоч одного слова... Слова не було.

Чіпка помітив скриту бурѣу, — похопивсѣа промовить: — „Ходім, пани-братцѣа, в світлицѣу, — бо тут з бабами ніякого пива не звариш... хај вони собі прѣадуть.“

Як ноги вломили братчики з хати, — мершчіј перејшли за Чіпкоју в світлицѣу.

Мотрі зробилосѣа так тѣажко на душі, так гірко на серці, шчо вона аж не всиділа на гребені: встала; побраласѣа на піч, лѣагла — та так і залиласѣа сльозами. А Галѣа, оставшись одна, думала: „підожди ж! підуть твої братчики... це вже не первина... постој же... прокльаті, каторжні!“ ј лѣутовала разом на Чіпку ј на јого товариство.

А в світлиці тим часом обходила рѣадова, розвѣазувала ј без того смілі јазики, дурманила безпутним житѣтьаам задурені голови, надавала силу ј без того дужіј волі; неслисѣа сміхи, реготнѣа; ктвалт окривав хату ј несамовито вривавсѣа в другу, де була Мотрѣа з Галѣју.

— А шчо, отамане? — обертајетсѣа Лушнѣа до Чіпки: — в јаку мутну воду закинемо сѣу ніч свіј невід?

— Коли б так, шчо б і не далеко, і рибки пїжмати, — вставив червоний, як після лазні, Матнѣя.

— Ми оце з Петром, — веде далі річ Лушнѣя, — налагодились до Хоменка на хутір...

— Воно туди і не безпешно, — обізвавсь хтось з гурту: — в його така вармїя...

— Та правда, шчо в його три сини, як кати, каже Лушнѣя, та і сам таки, шчо, посмоливши верьовку, ведмедѣя вдержить, — та сількись! Он, тої — братко припас за дльа його таку важну штуку, шчо і не зди-вує. — Кажучи се, Лушнѣя показав на москальа Сидора.

— Яку? питає Чіпка, котрий до того мовчав.

Сидір витяг з-під поли рушницю, мовчки показав Чіпці. Тої понуро глянув — і нічого не одказав.

Обїйшла ще раз чарка кругом столу: — посоловіли в кожного очі ще дужче.

— Та коли їти, братцѣя, то вже і пора, — своєе таки Лушнѣя.

— Чи пора, то і ходімо, понуро відказав Чіпка, під-водбачись.

За ним повставали другі. Випили ще на дорогу; виїшли з хати. Чіпка погасив світло — і собі за ними... „Кукуріку!“ прокричав на сідалі півень, залоптавши крилами. Усі кинулись.

— Пху! проклятиї!!..... перелькав!..... обізвавсь Лушнѣя.

Галѣя почула, шчо пїана зграїя побраласѣя. „Чи то ж то і Чіпка пішов, чи, може, в світлиці?“ подумала вона, взяла свічку і пішла в світлицю.

У світлиці не було ні душечки. На столі стояла порожнѣя пляшка з горілки, та три порожніх чарки, та два полумиски на денці з росолом, — видно, були з огірками. На столі поналивано горілкою, понакришувано хліба, де-где вальались недоїдені гузки з огірків. Під

· столом валъався порожній боклаг, — аж воронка торохтіла. Ослони в хаті попереставлювані: один вздовш, другий впоперек. Накурено так, шчо дихати важко було; страшенно смерділо горілкою... Сказати: була то не світлиця заможного хазяїна, а корчма пјана!

Гальа не могла довго побути в ній, так її давив дим, змішаний з горілкою. Вона гръкнула дверима — і увійшла до себе в хатину, де стојала її постіль, заслана добрим коцем. Гальа зняла коць, мала була лягати, — та сама несчулася, як опустилася на стілець, обперлася на стіл рукою, на руку схилила голову — і задумалась... Довго вона думала; потім покотилися з очей сльози — і, заливаючись ними, вона впала на постіль; довго-довго плакала, та не счулася, як і заснула. На столі свічка догоріла — і сама потухла...

Мотрѣ, качајучись на печі, цілісеньку ніч не спала — те ж плакала. Так її вразили лихі речі „проклятих лъудей“. А скільки то думок переплило в материній голові за ту ніч! Думала вже всьако. Думала піти сказати на сина, шчо він розбоєм промишльає, шчо б узьали його разом з його милою ватагою: тоді вона буде знати, шчо вже немає в неї дитини! То знов нова думка: а може, оханеться? Та шкода і сердешної Галі — вона так мучиться, так побивається за ним!... І знову візьме жаль материне серце: стане вона молитися богові, шчо б послав її смерті швидче, — та знову плакати... Так цілу ніч проплакала, та продумала.

Прокричали другі півні. Коли геть за північ почувся здалека тоніт, гомін. Далі — ближче... ближче... коло самої хати... „Ідуть!“ подумала Мотрѣ. — „Хоч би ж хоч съуди не заходили“, прошептала. — Коли чує, — повернули в світлицю.

— Перегодѣ трохи, рипнули двері — увійшов хтось у хату.

— Хто там? питає вона з печі.

— Це ја, — одказав Чіпка.

І — чує вона, — став над помиїницею вмиватись...
У серці її наче хто гострим ножем шпортонув.

— Шчо то, сину?...

— Нічого...

— Ой сину, сину! хоч би вже ти на *те* не пускав-сьа... Хај би крав, хај би грабував... а то...

— А Јавдоху хто з світа звів? питаје гостро Чіпка.

— Шчо ти кажеш?

— Хто, кажу, Јавдоху струїв?

— То це ја, сину??!

— Уже ж не ја...

— Спасибі...

Не доказала, замовкла... Запекло коло серця, мов хто огню приложив: плач, злість, досада, разом піднімались з душі, — бунтували стару кров: як обухом, ударило в голову, задзвонило в ухах, потемніло в віччю...

— Крашче б ја руки наложила на себе, ніж таке чути! — прошептала, качајучись на печі, та стогнучи

Незабаром повходили в хату і другі. Засвітили світло. Мотрѣя виглянула зза комина — і затрусилася... На кожному видно було сліди свіжої крові. Мотрі зробилосьа страшно, холодно. Вона забилаь у саміј куток печі; трусилася, як у лихоманці... Далі вона почула, як стали в печі огонь розводити, — одежу палити. Вона бојалася, шчо б не скрикнути, бојалася зітхнути, — та все міцнішче і шчільнішче стискувала зуби, тулилась у куток...

Упоравшись, як слід: повмивавшись, попаливши, јака була в крові, одежу, розбишаки погасили світло, — побрались у світлицю.

— О-ох!... здихнула Мотрѣя.—Хоч би Галѣ коло мене... Ох, господи!... застогнала вона:—дај мені дожити до завтрього... Одсахнуь тебе... зречуь тебе, мій сину... моје лихо.. перед усім світом скажу... на все село прокричу... Ох!... Чого хоч ніч така довга?.... чого хоч вона не швидко так тьагнеться?... Хоч би швидче світа діждати... Господи... боже наш! сохрани і заступи..

Та злізла з печі, впала на вколюшки перед образом, та тихо ї чуло молилася, бјучи земні поклони. Не чула вона, коли ї треті півні прокричали; не помітила, коли почало на світ благословитися. Од шчирої молитви одідрав їїї, розбуркав, несамовитиї крик та стук у вікно.

— Ра-а-туї-те... Ої... рат-у-у-їте!... кричало щось під вікном молодим дитячим голосом.

Мотрѣ кинулась до вікна.

— Хто там?... питала вона з хати.

— Це ја... ратуїте... хто в бога вірує... Одчиніть... пустіть... аж плакало, та просило.

Мотрѣ тихенько вишла на двір — та трохи не омліла... Перед неїу стојала літ десьяти дівчинка, в одній сорочці, објушеній кровју, боса, розхрістана, розпатлана, — стојала ї трусилася...

— Що се?... що з тобою, дочко?... чија ти?... де ти була?... звідкіля вирвалася?... тремтючи сама всім тілом, питала Мотрѣ дівчину.

— Ої, лишенько... бабусю... Ої... горенько тѣжке..., — з плачем, ледве вимовляла дівчинка. — Ја з хутора... розбишаки були... всіх побили... порізали... постреляли... батька... ї матір... діда... бабу... дядьків... дядину... маленького братика... всіх... усіх... Одна ја zostалася... одну мене не знајшли... втекла...

— Як утекла?

— Поїхали... запалили хату, ї поїхали... Ої... о-ої! бабусю... горенько мені!... скрикувала дівчинка, хапајучись рученьтатами за Мотрѣ, — бојалася, що б та була не втекла...

— Цить... ци-ить, моја дитино! — зацитькувала Мотрѣ. — Ја знају, хто ті розбишаки... Мовчи!... То мій син, клятиї!... Цить... а то, як почује, — не животіти тоді ні тобі, ні мені...

Дівчинка прихилилася до Мотрі, та тихо схлипувала. Мотрѣ ввела їїї в хату.

— Ходім у волость... у волость ходімо! — шепче

вона, а сама чує, шчо голова в неї кружиться, очі страшно горять, ноги трусяться... от-от упаде! Ходім, дочко... поки шче сплать...

— Я змерзла, бабуся... холодно... шепче дівчинка, тулячись до Мотрі.

— На, хоч мої старі чоботи взуј.... Он, платок.... јупка... швидче!...

Похалки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинела јупку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку — ј вијшли в двох тихо з хати.

Червоне зарево вдарило јім прьамо в вічі. Дівчинка схопилась за Мотрю: вона бојалась тијі пожежі — то горіла јіх хата... Хутко вони обидві повернулись спинами до широкої полоси огньаного світу, шчо піднімалась високо в гору, наче хотіла запалити хмару, — та ј потягли підтунцем на другій крај села. Червоніј півень просвічував јім шльах своїми кровавими очима... а на-вкруги собаки валували...

Незабаром прибігли волосні, назбіралось народу повнісенькіј двір, обступили кругом хату. Ні одної души не випустили: всіх побрали, повјазали. Піднявсьа крик гвалт.

Від крику прокинулась Галья. Швиденько накинела вона на себе јупку, вијшла з своєї хатини... Як глянула вона на Чіпку, шчо з скрученими назад руками стојав і понуро дививсьа в земљу, јак угляділа објушену кровју дівчинку:

— Так оце та правда?!... Оце вона!!! скрикнула не-своїм голосом — і несамовито залилась божевільним сміхом.

Тіло в неї тряслосьа; очі помутилисьа — вона ни-ми јакось чудно водила, на губах встала крівава піна. а вона все сміјаласьа...

Чутка про все те, як грім, розкотилася на всі кінці, рознеслася на всі боки — в одну мить обхопила все село. Збігалися льуде, як на пожежу дивитись; а вертаючись до дому, від страху богу молилися.

— Чула? як божевільниї, вскочивши в хату, скрикнув Грицько.

Христя глянула на його, та ї пополотніла.

— Що там? пожежа?...

— Чіпка льудей порізав... усьу Хоменкову сім'ю вилонив!

— О-о-о... якось чудно загула Христя. Очі в неї розкрилися, боязко ї страшно повела вона ними по хаті.

— Уже погнали в город... у тюрму, — каже Грицько.

— А Галья? а мати? — ледве чутно, спитала Христя.

— Не знају... здається, дома...

Христя мершчії за кожушанку, хапаючись накинута її на-опашки, та чим-дуж побігла з хати.

Грицько гукав, завертав, кликав. Вона нічого того не чула, — була вже далеко.

Перегодьа трохи, вернулася, як з хреста знята. Вступивши в хату, перехрестилася.

— А шчо? — спитав Грицько.

— Галья... знову перехрестилася: — повісилась...

— Оттуди к лихїї годині! виторопивши очі, сказав Грицько, та ї замовк.

Цілиї день вони обоє мовчали: смутні, бліді, неспокоїні, — мов дожидали смерти. Двоє діток їх — хлопчик та дівчинка — помітили це, та не розуміючи від чого воно, сиділи собі тихо на печі, ї шепталися:

— Чого це тато та мама сердиті? питав стиха хлопчик.

— Не знају... одмовила дівчинка ї замахала на хлопчика пальчиком. Ци-ить! мовчи... битимуть!...

Це вже було туди під осінь, на другий рік. Сонце задалекогоди почувши її, надолужало своїм теплом: не гріло, а пекло. Дошч, як затьавсья — і трохи не на корх лежало на шляху пилу, та стоїав він і в воздусі, як сивий туман, — ліз у вічі, душив у горлі... Льеде, знаї, їздили по шляху: настала саме гарьача пора возовиці. По тому ж самому шляху простувала в Сібір, на каторгу ціла валка скованих по руках, по ногах рештантів. Кругом їх цілиї звод москалів з ружьжьями.

Проїшовши Піски, валка стала коло волості, на вигоні, на перепочинок. То був Чіпка з своїм товариством.

Як почувли льеде, то стали збігатись з усього села, — старе і мале, мов на ярмарок.

У тої час Грицько вертавсья з поля з снопами — аж трьома возами. Він — за одним, Христья — за другим; а син — хрещеник Галин — сидів на третім поверх снопів — тільки головка маньачила. Побачивши зборишче, вони спинили волів, а сами пішли до гурту... та і поторопіли обоє! Це швидко вже Грицько онам'ятавсья, підступив ближче.

— Що це, брате Чіпко? — журливо, з самого глибокого серця, обернувсья до його Грицько.

У тому запитанні, в його голосі, не було ні докору, ні помети, а вчувавсья тьяжкий жаль — шкода пропащого брата...

Чіпка скоса зиркнув, здвинув густі брови, — та і одвернувсья.

Грицько стоїав, як пришиблений, — дививсья мовчки.

Незабаром старший москаль, шчо вів стап, скомандував у дорогу.

Рештанти стали підводитись, забрьажчали важкими цепами. Почалось прощаньня, обніманьня, почувсья плач, голосіньня... Плакали льеде, обнімаючи своїх безталанних братів; подавали їм на прощаньня — кожен по своїї спроможності: тої шага, тої копійку, а хто і гривнью... Плакали розбишаки, на віки проща-

їучись з рідним селом, з своїми льудьми — рідними ї не рідними... Один Чіпка не плакав. Як тої сич насуплений, стојав він нарізно всіх, звисивши на груди важку голову, в земљу потупивши очі, — тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на льудеї грізній погляд... Не знајшлосьа душі, шчо б підійшла до його, — попрошчаласьа...

Брязь!... дзень!... Брязь... дзень!... Валка рушила.

— Хаї тобі бог помагає на все добре! крикнув на вздогін Чіпці Грицько.

Чіпка озернувся — ї одгукнув з дороги:

— Грицьку! поклонись матері... Скажи: хаї мене дожидає в гості, коли не сколіє до того часу...

— Господи! — заливајучись сльозами, мовила Христья: — напути його на все добре! — Та разом з Грицьком ї пішла до возів.

— Воно таки правда, шчо Чіпка непевній.

— Такиї ї батько був...

— І вродивсьа *так*, — прости, господи!

Балакали льуде, провожајучи очима потонувшу в сирії курьаві валку. Довгенько шче вони стојали, судачили, рахували — поки не перевели розмови на врожаї, на посіви, та другі хазьяєські турботи; а тоді вже ї поросходились по домівках.

Мотрьу взяв Грицько — догодувати до смерти. Швидко післьа того вона ї умерла.

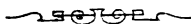
Чіпчину хату опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плодилисьа, та тічки собак товклисьа по вгороду, шчо ввесь заріс бурjanом, як лісом. Через рік — веселе колись місце опустилосьа, заглухло. Облупана пустка стојала шче страшніша, ніж та, котру купив Хрущ. Льуде знову стали їїї відхришчуватись, як проходили мимо; а малі діти бојалисьа ї здалека гляннути на того

чоловіка, шчо, як те страховище, позирав з воріт на шлях своїх ви́трішкуватими очима.

А недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменкового хутора, насипана висока могила, а на ній стоїть височезний хрест, — оглядає на вкруги хутори, села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, згублених в одну ніч „страшним чоловіком“.

А посеред села, насупроти похилої церковці, тоне в саду, як у раю, видивляється на свою красу в ставкові води, поновлений палац, — у позолоті, в роскошах. В йому тепер живе новий хазяїн Пісок, — перший дукач на все Гетманське, перша голова в повіті, найшчирший зе́мець, предводитель, председатель, банкир, заводчик-сахаровар, — Данило Павлович Кряжов. І як тепер весело в тому палаці! Які бувають иноді гулянки... встала б генеральша, як би можна! Тепер уже не з одного, не з двох якихсь повітів, а з цілої губернії саме спинкове панство, саме најзаможніше купецтво, знаходить тут шчирий привіт, добру учту веселого і щедрого хазяїна...

Минув рік; минув другий... Стоїала на краї села сиротою пуста, — завидувала палаці. Аж ось — випало їй несподіване щастя: купив її в казни за безцінок давній знакоми́й жид, Гершко, причепу́рив трохи з окола облупані боки; полатав, де попрогнивала, осельу, — та ї завів шинок. Шчо-неділі, шчо свята, а часом і серед будня, шчо б не одстати од вельможного сусіди, — бенкетує тут п'яне море темної простоти... Оже шче ї досі, під пізній вечір, подирає мороз по за шкуро́ю веселих гуляк, як гльануть вони на хрест, шчо геть-геть здалека чорніє над Ромоданом.....

ЗАГОЛОВКИ

ЧАСТИНА ПЕРША

I.	Польова царівна	3
II.	Двужон	11
III.	Дитячі літа	24
IV.	Жив-жив	35
V.	Тајна-не втајна	46
VI.	Дознавсья	57
VII.	Хазьајін	67

ЧАСТИНА ДРУГА

VIII.	Січовик	79
IX.	Піски в неволі	91
X.	Пани Польські	102
XI.	Махамед	125
XII.	У москалях	139
XIII.	Максим — старшим	157

ЧАСТИНА ТРЕТЬА

XIV.	Нема землі!	169
XV.	З легкої руки	188
XVI.	Товариство	200

XVII.	Сповідь і покута	213
XVIII.	Перший ступінь	331
XIX.	Слизька дорога	241
XX.	На волі	255
XXI.	Сон у руку	269
XXII.	Наука не jde до бука.	283

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

XXIII.	На взпачај свої	297
XXIV.	Розбишацька дочка	313
XXV.	Козак—не без шчастьа, дівка—не без долі.	324
XXVI.	На своїм добрі	339
XXVII.	Новий вік	356
XXVIII.	Старе — та поновлене.	372
XXIX.	Лихо не мовчить.	390
XXX.	Так оце та правда?!	407

В КНИГАРНІБАХ В РОСІЇ МОЖНА ЗДОБУТИ

Антонович В. Б. Исследование о козачестве К. 1863 г. ц. 50 коп. — Последние времена козачества на правой стороне Днѣпра К. 1863 г. ц. 1 р. — Исследование о городахъ въ Юго-Западной Россіи К. 1870 г. ц. 50 коп. — Исследование о крестьянахъ въ Юго-Западной Россіи К. 1870 г. ц. 50 коп. — Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-Западной Россіи въ XVII и XVIII ст. К. 1871 г. ц. 50 коп. — Исследование о Гайдамакахъ. К. 1877 г. ц. 75 коп.

Антонович и Драгомановъ. Историческія піснѣ Малорусскаго народа. Изданіе съ предисловіемъ, примѣчаніями и объясненіями. Т. I. К. 1874 г. ц. 1 р. 50 коп. Т. II, в. 1. К. 1875 г. ц. 80 коп.

Гулак-Артемьевскій П. П. Кобзарь. К. 1877. г. ц. 20 коп.

Дітські піснѣ, казки й загадки. К. 1876 г. ц. 15 коп.

Драгомановъ. Малорусскія народныя преданія и легенды. К. 1876 г. ц. 2 р. — Про українськихъ козаків, татар и турок. ц. 10 коп.

Житецкій. П. П. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія К. 1876 г. ц. 2 р. 50 коп. — Описаніе Пересопницькой рукописи XVII в. Древнѣйшій памятникъ евангелія въ переводѣ на малорусскій языкъ, съ приложеніемъ текста отъ Луки и 4 табл. литографій К. 1876 г. ц. 1 р. 25 коп., съ перес. 1 руб. 50 коп.

Комаровъ. Розмова про небо та землю. К. 1874 г. ц. 8 коп. — Розмова про земні сили. К. 1875 г. ц. 10 коп.

Котляревскій. Собраніе сочиненій К. 1885 г. ц. 2 р. — Эпоса. К. 1876 г. ц. 80 коп. — Москаль чарівник. К. 1875 г. ц. 35 — Наталка Подтавка. К. 1872 г. ц. 35 коп.

Левинскій І. Повісті. К. 1874 г. ц. 1 р. 50 коп. — Маруся Богуславка. Оперета. К. 1875 г. ц. 15 коп. — Унія и Петро Могила. ц. 6 коп. — Першій Кіевскій князі К. 1876 г. ц. 10 коп. — Татары и Литва. К. 1876 г. ц. 10 коп.

Лисенко Н. В. Збірникъ українськихъ пісень. Вып. 1 и 2 ц. по 2 р. 50 коп. — Музика до Кобзаря, ц. 1 р. 20 коп. — Сюиты изъ малороссійскихъ напѣвовъ. ц. 1 р. 80 коп. — Плять Ярославны. ц. 50 коп. — Молодощі. Збірникъ танців та весілянок Сиб. 1875 г. ц. 1 р. 20 коп.

Новицкій П. П. Очеркъ исторіи крестьянскаго сословія Юго-Западной Россіи въ XV—XVIII в. К. 1877 г. ц. 1 р.

Помис. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Сиб. 1862 г. ц. 2 р. *Олещовичъ.* Оповідання з святаго писання, в. I. К. 1874 г. ц. 10 коп.

Основа, журналъ за 1861 и 1862 г. ц. по 10 р. за годъ.

Про кари, до якихъ присуджують мирові судьи. К. 1875 г. ц. 12 коп.

Руденко. Народныя Южно-русскія сказки. К. 1879 г. вып. I и II ц. 2 р. — Чумацкія народныя піснѣ, съ нотами. К. 1874 г. ц. 1 р. 30 коп.

Старуцкій. Про царя Ів. Вас. Грозного и молодого опричника. К. 1875 г. ц. 5 коп. — Байки Крылова. К. 1874 г. ц. 10 коп. — Сорочинскій ярмарок. К. 1874 г. ц. 10 коп. — Різдвяна піч. К. 1875 г. ц. 35 коп. — Сербскія думи і піснѣ. К. 1866 г. 1 р. 50 коп.

Федьковичъ О. Повісті. З переднимъ словомъ про галицько-руське письменство М. Драгоманова. К. 1876 ц. 1 р.

Шевченко Гайдамаки. К. 1875 г. ц. 10 коп. — Наймичка. К. 1875 г. ц. 5 к. — Тополя. Сиб. 1862 г. ц. 3 коп. — Кобзарь. З додатками споминокъ про Шевченка П. П. Тургенева и Полонскаго. Прага. 1876 г. ц. 3 р. ст. пер. 3 р. 50 коп. — Катериша. К. 1876 г. ц. 10 коп.

Що робиться в повітрі, і що з того треба знати землеробу. К. 1875. ц. 10 к.

Якъ розпізнати грунт і які бувають грунти. К. 1875 г. ц. 10 коп.

